

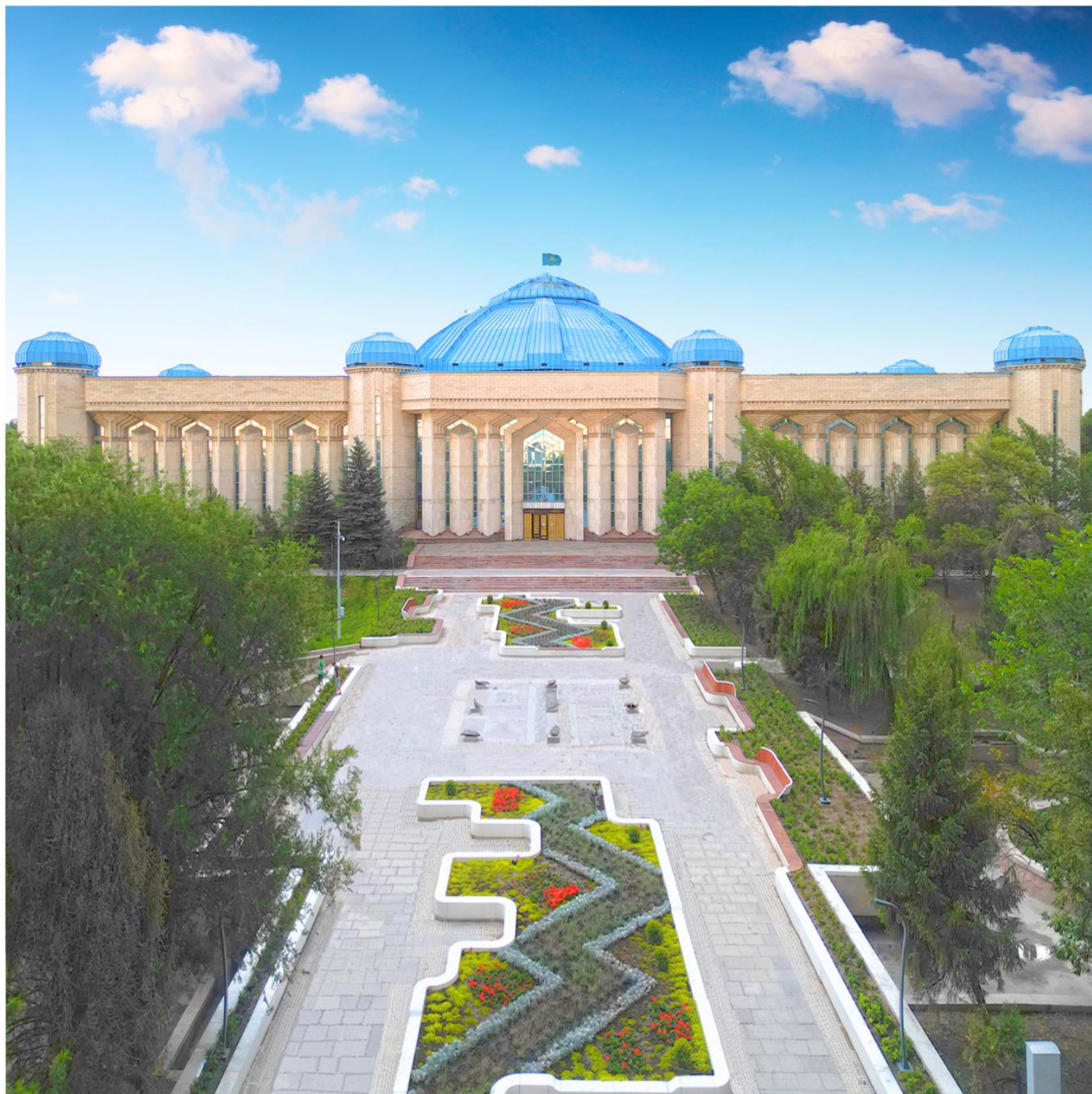
ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

2(10)2025

ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ**

**МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**MINISTRY OF CULTURE AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

Алматы, 2025

MUSEUM.KZ**Ғылыми-практикалық журналы**

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-практикалық журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізгі ұстанымы басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

**Журналды тіркеген
мекеме атауы**

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму
министрлігі

24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358

**Құрылған жылы
ISSN**

30 қазан 2022 ж.

ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376

Мерзімділігі

Жылына 4 рет

Құрылтайшысы

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік
орталық музейі РМҚК

Сайт

<https://journal-museum.kz>

E-mail

museum.kz@mail.ru

Байланыс телефоны

8 (727) 264 08 44

Редакциясы

museum.kz

MUSEUM.KZ Научно-практический журнал

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике Committee on Publication Ethics – COPE, а также этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Всемирная (CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами и/или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

Наименование органа, зарегистрировавшего издание	Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Журнал основан	24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358
ISSN	30 октября 2022 г. ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Периодичность	4 раза в год
Учредитель	РГКП Центральный государственный музей Республики Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Телефон	8 (727) 264 08 44
Редакция	museum.kz

**«MUSEUM.KZ»
Scientific and practical journal**

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent review institution for incoming papers.

The editorial board of the journal in its activities guided by the principles developed by the Committee on Publication Ethics – COPE, as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide (CC BY 4.0, licence "With attribution").

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors and/or third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan) February 24, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
The journal was founded	October 30, 2022.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Frequency	4 times a year
Founder	Republican State Budget-Supported Enterprise The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
Site	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Tel.	8 (727) 264 08 44
Editorial board	museum.kz

UDC 737.1

A STUDY OF 13TH-CENTURY COINS FROM THE PULAD MINT IN XINJIANG**Cao Guangsheng**

(People's Republic of China)

Abstract. Pulad located in Dalet Town in present-day Bole City, Xinjiang Uygur Autonomous Region. This city, which had great strategic significance during the Mongol-Yuan period in the 13th century, situated in the middle section of the northern route of the Silk Road, enjoying a unique geographical location. This paper, through sorting and classifying the coins of the Mongol-Yuan period unearthed in the Bole area in recent years, conducts a detailed study of the coins of the Pulad mint in the 13th century and the interpretation of the coin legends. As an important city under the rule of the Mongol Empire, the evolution of Pulad's coins is closely related to the political situation and ruling strategies of the Mongol Empire. From the period of Ögedei Khan to the period of Möngke Khan, and then to the period of Qaidu Khan, the coins of the Pulad mint have undergone changes in terms of appearance, legends, etc. These changes reflect the political patterns and ruling characteristics of the Mongol Empire in different periods of the 13th century. The coins found in the Bole area should be studied in detail, as this expands our knowledge of the monetary system of the Mongol-Yuan period.

Materials and methods of the research. The study was conducted on coins of the Mongol-Yuan period of the 13th century mint. The author used general methods characteristic of numismatic research: historicism, comparison, metrology, coin sorting, etc.

Keywords: Pulad city, coin, yuan, Mongol-yuan period, Mongol Empire, Xinjiang Uygur Autonomous Region, XIII century.

For citation: Cao Guangsheng. A Study of 13th-century Coins from the Pulad Mint in Xinjiang // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 5-26. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.01

**ШЫҢЖАҢДАҒЫ ПУЛАД АҚША САРАЙЫНЫҢ XIII ҒАСЫРДАҒЫ
МОНЕТАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ****Цао Гуаншэн**

(Қытай Халық Республикасы)

Аңдатпа. Көне Пулад қаласы ҚХР Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы қазіргі Боле (Боротала) қаласының маңындағы Далет қалашығы аумағында орналасқан. Пулад Ұлы Жібек жолының солтүстік жолының орталық бөлігінде орналасып, бірегей географиялық жағдайы арқасында XIII ғасырда Моңғол Юань әулеті кезінде үлкен стратегиялық маңызға ие болды. Бұл мақалада соңғы жылдары Боле аумағынан табылған моңғол-юань кезеңіндегі монеталарды сұрыптау мен жіктеу негізінде Пулат ақша сарайының XIII ғасырдағы монеталары егжей-тегжейлі зерттеледі. Моңғол империясының қарамағындағы маңызды қала ретінде Пулад Моңғол империясының саяси жағдайымен және басқару стратегияларымен тығыз байланысты. Бұл ақша өндірісінің монеталары Үгедейден Мөңкеге дейінгі билік кезінде, одан кейін Қайду тұсында, сыртқы түрі, жазулары және т.б. жағынан түрлі өзгерістерге ұшырады. Бұл өзгерістер XIII ғасырдың әртүрлі кезеңдеріндегі Моңғол империясының саяси ерекшеліктері мен билігінің сипатын көрсетеді. Боле аймағынан табылған монеталарды жан-жақты зерттеу керек, өйткені бұл моңғол-юань кезеңіндегі ақша жүйесі туралы білімімізді кеңейтеді. Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу XIII ғасырдағы моңғол-юань кезеңіндегі монеталар бойынша жүргізілді. Автор нумизматикалық зерттеулерге тән келесі жалпы әдістерді пайдаланды: тарихилық, салыстыру, метрологиялық, монеталарды сұрыптау және т.б.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу XIII ғасырдағы моңғол-юань кезеңіндегі монеталар бойынша жүргізілді. Автор нумизматикалық зерттеулерге тән жалпы әдістерді пайдаланды: тарихилық, салыстыру, метрологиялық, тиындарды сұрыптау және т.б.

Тірек сөздер: Пулад қаласы, тиын, юань, моңғол-юань кезеңі, Моңғол империясы, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы, XIII ғасыр.

Сілтеме жасау үшін: Цао Гуаншэн. Шыңжаңдағы Пулад ақша сарайының XIII ғасырдағы монеталарын зерттеу // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 5-26 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.01

ИССЛЕДОВАНИЕ МОНЕТ XIII ВЕКА ИЗ МОНЕТНОГО ДВОРА ПУЛАД В СИНЬЦЗЯНЕ

Цао Гуаншэн

(Китайская Народная Республика)

Аннотация. Средневековый город Пулат был расположен в местности Далет у современного города Боле (Боротала) Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР. Пулад находился в средней части северного маршрута Великого шелкового пути и благодаря уникальному географическому положению имел большое стратегическое значение в период монгольской династии Юань в XIII веке. В этой статье на основе сортировки и классификации монет монголо-юаньского периода, найденных в районе Боле в последние годы, проводится подробное исследование монет XIII века, чеканенных в монетном дворе Пулат. Будучи важным городом под властью Монгольской империи, Пулад тесно связан с политической ситуацией и стратегиями правления Монгольской империи. Монеты этого денежного производства претерпели изменения в период правлений от Угэдэя до Мункэ, а затем в период правления Кайду, в том числе в плане внешнего вида, надписей и т. д. Эти изменения отражают политические особенности и характер правления Монгольской империи в разные периоды XIII века. Найденных в районе Боле монет следует подробно исследовать, это расширяет наши знания о денежной системе монголо-юаньского периода. Материалы и методы исследования. Изучению были подвергнуты монеты XIII века монголо-юаньского периода монетного двора Пулат. Автором использованы общие методы, характерные для нумизматических исследований: историзм, сравнение, метрология, сортировка монет и др.

Материалы и методы исследования. Изучению были подвергнуты монеты монголо-юаньского периода монетного двора XIII века. Автором использованы общие методы, характерные для нумизматических исследований: историзма, сравнения, метрологический, сортировка монет и др.

Ключевые слова: город Пулад, монета, юань, монголо-юаньский период, Монгольская империя, Синьцзян-Уйгурский автономный район, XIII век.

Для цитирования: Цао Гуаншэн. Исследование монет XIII века из монетного двора Пулад в Синьцзяне // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 5-26. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.01

Introduction. Pulad in historical documents and its geographical location. Pulad was an important city in the 13th century during the Mongol-Yuan period and was called Pula普剌 [Song Lian et al., 1976-1997: 1569] in “Yuan Shi, Xibeidi Fulu” (History of the Yuan, Appendix to the Northwest Territories 《元史·西北地附录》), and it also had Chinese translations such as Boluo 孛罗, Bula 不剌, etc. In the coin legends, the mint name Pulad is written بولاد in Arabic and پولاد in Persian. Pulad means steel [Persian-Chinese Dictionary, Commercial Press, 1981: 472] and is similar to the Mongolian pronunciation.

Today's location of the Pulad City is on the northern edge of Pochengzi Village破城子村, 37

kilometers southeast of Bole City博乐市, Xinjiang, at the confluence of the Bortala River 博尔塔拉河 and the Daheyanzi River大河沿子河, in and around the ancient city of Dalet 达勒特古城. The ancient city of Dalet is divided into east and west by a dry river. The western site is about 500 meters long from east to west, and about 400 meters wide from north to south, with a total area of about 190,000 square meters. The eastern site is laid out along the riverbank, about 1,000 meters long and 300 meters wide, and this part of the site has basically become a modern residential area. Some scholars believe that the ancient city was built in during the Western Liao state period and abandoned in the late Yuan Dynasty and early Ming Dynasty, and this view needs to be further researched. From the geographical point of view, the ancient city of Dalet is located in the middle of the northern Silk Road in history, and its northeast is far away to the Alashankou阿拉山口, which can lead to Tacheng, Altai to Kazakhstan and Russia, and to the southwest along the Sayram Lake赛里木湖 through the Guozigou 果子沟 to the Ili River to Central Asia.

Results and discussion. Pulad first appeared in Chinese literature in Yelü Chucai耶律楚材's "Xiyou lu" (*Journey to the West* 《西游录》). At the beginning of the 13th century, Genghis Khan led an army of 200,000 troops to the west to conquer the Khwarazmian Empire in Central Asia. Yelü Chucai, as a clerk and astrological soothsayer, was called to go. In March 1218, he set out from Yong'an永安, crossed Juyong Pass居庸关, passed through Wuchuan武川, left Yunzhong云中 (present-day Datong 大同), and arrived at Genghis Khan's camp north of the Tianshan Mountains 天山. In the following year, he traveled westward with the army, crossed the Altai Mountains金山, crossed the Hanhai 瀚海, passed through Luntai轮台 and Hezhou和州 (i.e., ancient Gaochang 古高昌), and traveled westward through Alima阿里马 (Almaliq阿里麻里), Husi woluduo虎司幹鲁朵 (Quz Ordu, i.e., Balasaghun), Talasi塔刺思 (Talas), Otrar讹打刺, and Samarqand撒马尔罕, and arrived at the capital of Khwarizm花刺子模国 (Khorezm). The journey was 60,000 *li* [*li* is a Chinese unit of length, one *li* = 500 meters]. Yelü Chucai spent 6 years in the Western Regions and wrote "*Journey to the West*" 4 years after returning to the East. The book was completed in 1228. The book wrote:

“既过瀚海军千里余，有不刺城，附庸之邑三五。不刺之南有阴山，东西千里，南北二百里，其山顶有圆池，周围七、八十里许。既过圆池，南下皆林檎木，树木蓊翳，不露日色。既出阴山，有阿里马城。[Yelü Chucai, “Journey to the West”, Xiang Da Proofreading, 2000: 2]”

“After crossing the Hanhai瀚海 army for more than a thousand *li*, there is a city of Bula不刺(Pulad), and there are three or five towns attached to it. South of Bula不刺(Pulad) is Yin Mountain, which is a thousand *li* from east to west, two hundred *li* from north to south. There is a round lake on the top of its mountain, and it is about seventy or eighty *li* around. To the south of the lake are endless forests, so dense that even the sun is obscured. Out of Yin Mountain阴山, there is a city of Alima阿里马 (Almaliq).”

Pulad is also mentioned in *The Journey of Het'um I, King of Little Armenia*. The book records the journey of King Heth'um I of Little Armenia from Armenia to Mongolia in 1254-1255 to meet the Mongol Great Khan, Möngke Khan at Qaraqorum, passing through Pulad on his way. “Then they went into the Turkic regions, and from there, [they entered] to Ergoporug, Pu-lad; Passing through Sutkol, the Sea of Milk, they reached Alualex and Ilabalex... [Boyle, 2002: 17-19]”.

In 1259, Changde常德 was ordered to go west to meet Ilkhan Hülegü, starting from Qaraqorum, passing through the northern foot of the Tianshan Mountains to the west, arriving in present-day Samarqand and other places, a total of 14 months round trip. In 1263, Liuyu刘郁, who accompanied him, recorded what they saw and heard during the journey, and compiled it into the *Xishiji* 《西使记》 ("Record of an Embassy to the Regions in the West"). Changde's trip was about 40 years later than Yelü Chucai, and by this time the Mongol Empire had already changed several Great Khans, and the Western Regions had undergone considerable changes. Pulad was also mentioned in the book.

“行渐西，有城曰业瞞。又西南行，过李罗城，所种皆麦、稻，……城居肆圉间错，土屋，窗户皆琉璃。城北有海，铁山风出，往往吹行人墜海中。西南行二十里，有关曰铁木儿忒察，守关者皆汉民，关径崎岖似栈道。出关至阿里麻里城，市井皆流水交贯，有诸果，唯瓜、蒲萄、石榴最佳。”

“…李罗城使用西方的金、银、铜钱币，有铭文无孔方。[Continuation of the Four Libraries, History Department, Biographies, *Xishiji*]

“Gradually, to the west, there was a city called Yeman业瞞(Imil); Further southwest, passing through the city of Boluo李罗城 (Pulad), where the crops grown were wheat and rice,... Theresidential areas of the city were staggered with markets and gardens, and the houses were earthen houses with glass on the windows. There was a large lake in the north outside the city, when the wind blows out of the Iron Mountain, it often blows pedestrians into the large lake. Twenty *li* to the southwest, the relevant pass was called Temur-chamchal铁木儿忒察, the guards were all Han people, and the pass road was rugged like a plank road. Out of the pass, to the city of Alimali阿里麻里城 (Alimaliq), the market commodity trade was prosperous, there were many fruits, only melons, grapes, pomegranates were the best.”

“… Boluo City uses Western-style gold, silver, and copper coins with inscriptions and no holes.”

《元史·耶律西亮》 “……六月，又西至换扎孙之地，又从至不刺城” [Lian et al., 1997: 4161].

“*Yuan Shi Yelü Xiliang*” “…… June, then west to the land of Huanzhasi换扎孙, and then to the city of Bula不刺城 (Pulad)”.

Pulad is also mentioned in Persian texts such as *Tārīkh-i Jahāngushāy* (“*The History of The World Conqueror*”), *Jāmi' al-Tawārīkh* (“*The Compendium of Chronicles*”), and *Tārīkh-i Ūljāytū* (“*History of Ūljāytū*”), etc.

It can be seen that Pulad was an important city leading to Central Asia, and its strategic position was very important.

Pulad is also mentioned in “*The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253-55*”. Rubruck wanted to rescue some of the Germanic slaves captured by Chaghatai's grandsons, Buri and Batu, during their Second Mongol Western Expedition to Europe. “...I asked also concerning the town of Talas in which were Teuton slaves of Buri, of whom Friar Andrew had spoken (to me), and concerning whom I had made much inquiry at the *ordus* of Sartach and Baatu... As to those Teutons, I was unable to learn anything concerning them all the way to Mangu khan's ordu, but in the village just referred to I gathered that Talas was beyond us in the direction of the mountains, VI days' travel. When I reached the *ordu* of Mangu khan I gathered that Mangu had transported these Teutons, with Baatu's permission, the distance of a month's travel to the east of Talas, to a certain town called Bolat (i.e., Pulad), where they are digging for gold and manufacturing arms, so I could neither go nor come back their way. However, in going I passed quite near that town (of Bolat), perhaps three days from it, but I was unaware of it, nor could I have turned from my route if I had known” [Rockhill, 2002: 246-247]. Although Rubruk did not reach

the city of Pulad (Bolat), he gave us important information. This shows that there were gold mines in the Pulad area at that time and that there were factories for the manufacture of weapons.

In the 1950s, the Xinjiang Museum once conducted an investigation on the ancient cities of Bole 博乐 area, and a large number of traces of smelting and wrought iron and iron ingots were piled up in the ruins of the ancient city, and described in detail the specific situation of iron blocks and kiln sites. "Rusty iron and remnants of iron were found everywhere. In 1958, the masses picked up a lot of scrap iron here. Now there is another place where there are at least 1,200 catties of rusty iron piled up on the ground... The iron block is generally round, about 10 centimeters in diameter, and the middle is hollow" [Li Yuchun, 1962: 109-111]. This coincides with Pulad's name "Steel". According to experts, the geographical location of Pulad is in and around the ancient city of Dalet 达勒特古城 in present-day Bole 博乐, Xinjiang (Fig. 1). [Chengzhi, 1987: 156]

Chagatai Khanate in the 13th century

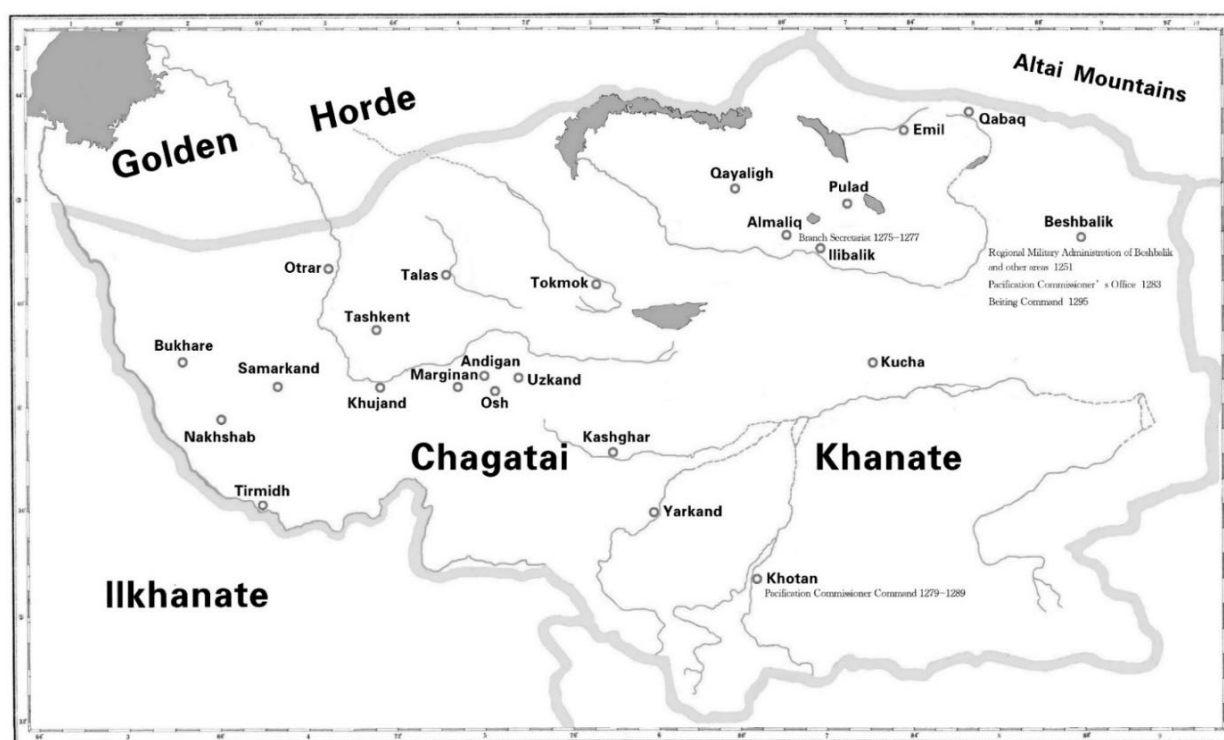

Fig. 1. Map of Chagatai Khanate in the 13th century [The map is drawn with reference to Tan Qixiang, ed., The Historical Atlas of China, 1982: 38-39]

An overview of the 13th-century coins unearthed at Pulad

In the area of the ancient city of Dalet 达勒特古城, many cultural relics and coins of the Mongol-Yuan Period have been unearthed. Because the publication of the coins unearthed in this area is 30-40 years ago, which is relatively old, I have sorted out the coins in the paper as follows:

In 1983, when the villagers were digging soil in the ancient city of Dalet, they dug up a gray clay pot, which was filled with silver coins, which were glued together due to rust, and the villagers did not know what they were, and immediately abandoned most of them, and only a small part was stored (Table 1). In December 1987, 34 pieces were recovered by the local cultural relics department, of which 31 pieces were relatively complete, but the date of minting has not been deciphered, and they are now in the collection of the Bozhou Museum [Xuekun, 1991].

Table 1.

HAR Type I		total 9 pieces Size:2.00mm Thickness:0.05mm Weight:1.48g
HAR Type II		Total: 15 pieces Size:2.10 mm Thickness:0.05 mm Weight:1.62 g
HAR Type III		Total: 7 pieces Size:1.90 mm Thickness:0.05 mm Weight:1.47 g

In 1987, 36 gold coins were found in the ancient city of Dalet 达勒特古城, of which 16 were intact. Because Chinese scholars were limited by their knowledge of Islamic numismatics at the time, they identified these gold coins as Chaghatai gold coins. And 10 of these gold coins were included in the catalogue of "Xinjiang Numismatics". I have re-identified these gold coins, and it seems that they are mainly gold coins from the Great Mongol period: one is an Abbasid gold dinar, one is a Crusader gold dinar, one is a Khwarizmshahs gold dinar, and the rest are the Great Mongols gold dinars, and none of them were a Pulad Mint gold dinar (Table 2). [Dong Qingxuan, Jiang Qixiang, 1991: 35-36]

Table 2.

	
XN#122 Great Mongols, AV dinar, Imil	XN#123 Great Mongols, AV dinar, Imil
	
XN#124 Crusader, AV dinar	XN#125 Great Mongols, AV dinar

	
XN#126 Great Mongols, AV dinar	XN#127 Abbasid, al-Nasir, AV Dinar, Madinat al-Salam, 609AH
	
XN#128 Great Mongols, AV dinar, Imil	XN#129 Great Mongols, AV dinar, Imil
	
XN#130 Great Mongols, AV dinar, Almaligh	XN#131 Khwarizmshahs AV dinar, 'Ala al-Din Muhammad

In March 1990, a copper coins hoard was found about 20 meters outside the west city of the ancient city site of Dalet 达勒特古城, and a total of 1,649 copper coins were unearthed (Table 3). [Xuekun, 1993: 9-12, 25].

Table 3.

	
Type I: 129 pieces, Size: 2.10-2.15 mm, Thickness: 0.10 mm, Average weight: 2.33 g	Type II: 32 pieces, Size: 2.00-2.30 mm, Thickness: 0.10-0.11 mm, Average weight: 2.5 g
	
Type III: 15 pieces, Size: 2.10-2.12 mm, Thickness: 0.10 mm, Average weight: 2.60 g	Type IV: 1034 pieces, Size: 2.00-2.10 mm, Thickness: 0.10-0.12 mm, Average weight: 2.39 g

	
Type V: 213 pieces, Size: 2.00-2.10 mm, Thickness: 0.10 mm, Average weight: 2.38 g	Type VI: 2 pieces, Size: 2.10 mm, Thickness: 0.10mm, Average weight: 2.40 g
	
Type VII: 70 pieces, Size: 2.10-2.20 mm, Thickness: 0.10-0.11 mm, Average weight: 2.43 g	Type VIII: 31pieces, Size: 2.00-2.20 mm, Thickness: 010-012 mm, Average weight: 2.42 g
	
Type IX: 70 pieces, Size: 2.10-2.25 mm, Thickness: 0.09 mm, Average weight: 2.14 g	Type X: 3 pieces, Size: 2.03-2.20 mm, Thickness: 0.10-0.13 mm, Average weight: 2.4 g
	
Type XI: 2 pieces, Size: 2.00 mm, Thickness: 0.08 mm, Average weight: 1.87 g	Type XII: 2 pieces, Size: 2.20 mm, Thickness: 0.08 mm, Average weight: 2.00 g
	
Type XIII: 1piece Size: 1.90 mm, Thickness: 0.11mm, Weight: 2.00 g	Type XIV: 1 piece Size: 2.40 mm, Thickness: 0.11mm, Weight: 2.4 g

It now appears that Type XII is the copper coin from the Almaligh mint and Type XIII is the silver coin from the Imil mint, neither of which is a coin of the Pulad mint.

In fact, these coins, which are counted by the cultural relics departments and Museums, are only a part of the coins unearthed at Pulad. Many coins were found by local villagers and sold to antique markets, eventually becoming collectors' collections.

The following is some information about the excavations of coins around the ancient city of Dalet that I learned from the exchange with coin dealers and collectors in Xinjiang, only for reference.

In the mid-90s of the twentieth century, more than 200 gold coins from the Great Mongol period unearthed in the area of the ancient city site of Dalet entered the private collection.

In the end of the 90s of the twentieth century, 97 pieces of 50 taels of silver sycees of the Yuan Dynasty were unearthed in the city. 30-40 of them were with inscriptions on them. The most

silver sycees are of the Zhending Road, followed by the silver sycees are of Pingyang Road, and the least thee are Jinan Road. They are obviously silver sycees from the early Yuan Dynasty. All of them are in private collections. One of the silver sycees from Pingyang Road appeared at the 2005 China Guardian Spring Auction under lot 5658 (Fig. 2).

Fig. 2. Lot 5658 Pingyang Road in the Yuan Dynasty levied fifty taels of silver syce from the tax office

It is no longer possible to accurately and concretely count how many coins have been unearthed in the Bole area. I have collected about 300 silver and copper coins of the Pulad Mint. Through the interpretation of the inscriptions of coins, I found that they belong to different periods of the 13th century. So far I have not found any coin of the Pulad Mint dated after the 13th century.

Below I list the coins of the Pulad Mint in the order of the date of minting.

Coins from the Pulad mint

a. The coin of Pulad mint during the period of Ögedei Khan

At present, the earliest date in the Pulad mint coins that I know of is 633 AH (Table 4). (16 September 1235 - 4 September 1236).

Table 4.

			
Size: 20.2 mm Weight: 2.2 g			
Obv.:	الله	Allah	
Margin:	ضرب هذه الدرهم سنة ثلاثه ثلاثين ستمائة	Struck this dirham in 633	
Rev.:	پولاد العدل لا عظم	Pulad al-‘Adil al-a’zam	

b. The gold dinar of Pulad Mint during early the Great Mongols

I found a Pulad gold dinar in the *SYLLOGE NUMORUM ARBICORUM TÜBINGEN* (Table 5). [Mayer, 1998: 51]. It is a pity that the date of minting of this coin is no longer legible. Based on the coin, I can tell that it should be an early Mongol gold dinar, with the name of the caliph Nasir, and its date range is identified by the catalogue as before 650 AH. For the time being, I attribute it to early Pulad coin first and I'll interpret and classify it more accurately when I get more samples of this gold dinar.

Table 5.

 [Mayer, 1998: 51]		
Obv.:	لا اله الا الله محمد رسو الله الناصر لد ين	There is no God but Allah, Muhammad is the messenger of God al-Nasir li-d- in
Rev.:	پولاد الامام لا عظم لناصر لد ين	Pulad al-imam al-a'zam al-Nasir li-d- in

c. The copper coins of Pulad mint during the period of Töregene Khatun

In March 1990, a copper coins hoard was found about 20 meters outside the west of the ancient city site of Dalet, and a total of 1,649 copper coins were unearthed. This is the largest concentration of this type of copper coin excavated. Mr. Han Xuekun from Bozhou Museum, Bole, Xinjiang, once sorted out these coins and wrote a research report "The Discovery and Preliminary Research of Copper Coins of the Chagatai Khanate" [China Numismatics, 1993]. Han Xuekun made a detailed count of these coins and divided them into 13 types. However, he did not decipher the exact date of minting of the coins.

I have always been very interested in the Pulad coins, and I have collected more than 200 of such copper coins from Xinjiang and discovered their striking dates and minting time ranges. I combined Han Xuekun's research report to classify them from a new category.

Category 1: The coins with dates in the inner circle

Type I: Standard type

I have drawn a complete line drawing of the type basing on available images of coins. This type is believed to belong to the earliest copper coins of this type, because its inscriptions are more standardized (Table 6).

Table 6.

Type I: Standard type The field date in the inner circle of the obverse reads from left to right: year, 2, 40, 600 The field date in the inner circle of the reverse is read from right to left: year, 2, 40, 600		
		
Obv.:	ضرب ا پولاد	Struck at Pulad
Rev.:	العاذل لا عظم	al-'Adil al-a'zam

The Margin of the inner circle:	سنة اثننتين ستمائة اربعين	year in 642
1	2	3
		
Size: 21.5 mm Weight: 2.9 g	Size: 21 mm Weight: 2.6 g	Size: 22 mm Weight: 2.5 g
All three coins come from the same die.		

This copper coin was minted in 642 AH سنة | اثننتين | ستمائة | اربعين (June 9, 1244 – May 29, 1245). The date on the obverse of the coin is written from left to right, and the number 2 is a variant, so it is difficult to identify. The date on the reverse of the coin is written from right to left. The AH 642 was during the regency of Töregene (Turakina) Khatun (639-644 A.H./1241-1246 A.D.). Töregene was the Great Khatun and regent of the Mongol Empire from the death of her husband Ögedei Khan in 1241 until the election of her eldest son Güyük Khan in 1246. Töregene Khatun was a Nestorian believer, this is the reason why the cross appear in some Pulad copper coins. This fully proves that this copper coin was struck by the government of the Great Mongol Empire, and Pulad was a city belonging to the Great Mongols.

This kind of central field dated coins have been found in a variety of different dies, and in Han Xuekun's research report, a total of 129 pieces have been found in the Han I type, 213 pieces have been found in the Han V type, 2 pieces have been found in the Han VI type, and 3 coins have been found in the Han X type. This kind of central field-dated copper coins accounts for 21% of total 1649 pieces (Table 7-9).

I think this is probably the earliest copper coin, but a large number of copper coins were struck later to omit the date in the center circle field.

Table 7.

Type II	The field date of the anamorphic number forty	
		
	Size: 22 mm Weight: 2.0 g	
Type III	The anamorphic number forty on the obverse, no date on the reverse	
		
	Size: 20.7 mm Weight: 1.4 g	

Type IV	Double obverse, the anamorphic date on one side, no date on the other	
		
	Size: 21.2 mm Weight: 3.6 g	

Category 2: The coins without a cross on the Zarb

Type I: Dot type, dot on Zarb

Table 8.

		
Size: 21.5 mm Weight: 2.4 g		
Obv.:	ضرب ا پولاد	Struck at Pulad
Rev.:	الاعظم العاقل ا	al-‘Adil al-a’zam

Type II: al-imam type [Xuekun, 1993: 10-11]

Table 9.

		
Obv.:	ضرب ا پولاد	Struck at Pulad
Rev.:	الامام الاعظم	al-imam al-a’zam

Category 3: A cross on the Zarb, no date in the inner circle

The number of copper coins of this type is relatively large, and there are many dies. I have collected more than 30 different dies of this type, but these coins are crudely pressed, and although there is no date in the field in the center circle, it is clear that the date should be on the margin of the coin, but I have never been able to piece together a complete inscription on the margin (Table 10-22). This project requires a lot of coins to complete. I think that these coins were struck after the coins with the date in the field of the inner circle, and it is possible that these copper coins struck for a long time, but the exact date of their production is still a mystery. I believe that through the continuous collection of coins, this mystery will be revealed.

Table 10.

Type I	a cross on Zarb, no date in the inner circle, standard type	
		
	Size: 20.5 mm Weight: 2.1 g	
Type II	Double reverse of the Type I	
		
	Size: 20.9 mm Weight: 2.4 g	
Type III	The dot on the right of Zarb, no date in the inner circle, standard type	
		
	Size: 21.9 mm Weight: 1.9 g	
Type IV	The small bar on the right of Zarb, no date in the inner circle, standard type	
		
	Size: 20.6 mm Weight: 2.2 g	
Type V	Double obverse, One a dot on the Zarb, the other a cross on the Zarb	
		
	Size: 19.9 mm Weight: 3.0 g	
		[Xuekun, 1993: 10] Size: 2.10-2.12 mm Weight: 2.60 g

d. The AR dirham of Pulad mint during the period of Möngke Khan

Möngke's tamgha 卐 AH657

Table 11.

			
Size: 16.96 mm Weight: 1.2 g			
Obv.:	لا اله الا الله محمد رسول الله	There is no God but Allah, Muhammad is the messenger of God	
Rev.:	ضرب هذا الدرهم بسكه پولاد (في شهور) سنة سبع خمسين ستمائة	Struck this dirham Coin in Pulad (in the months of the) year eight, fifty, six hundred	

Möngke's tamgha 卐 AH658

Table 12.

			
Size: 18.25 mm Weight: 1.4 g			
Obv.:	لا اله الا الله محمد رسول الله	There is no God but Allah, Muhammad is the messenger of God	
Rev.:	ضرب هذا الدرهم بسكه پولاد في شهور سنة ثمان خمسين ستمائة	Struck this dirham Coin in Pulad in the months of the year eight, fifty, six hundred	

e. The AR dirham of Pulad mint after the death of Möngke Khan

Möngke's tamgha 卐 AH659

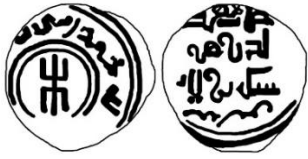
Table 13.

			
Size: 19.9 mm Weight: 1.6 g			
Obv.:	لا اله الا الله محمد رسول الله	There is no God but Allah, Muhammad is the messenger of God	

Rev.:	ضرب هذا الدرهم بسكه پولاد فى شهور سنة تسع خمسين ستمائة	Struck this dirham Coin in Pulad in the months of the year nine, fifty, six hundred
-------	---	--

Möngke's tamgha 卐 AH660

Table 14.

		
Size: 17.3 mm Weight: 1.2 g		
Obv.:	لا اله الا الله محمد رسول الله	There is no God but Allah, Muhammad is the messenger of God
Rev.:	ضرب هذا الدرهم بسكه پولاد فى شهور سنة ستين ستمائة	Struck this dirham Coin in Pulad in the months of the year sixty, six hundred

f. The AR dirham of Pulad mint with Trident tamgha 卐

Table 15.

Trident tamgha 卐 Type I AH662		
		
Size: 18.3 mm Weight: 1.2 g		
Obv.:	لا اله الا الله محمد رسول الله	There is no God but Allah, Muhammad is the messenger of God
Rev.:	ضرب هذا الدرهم بسكه پولاد فى شهور سنة اثنتين ستين ستمائة	Struck this dirham Coin in Pulad in the months of the year two, sixty, six hundred

Table 16.

Trident tamgha 卐 Type II	
	
Size: 18.4 mm Weight: 1.6 g	
The inscription is distorted and cannot be read	

Table 17.

Trident tamgha 卐 Type III	
	
Size: 17 mm Weight: 1.1 g	
The inscription is distorted and cannot be read completely, only the mint Pulad	

g. The AE fals of Pulad mint with Trident tamgha

Table 18.

	
	
Size: 22.4 mm Weight: 3.3 g	Size: 23.4 mm Weight: 3.1 g
The inscription is distorted and cannot be read completely, only the mint Pulad and 662	

The swastika on the reverse of this coin has two types of left and right rotations, and it is supposed to be a variation of the Nestorian cross because the Nestorian religion is practiced in the Dalet region. This similar deformation of the cross can be seen in the Nestorian seals of the Mongol and Yuan dynasties, as shown in the four typical Nestorian seals shown below (Fig. 3).

Fig. 3. Four typical Nestorian seals shown below

This coin with the Trident tamgha has so far only been found with the minting date of the year 662 AH. The year 662AH is from November 4, 1263, to October 23, 1264. This was the year when Kublai Khan, the new Great Khan of Mongols, changed the title of his reign from "Zhongtong 中统" to "Zhiyuan 至元".

According to the "Yuan Shi" (the first year of the "Zhiyuan", 1264 AD):

秋七月甲戌，.....庚子，阿里不哥自昔木土之败，不复能军，至是与诸王玉龙答失、阿速带、昔里给，其所谋臣不鲁花、忽察、秃满、阿里察、脱忽思等来归。诏诸王皆太祖之裔，并释不问，其谋臣不鲁花等皆伏诛 [Lian et al., 1997: 98].

“Autumn and July Jiayu甲戌，...Gengzi庚子，Ariq Böke was no longer able to raise troops to fight after the defeat of the Battle of Shimu’ultu Na’ur (Mosquito Lake, November 1261), so he surrendered with the princes Ürüng Tash玉龙答失, Asutai阿速带, and Shirigi昔里给, as well as his officials and ministers Buluhua不鲁花, Khucha忽察, Tüman秃满, Alichu阿里察, and Doquz脱忽思etc. The emperor's edict said that all the princes were descendants of Taizu Genghis Khan, and they were spared together without asking for their crimes, and his ministers Buluhua不鲁花 and others were all executed.”

I think it may have been Kublai Khan who minted coins at Pulad to commemorate his victory over Ariq Böke Khan and the Trident tamgha probably belonged to Kublai Khan. Without doubt this is just an inference of mine, and it needs to be further demonstrated.

h. The AR dirham of Pulad mint with Möngke's tamgha卐, dated 671 (2) AH

Table 19.

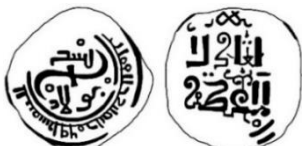
			
Size: 18.6 mm Weight: 1.4 g			
Obv.:	لا اله الا الله محمد رسول الله	There is no God but Allah, Muhammad is the messenger of God	
Rev.:	ضرب هذا الدرهم بسكه پولاد سنة ؟ سبعين ستمائة	Struck this Dirham Coin in Pulad year (1 or 2?), seventy six hundred	

The single-digit distortion of the date of this Möngke silver dirham is so severe that it is difficult to distinguish whether it is a 1 or a 2, and the tens number can be determined to be 70 instead of 60. I think there are two possibilities for this situation, one is that the engraver mistakenly engraved 60 to 70, and the other is that more than ten years after Möngke's death, Pulad was still minting coins with Möngke's tamgha, which represented not Möngke Khan but the jurisdiction of the Great Mongols central government over the Pulad.

i. The AR dirham of Pulad mint during the period of Qaidu Khan (668-701AH)

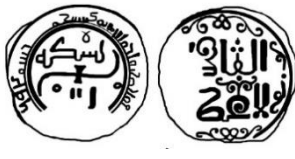
AR dirham, Pulad Mint, 691AH

Table 20.

 [Mayer, 1998: 51]			
			
Obv.:	بسكه پولاد	Coin Qaidu's tamgha Pulad	
Margin:	ضرب هذا الدرهم بسكه پولاد سنة 691	Struck this dirham coin in Pulad year 691	
Rev.:	العادل لا عظم	al-‘Adil al-a’ zam	

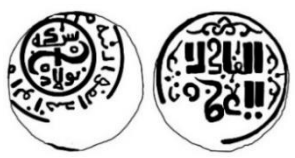
AR dirham, Pulad Mint, 694AH

Table 21.

 [Mayer, 1998: 51]		
Obv.:	بسكه ب پولاد	Coin Qaidu's tamgha Pulad
Margin:	ضرب هذا الدرهم بسكه پولاد سنة 694	Struck this dirham coin in Pulad year 694
Rev.:	العادل ا لاعظم	al-'Adil al-a'zam

The miss date of the AR dirham of Pulad Mint

Table 22.

		
Size:24.0mm Weight:2.0g		
Obv.:	بسكه ب پولاد	Coin Qaidu's tamgha Pulad
Margin:	The date on the margin is out of the coin and cannot be read	
Rev.:	العادل ا لاعظم	al-'Adil al-a'zam

Conclusion

This paper summarizes the situation of coins excavated in the Bole area. Through my interpretation of the inscription on coins, the question of the minting time of the copper coins of the Pulad and the attribution of the coin that had been pending in those years was basically resolved.

From the earliest Pulad coins in the Ögedei period to the Pulad coins with the Möngke's tamgha and the Trident tamgha in, it can be seen that the coins of this period were all local coins struck and issued by the Great Mongol government in the Pulad. For nearly 20 years after the beginning of AH 670s, no coins of the Pulad mint have been found. It was not until 691 AH that we rediscovered the coins of the Pulad Mint, and the tamgha on the coins of this period became the Qaidu's tamgha. It can be inferred that until 691 AH, The Pulad had been a city under the government of the Yuan Dynasty. This is illustrated by the large number of silver sycees found at the ruins of the ancient city of Dalet 达勒特古城 at the end of the 90s of the 20th century.

The new Mongol Great Khan Kublai Khan established the Yuan Dynasty in China and began to use paper money in the first year of Zhongtong 中统元年 (1260 AD). According to the “Yuan Shi (History of the Yuan Dynasty)”, in the seventeenth year of Zhiyuan 至元十七年(1280AD), “立畏吾境内交钞提举司 a supervisorate of paper money (jiaochao tijusi 交钞提举司) was founded in the territory of Uighur” [Lian et al., 1997: 223]. In the twentieth year of Zhiyuan 至元二十年(1283AD), “立畏兀儿四处站及交钞库 four stations and a paper money storehouse (Jiaochaoku 交钞库) were established in the Uighur region” [Lian et al., 1997: 1567]. This shows that the paper money of the Yuan Dynasty began to circulate in large

quantities in the Uighur region. It was the reason why no AR dirham or AE fals were issued for about 20 years in Pulad from this time until the appearance of Qaidu's coins in 691 AH (1292AD). It is likely that paper money was used in the Pulad during this period. Of course, no Yuan Dynasty paper money has been found in Pulad yet, because paper money easy to corrode and difficult to preserve for more than 700 years. This is just my speculation, and it needs to be proved by new unearthed discoveries.

The coins of the Pulad mint show that although the Pulad city was within the territory of the Chaghatai Khanate, it was a city under the central government of the Great Mongol Empire. The Great Mongol Empire was basically composed of two parts of land from the period of Ögedei to the accession of Möngke: One was the fiefdom of the Mongol princes, mainly distributed in the steppe area of the Mongol Empire; The other was the cities and farmlands, mainly distributed in the Han region, the Uighur and oases south of the Tianshan Mountains, the Ferghana region and the north and south of the Amu Darya River. The ruling institutions of these cities and farmlands, as well as their subordination to the Great Khan, were basically formed during the Ögedei Khan and Güyük Khan periods. Therefore, the ruling institutions were also divided into two sets, the cities were governed by the ministers appointed by the Great Khan, and the government collected taxes from the subjects of the city area. And the fiefdoms of the princes were under the jurisdiction of the princes [Yingsheng, 2006: 139-140].

After Genghis Khan's expedition to the west, Mahmud Yalavach and his son Masud Beg took charge of the cities north of the Amu Darya River. Therefore, the Pulad mint coins should have been issued by Yalavach and his son.

In 1251, after Möngke ascended to the throne of the Mongol Great Khan, he established the Regional Military Administration of Besh Baliq 别失八里等处行尚书省 and other areas to manage the cities and agricultural lands between the Golden Mountains (Altai Mountains) and the Amu Darya River, and the Regional Military Administration of Amu Darya and other areas 阿姆河等处行尚书省 to administer the areas south of the Amu Darya River. Thus formalizing and institutionalizing the ruling institutions of these Mongol Empire territories. During Möngke's reign (649-658 AH/1251-1260 AD), many of the princes of the Chaghatai and Ögedei khanates were punished for their involvement in activities against Möngke, and their power was weakened, and they did not occupy an important position in the Western Regions during this period. As a result, it is even more certain that the city of Pulad and its surrounding farmlands were under the administration of the Mongol Empire during this period.

In August 1259, Möngke died in Sichuan 四川, and Ariq Böke prepared to ascend the throne in Qaraqorum 哈拉和林. In March of the first year of Zhongtong 中统 in 1260, Kublai Khan proclaimed the Great Khan in Kaiping 开平, and the following month Ariq Böke also proclaimed the Great Khan in Qara Qorum. In this way, two Great Khans appeared in the Great Mongol Empire at the same time, and a civil war between Kublai Khan and Ariq Böke Khan broke out.

In the same year, Ariq Böke promoted Alughu, the grandson of Chaghatai, who supported him as the Great Khan of the Mongols, as the Khan of the Chaghatai Khanate. Ariq Böke's purpose was to get Alughu to supply his army with military supplies. The land, army, and wealth controlled by the former Regional Military Administration of Besh Baliq and other areas 别失八里等处行尚书省 fell into the hands of Alughu, and from this time on, the Chaghatai Khanate gradually developed and later became the sole ruler of Central Asia. In this way, Alughu's strength and Ariq Böke's strength have changed fundamentally. At this time, Ariq Böke was defeated by Kublai Khan in Mobei 漠北(modern-day Mongolia), which greatly reduced his prestige. In about 1262, Alughu seized the military supplies that Ariq Böke had collected in Central Asia and declared his submission to Kublai Khan. Ariq Böke was very angry and went to attack Alughu. However, Alughu was victorious, defeating Ariq Böke's vanguard at Pulad, between Lake Selim and Lake Abi. After this victory, Alughu thought he was safe and sound, so he mistakenly disbanded the army, and Ariq Böke's other army occupied Almaligh, forcing Alughu to flee towards Kashghar and Khotan. Ariq Böke entered Almaligh and plundered and slaughtered the place, resulting in a

famine, and some of his own generals left him with their troops. His army then collapsed. This is probably the reason why I have so far not found Pulad coins struck in 661 AH. In 662 AH, Ariq Böke was forced to surrender to Kublai Khan, and in that year the city of Pulad began to strike coins with Trident tamgha 𐰽.

After the defeat of Ariq Böke, the power of Qaidu, the grandson of Ögedei, grew rapidly. In 1268, Qaidu raised troops from Almaligh against Kublai Khan, and the “*Yuan Shi*, Geography VI 《元史·地理六》” recorded: “诸王海都行营于阿力麻里等处, 盖其分地也. The prince Qaidu encamped in Almaligh and other places, beyond the confines of his fiefdom” and “至元五年海都叛 Qaidu rebelled in the fifth year of Zhiyuan (1268) [Lian et al., 1997: 1569].” The Yuan army defeated Qaidu at Beiting. In 1275, Kublai Khan sent his fourth son, Nomughan 那木罕, to the garrison Almaligh. But in 1276 Nomughan was arrested by the rebels and they handed him over to Qaidu's ally, the Golden Horde, Mengu-Timur. But at this time, Kublai Khan did not abandon the Uighur region and decided to confront Qaidu in this region. During this period, there were many battles between the Yuan army and Qaidu. Nevertheless, the appearance of the Pulad mint coins with the Qaidu's tamgha in 691 AH marked Qaidu's control over the region.

The study of the coins of the Pulad Mint shows the history of the Pulad region in the 13th century. We can see the important historical position of Pulad in the Mongol-Yuan period. I look forward to more discoveries in the Bole area of Xinjiang.

Note: The first draft of this paper was presented at the International Numismatic Conference on "The Seventh Mongol Numismatics Conference" held in Bakhchisaray, Crimea, Ukraine, in September 2008. In March 2014, I added content, sorted it out and finalized this paper, and published it in “A Collection of Chinese Numismatic Theses”, VI volume. In November 2024, at Pavel Petrov's invitation, I revised and edited it again and translated it into English. Finally, I would like to thank Dr. Vladimir Belyaev for taking time out of his busy schedule to proofread the English version of this paper.

REFERENCES

Boyle J.A. The Journey OF Het'um I, King of Little Armenia, Central Asiatic Journal, 1964, 9, translated by He Gaoji, Zhonghua Book Company, December 2002, 1st edition, pp. 17-19.

Continuation of the Four Libraries, History Department, Biographies, Xishiji, Shanghai Ancient Books Publishing House.

Dong Qingxuan, Jiang Qixiang “XINJIANG NUMISMATICS”, Xinjiang Art and Photo Press, Educational and Cultural Press, Hong Kong, August 1991, first edition, pp. 35-36, photo number XN in the paper represents “XINJIANG NUMISMATICS”.

Han Xuekun. “CHINA NUMISMATICS”, No. 4, 1991 “A Preliminary Study on the Silver Coins of the Chaghatai Khanate Found in the Ancient City of Dalt in Bole City, Xinjiang”, The rubbings of the three coins are numbered with HAR I, II, III with H representing Han Xuekun and AR representing silver coins.

Han Xuekun. “CHINA NUMISMATICS”, “The Discovery and Preliminary Study of the Copper Coins of the Chaghatai Khanate”, No. 4, 1993, pp. 9-12, 25.

Han Xuekun. “CHINA NUMISMATICS”, “The Discovery and Preliminary Study of the Copper Coins of the Chaghatai Khanate”, No. 4, 1993, pp. 10-11, Type XI.

Han Xuekun. “CHINA NUMISMATICS”, “The Discovery and Preliminary Study of the Copper Coins of the Chaghatai Khanate”, No. 4, 1993, P. 10, Type III.

Li Yuchun. "A Brief Account of the Investigation of Tombs of Stone Figure in Bortala Autonomous Prefecture", Cultural Relics, No. 7-8, 1962, Cultural Relics Publishing House, pp. 109-111.

li is a Chinese unit of length, one *li* = 500 meters.

Liu Yingsheng. “Research on the History of the Chagatai Khanate”, Shanghai Ancient Books Publishing House, December 2006, pp. 139-140

Persian-Chinese Dictionary, Commercial Press, first edition, September 1981, first printing in Beijing, March 1997, P. 472.

Rockhill W.W. The Journey of William of Rubruk to the Eastern Parts, 1253-1255, Hakluyt Society, London, 1900, translated by He Gaoji, Zhonghua Book Company, 1985, first edition, February 2002, Beijing, 2nd printing, pp. 246-247.

Song Lian et al., Yuan Shi, Zhi 15th, Geography VI, published by Zhonghua Book Company, April 1976, first edition, July 1997, 6th printing, P. 1569.

Song Lian et al., Yuan Shi, Benji Fifth. Shizu II, published by Zhonghua Book Company, April 1976, first edition, July 1997, 6th printing, P. 98.

Song Lian et al., Yuan Shi Benji 11th Shizu VIII, published by Zhonghua Book Company, April 1976, first edition, July 1997, 6th printing, P. 223.

Song Lian et al., Yuan Shi, Biography 67th, Yelü Xiliang, published by Zhonghua Book Company, April 1976, first edition, July 1997, 6th printing, P. 4161.

Tobias Mayer. SYLLOGE NUMORUM ARBICORUM TÜBINGEN NORD-UND OSTZENTRALASIEN XVb Mittelasien II, 1998 by Ernst Wasmuth Verlag Tübingen·Berlin p. 51 #408.

Tobias Mayer. SYLLOGE NUMORUM ARBICORUM TÜBINGEN NORD-UND OSTZENTRALASIEN XVb Mittelasien II, 1998 by Ernst Wasmuth Verlag Tübingen·Berlin p. 51 #409.

Tobias Mayer. SYLLOGE NUMORUM ARBICORUM TÜBINGEN NORD-UND OSTZENTRALASIEN XVb Mittelasien II, 1998 by Ernst Wasmuth Verlag Tübingen·Berlin p. 51 #407.

The map is drawn with reference to Tan Qixiang, ed., The Historical Atlas of China, Volume VII, The Yuan Dynasty Period, The Ming Dynasty Period, Cartographic Publishing House, 1982, pp. 38-39.

Yelü Chucai. "Journey to the West", Xiang Da Proofreading, Zhonghua Book Company, April 2000, first edition, April 2006, Beijing, second printing, P. 2.

Zhang Chengzhi. "Investigation and Discussion on the Three Cities of Alimali, Pula, and Yemili", edited by the Institute of Ethnic Studies, Chinese Academy of Social Sciences, "Research on the History of Chinese Nationalities, China Social Sciences Press, 1987. P. 156.

Автор туралы мәлімет: Цао Гуангшэн – ООО "Beijing JiuYueDaZhuan" Мәдени-коммуникациялық компаниясының тәуелсіз зерттеушісі (Пекин, Қытай). E-mail: 2269686079@qq.com

Сведения об авторе: Цао Гуангшэн – независимый исследователь, Культурно-коммуникационная компания ООО "Beijing JiuYueDaZhuan" (Пекин, Китай). E-mail: 2269686079@qq.com

Information about the author: Cao Guangsheng – Independent Researcher, Beijing JiuYueDaZhuan Cultural Communication Co., Ltd. (Beijing, China). E-mail: 2269686079@qq.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.03.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 04.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 07.04.2025.

ӘОЖ 94(574)

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДАНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ә.Қ. Мұқтар, А.Ж. Жумабаев

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақала Атырау өлкесіндегі Алтын Орда дәуірінің тарихи-мәдени ескерткіштері және олардың зерттелуіне арналған. Бүгінде елімізде тарихи-мәдени мұраларды сақтау, оларды қорғау, насихаттау және зерттеу барысында үлкен көлемді жұмыстар жүріп жатыр. Басты мақсат ата-бабамыздың бай мұраларын болашақ ұрпаққа жеткізу және өзіндік болмысын сақтау болып табылады. ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің 2020 жылғы 14 сәуірдегі бұйрығына сәйкес, Атырау облысының 4 тарихи және мәдени ескерткіштеріне республикалық маңызы бар ескерткіш статусы берілген: 1943–1948 жылдары салынған Мұнайшылар тұратын қалашығы (Ансамбль мен кешен), 1880–1898 жылдары қаланған Жұбан кесенесі (Қала құрылысы және сәулет), Ақын, 1836–1838 жылдардағы көтеріліс басшысы Махамбет Өтемісовтің жерленген орны (киелі нысан), ХІІІ–ХVІ ғасырлардағы ортағасырлық Сарайшық қаласы (археология). Облысымыздағы тарихи-мәдени ескерткіштер қатарында алтынордалық мұралар лайықты орын алады. Оларға Сарайшық, Ақтөбе-Лаэти, Ұшқан қалалары мен Таскешу керуен-сарайы жатады. Жақында олардың қатарына «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы ғалымдарымен археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген және экспедициялық ізденістер жасалған Қарағайлы, Ащысай қалашықтары, Күліш керуен-сарайы қосылды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің дереккөздері ретінде «Сарайшық» музей-қорығында сақталған соңғы зерттеу есептері мен материалдары, сондай-ақ арнайы басылымдарда жарияланған зерттеулер пайдаланылды. Жұмыстың әдіснамалық негізін ғылыми-тарихи танымның объективтілік, тарихилық, жүйелілік және нақтылық сияқты негізгі қағидаттары құрайды. Зерттеу әдістемесі тарихилық пен жүйелілік қағидаттарына негізделген тарихи-диалектикалық тәсіл болды. Археологиялық материалдарды зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи талдау қолданылды.

Тірек сөздер: Алтын Орда, Сарайшық, Ақтөбе-Лаэти, Таскешу, Ұшқан, Қарағайлы, Ащысай, Күліш керуен-сарайы

Сілтеме жасау үшін: Мұқтар Ә., Жумабаев А. Атырау облысындағы Алтын Орданың тарихи-мәдени мұралары, олардың зерттелуі // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 27–37 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.02

Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша № AP19678171 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (ХІІІХVІ ғғ.)» жобасы аясында дайындалды.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

А.К. Муктар, А.Ж. Жумабаев

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық» (Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена историко-культурным памятникам эпохи Золотой Орды в Атырауском крае и их изучению. Сегодня в стране ведется большая работа по сохранению, защите, пропаганде и изучению историко-культурного наследия. Главная цель – передать богатое наследие наших предков будущим поколениям и сохранить свою идентичность. Приказом Министерства культуры и спорта РК от 14 апреля 2020 года 4 памятника истории и культуры Атырауской области получили статус памятника

республиканского значения: построенный в 1943-1948 годы город Нефтяников (Ансамбль и комплекс), построенный 1880-1898 годы мавзолей Жубана (градоостроительство и архитектура), место захоронения поэта, одного из руководителей восстания 1836-1838 годов Махамбета Утемисова (сакральный объект), средневековый город XIII–XVI веков Сарайшык (археология). Среди историко-культурных памятников области достойное место занимает золотоордынское наследие. К ним относятся города Сарайшык, Актобе-Лаэти, Ушкан и караван-сарай Таскешу. Недавно к их числу добавились городища Карагайлы и Ащысай, а также караван-сарай Кулиш, где археологические раскопки и экспедиционные исследования проводили ученые Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшык».

Материалы и методы исследования. Материалами исследования стали последние отчеты научно-исследовательских работ и материалы, хранящиеся в музее-заповеднике «Сарайшык», а также исследования, опубликованные в специальных изданиях. Методологическую основу работы составили такие основные принципы научно-исторического познания, как объективность, историчность, системность и конкретность. Методология исследования представляла собой историко-диалектический подход, основанный на принципах историчности и системности. При изучении археологических материалов использовался сравнительно-исторический анализ.

Ключевые слова: Золотая Орда, Сарайшык, Актобе-Лаэти, Таскешу, Ушкан, Карагайлы, Ащысай, Кулиш караван-сарай.

Для цитирования: Муктар А.К., Жумабаев А.Ж. Историко-культурное наследие Золотой Орды в Атырауской области, их изучение // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 27-37. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.02

STUDY OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE GOLDEN HORDE IN THE ATYRAU REGION

A.K. Muktar, A.Zh. Zhumabaev

The State Historical and Cultural Museum-Reserve «Saraishyk» (Kazakhstan)

Abstract. The article is devoted to the study of historical and cultural monuments of the Golden Horde epoch in the Atyrau region. Today, a lot of work is being done in the country to preserve, protect, promote and study historical and cultural heritage. The primary objective is to ensure the continuity of our ancestral legacy and to safeguard our cultural identity for posterity. There are 4 historical and cultural monuments of national significance, approved by the order of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2020, were registered in Atyrau region: oil city (Ensemble and complex) built in 1943-1948, the mausoleum of Zhuban (urban planning and architecture) 1880-1898, the burial place of the poet Makhambet Utemisov 1836-1838 uprising (sacred object), and the medieval town of Saraishyk (archeology) of the XIII–XVI centuries.

The Golden Horde heritage occupies a worthy place among the historical and cultural monuments of the region. Among these are the cities of Saraishyk, Aktobe-Laeti, Ushkan and Taskeshu caravanserai, which are currently the focus of research and which have gained global recognition. These included the city of Karagaily, Ashchysai, and the Kulish caravanserai, where scientists from the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Saraishyk» have recently conducted archaeological excavations and conducted expeditionary surveys.

Research materials and methods. Recent research reports and materials stored in the Saraishyk Museum-Reserve, as well as research published in special publications, were used as sources of research. The methodological basis of the work consists of such basic principles of scientific and historical knowledge as objectivity, historicity, consistency and concreteness. The research methodology was a historical-dialectical approach based on the principles of historicity and consistency. Comparative historical analysis was used in the study of archaeological materials.

Keywords: Golden Horde, Saraishyk, Aktobe-Laeti, Taskeshu, Ushkan, Karagaily, Ashchysai, Kulish caravanserai.

The article was prepared within the framework of the project “Astanalyk Sarayshik in the context of the historical and cultural heritage of Jochi Ulysses (13th-16th centuries)” within the framework of grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025 No. AP19678171.

For citation: Muktar A.K., Zhumabaev A.Zh. Historical and cultural heritage of the Golden Horde in Atyrau region, their study // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 27-37. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.02

Кіріспе. Атырау облысы әкімдігінің 2020 жылғы 14 қыркүйегіндегі №19 қаулысымен бекітілген жергілікті маңызы бар 313 тарих және мәдени ескерткіштер есепке алынған. Олар: қала құрылысы және сәулет ескерткіштері - 21, монументтік өнер құрылыстары - 47, ансамбльдер мен кешендер - 64, киелі объектілер - 10, археология ескерткіштері – 171. Соңғы жылдары облыс бойынша 1128 ескерткіш алдын ала есепке алу тізіміне қосылған. Олардың қатарында 1999 жылы ашылған монументтік өнер «Хан ордалы Сарайшық» мемориалдық кешені, Сарайшық қорымы (Ансамбльдер мен кешендер) бар. Бүгінгі таңда Сарайшықтың 99 га, Ақтөбе-Лаэтидің 57,4 га, Таскешудің 4,6 га негізгі аумағы бекітілді. Болашақта Ұшқан, Ащысай мен Қарағайлының, Күліш керуен сарайының қорғау аумақтары жасалмақ. Сонымен соңғы жылдары аталған ескерткіштер орындарында атыраулық ғалымдардың жетекшілігімен кешенді зерттеулер жүріп жатыр [Ахметова және т.б. 2021; Научный отчет об археологических... 2022; Ахметова және т.б. 2022; Ахметова және т.б. 2023а; Касенов және т.б. 2023].

«Сарайшық» музей-қорығы ғалымдары ашқан Қарағайлы, Ащысай қалашықтары, Күліш керуен-сарайы туралы зерттеулер нәтижесінде ғылыми айналымға түсіп, зерттеушілердің назарын аудартты [Ахметова және т. б. 2023б; Ахметова және т. б. 2023в; Петров және т.б. 2022; Петров және т.б. 2023; Мұқтар және т.б. 2023].

Талқылау. Алдымен Шығыс пен батысты байланыстырған керуен сарайларды саралайық. Атырау облысында бүгінге дейін Таскешу керуен сарайы зерттеліп келді. Белгілі дәрежеде оның материалдары ғылыми зерттеулерге енгізілді. Оған археолог М. Касеновтың зерттеулері себеп болды. Ескерткіш Қазақстан жеріндегі керуен сарайлардың ішіндегі күйдірілген қыштан салынған жалқы құрылыс [Касенов, 2019].

Табылған жәдігерлер керуен сарайдың сырлы плиталармен әшекейленгенін көрсетсе, құландылардың көлемі қабырғалардың биік болғандығын байқатады.

Таскешу керуен сарайындағы археологиялық қазба жұмыстары 2008 –2024 жылдар аралығында, бірнеше үзілістермен жүргізілген. Араға уақыт сала керуен сарай бөлмелерінің есіктері кірпішпен қаланып бітелген. Қақпада қаланып жабылған. Құланды кірпіш сынықтары қақпа алдына көбірек күйілген. Демек керуен сарай қызметін доғарған соң, есік – терезе, қақпаны қожайындары бітеп тастаған. Жәдігерлердің аз кездесуіне де негізгі себеп осы болды. Қараусыз қалған ғимарат жылдар өте табиғи факторлардың әсерімен және Жетібай зиратына кесене салу үшін біртіндеп бұзыла бастаған.

2023–2024 жылдары керуен сарайдың 23 бөлмесі ашылып, жобасы жасалды. Сонымен бірге Таскешу құландыларынан керуен сарайдың сыртқы төрт бұрыштары диаметрі - 3,60 м болатын дөңгеленген шығыңқы мұнаралары анықталды (Сурет 1). Керуен сарайдың сыртқы батыс қабырғасының орта тұсында да жарты шеңбер түрінде жасалған мұнара бар. Демек, керуен сарай қабырғалары орта тұсынан да мұнаралармен нығайтыла бекітілген. Бұл мұнара қамал сыртына - 1,80 м шығып тұрады.

Сурет 1. Таскешу керуен-сарайының әуеден түсірілімі

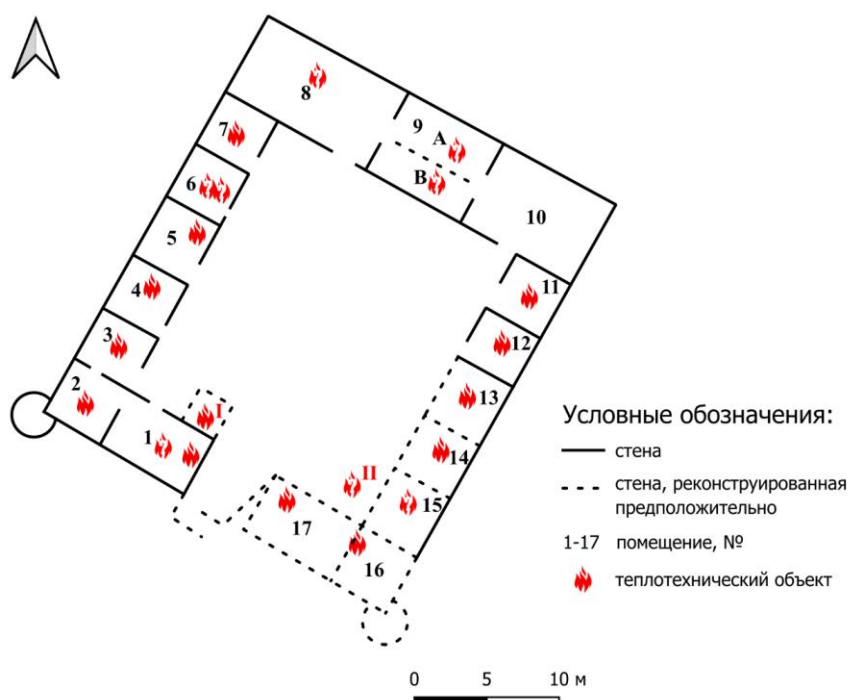
Мұнараны қалауға арнайы трапеция пішінде басылған қыш кірпіштер пайдаланылған. Керуен сарайдың іргетасын жерді – 12 см-дей қазып кірпіштен қалаған. Іргетасқа қаланған кірпіш көлемі: $30 \times 30 \times 5$ см және $30 \times 15 \times 5$ см.

Қаппа керуен-сарайдың оңтүстік жағында, ортасында орналасқан. Қаппаның екі жағында, керуен сарайдың қасбетіне шығыңқы, сақталған биіктігі – 95 см дейін жететін портал пилондары ашылды. Олар көлемі: $28 \times 28 \times 5$ см және $28 \times 14 \times 5$ см болатын қыш кірпіштерден тұрғызылған. Бұл керуен сарай тұрғызылған әдеттегі кірпіштен көлемі кішірек. Соған қарағанда керуен сарай қаппасы кейінірек салынған [Касенов, 2019: 10].

2023 жылы Таскешу мен Сарайшық аралығында, Жайық өзенінің сол жақ бетіне жүргізілген археологиялық барлау нәтижесінде Күліш құдығынан шығысқа 10 км жерден жаңа археологиялық ескерткіш Күліш керуен-сарайы анықталды. Бұл керуен-сарай Таскешуден 135 км шамасында, Ортағасырлық Сарайшық қаласынан солтүстік-шығыс – шығыс бағытта 22 км жерде орналасқан. Ескерткіш барлық сипаттамасы бойынша сауда керуен жолдарындағы керуен-сарай ғимаратына сәйкес келеді. Географиялық координаты: N $47^{\circ} 33.966'$; E $52^{\circ} 01.103'$. Жаңа ескерткіш Күліш керуен-сарайы деп белгіленді [Ахметова және т. б. 2023а: 16].

2023 жылы магниттік түсірілім жасалды. Ескерткіш орнын зерттеген Шығыс Қазақстан тарихи-өлкетану музейінің маманы, т.ғ.к. А.А. Пушкарев: «Караван-сарай Кулиш по классификации Э.Д. Зиливинской является открытым (дворовым), однодворовым. По форме – прямоугольный, размерами 27×32 м. В центре стены, направленной на юго-запад, имелся единственный вход. У караван-сарая Кулиш имелись две башни, расположенные по углам стены со входом. Диаметр башен около 3 м. В караван-сарая Кулиш выявлено 17 помещений, в одном из них, возможно, имеется перегородка, разделяющая его на 2 части. 12 помещений были жилыми, 2 помещения у входа также скорее всего также были жилыми, но могли выполнять и иную функцию (мечеть? кузница?). Вдоль противоположной от входа стены располагались 3 помещения, которые отличаются от остальных большей площадью, вероятно, имевшие хозяйственное или смешанное (хозяйственно-жилое) назначение [Пушкарев 2023: 16].

Двор караван-сарая Кулиш прямоугольной формы 19×21 м.» деп көрсетеді. Жаңа керуен-сарай болашақта ел тарихынан жаңа деректер береді деген ойдамыз (Сурет 2).

Сурет 2. Күліш керуен-сарайының жоспары

Осылайша Атырау облысында нақты дәлелденген екінші керуен сарай орны анықталды.

Алтын орда заманында Жайық өзенінің Бұқар бетінде ел атап кеткен Ақтөбе қаласы орын тепкен. Қала орнын 1861 жылы алғаш зерттеген Орал әскерінің сызба бөлімінің меңгерушісі штабс капитан А.Е. Алексеев жергілікті қазақтардың қаланы моңғолдың портты қаласы болғанын хабарлағанын жазады. Зерттеуші пікірінше, кейін қаланы теңіз суы басқан [Алексеев, 1867: 2-7].

Кеңестік кезеңде қала орнын зерттеген археолог Л.Л. Галкин XIV ғасырдағы италияндық-генеуездік жол картасында көрсетілген қолжазбадағы «Лаэти» атты қаламен баламалайды. Содан Ақтөбе Лаэти қосымшасымен осылай атала бастады [Галкин және т.б., 1978:511]. Дегенмен зерттеушілер оған күмәнмен қарады. Олар қаланы Жайық атауымен байланыстырады.

2024 жылы Атырау қаласында 23 қарашада өткен Халықаралық ғылыми-тәжірибелік «Ақтөбе-Лаэти мен Атырау қалаларының тарихы: Жаңа көзқарас» – конференциясы да мәселені зерделей түсті. Мәселен Ресей ғалымдары И.В. Волков пен Л.Л. Галкин тұжырымдамасына негіз болған Франческо мен Доминико Пициганидің 1367 жылғы картасын өзге ортағасырлық карталармен салыстырады. Ғалым еуропалық картографтардың Жайық ағысын толыққанды зерттемегенін және олардың атауларды өздерінше атағанын, соның ішінде Азак немесе Азовты «Тана», Донды «Танай» деп жазғанын атап көрсетеді. И.В. Волков зерттеуші Р.Ю. Реваның XIY ғасырдың бірінші жартысындағы Омаридың Хорезм мен Сарай аралығында екі қала болды деген пікірін талдайды. И.В. Волков Реваның Тизенгаузеннің екі қаланы Хиуа мен Құтылукент деп көрсеткенімен келіспей, ол қалаларды «Вачик (Үйшік) және Құтылукент» деп нақтылағанына назар аударады. Сонымен Ресей ғалымы Ақтөбе – Үйшік – Гурьев қалаларының атауы ортақтығын жоққа шығармайды. Дегенмен Үйшік сол маңдағы басқа алтынордалық тұрақ болуы мүмкін деп те жазады [Волков, 2024:24-25]. Қалай десек те ізденіс алда болуы керек.

Сонымен әзірше Ақтөбе-Лаэти аталған қала орны, Атырау қаласының солтүстік-шығысында 6 км Томарлы ауылынан шығыста 2 км. қашықта. Қала орнында 1974-1983 жылдары Л.Л. Галкин, 1989-1991 жылдары З. Самашев зерттеу жүргізді. Кейін оны артыраулық археолог М. Қасенов ұйымдастырды.

Ескерткіш көлемі: 400 х 300 метр, солтүстіктен оңтүстіке созылып жатыр (Сурет 3). Мәдени қабатының қалыңдығы 15-60 см. ол тұтас қолөнершілік кешені болған. Оған жасалған қазба жұмыстар қоныстың пайда болуы, халқының этностық түрі туралы ақпарат береді. Жүргізілген археологиялық зертеулер қаланың XIII ғ. басынан XIV ғ. соңына дейін тіршілік еткенін анықтады. М. Қасенов өз зерттеуінде: «Бұл қазбаның көлемі мен үй жайлардың құрылысы және жиналған жәдігерлерді сараптау арқылы, біз қаланың бұрын кішкене қалашық деп келген көзқарастан арылды. Зертеулерден қала аумағының бұрынғы көлемінен, екі есе үлкендігі анықталды. Көптеген жәдігерлер табылды. Қала Алтын Орда кезеңінде дамыған, гүлденген қала болған» деп қорытады [Қасенов, 2012:42-54].

Сурет 3. Ақтөбедегі қазба орындарының әуеден түсірілімі

Ортағасырлық Сарайшық археологиясы тарихы сонау XIX ғасырдан бері жүргізіліп келеді. Дегенмен кәсіби мамандардың қала орнына келуі кеңестік кезеңнен бастау алады. 1937 жылы Арзютов, 1950 жылы Ә. Марғұлан, кейін Л. Галкин, 1989-2018 жылдары З. Самашев жетекшілігімен зерттеулер жүргізілді. Бүгінде қазба жұмыстары М. Қасенов, Ұ. Ахметова, Ә. Мұқтар басшылығымен жалғасуда.

2018 жылдан бері Сарайшықтың 8800 м² жеріне қазба жұмыстары жүргізілуде. Атап өтсек:

«Хан моласында» 32х25 м² (800 м²)

№1 қазба 40х20 м² (800 м²)

№2 қазба – 68х25 м² (1700 м²)

№3 қазба 40х15 м² (600 м²)

№4 қазба 20х15 м² (300 м²)

№6 қазба 46х35 м² (1 600 м²)

№12 қазба 75х40 м² (3000 м²)

2021 жылы Сарайшықтағы «Хан моласы» нысанынан қазба жұмыстары барысында екі элиталық сағана ашылды (Сурет 4). Сағанадан табылған адам сүйектерінен бір ғылыми үлгі алынып, радиоқөміртек әдісімен жасын анықтау үшін Вильнюс қаласындағы «Barnas» компаниясының зертханасына жіберілді. Ғылыми үлгімен жұмыс жасаған маманның талдауы сүйекті б.з. 1413–1474 жылдарымен мерзімдеді. Сүйектің жасы 457±30 жыл көрсетті. Яғни, шамамен XV ғасырдың ортасына сәйкес келеді. Сүйектегі көміртегінің тұрақты изотопы мөлшерден аз, азоттың тұрақты изотопы мөлшерден көп болуы бұл индивидтің малдың етін, балық етін, сүтті тағамдарды көп тұтынғанын көрсетеді. Ал, көкөністермен өте аз тамақтанған [Мұқтар және т.б. 2022: 186–196].

Сурет 4. Сарайшық. «Хан моласы». Көрхана.

2024 жылы Сарайшықтағы археологиялық қазба нәтижесінде құрылысы ерекше сәулетті сағана табылды (Сурет 5). Сағананың аркалы күмбезделіп жабылған түрі Сарайшық қазбаларында алғаш кездесіп отыр. Сонымен қатар, бұл құрылыстың алдын-ала қазылған шұңқыр ішіне салынғаны дәл анықталып отыр. Бұл тәсілмен салынған құрылыстардың зерттелуі жаңа материалдар беруі әбден мүмкін. Сарайшықтан XIII ғасырдың басына жататын Хорезмшах Мұхаммед ибн Текештің Хорезм қаласында соғылған тиыны алғаш табылуы қазба тарихында жаңалық болып отыр (Ахметова және т.б. 2024).

Сурет 5. Сәулетті сағананың әуеден түсірілімі

Келесі кезекте жаңадан ашылған Қарағайлы, Ащысай қалашықтарына тоқталсақ.

Қарағайлы қаласы Ащысай өзегінің қазіргі кезде кеуіп қалған арнасының бойынан анықталды. Сарайшық ауылынан батысқа 20 км. Таңдай ауылынан оңтүстікке 15 км жерде орналасқан. GPS координаты: N 47° 24,544'; E 51° 29,187'.

Ескерткіштің аумағы шамамен 1000×1000 м. Беткі қабаттан мыс тиындар, моншақтар, қызыл, сұр балшықты, сырлы қыш ыдыстар сынықтары көп кездесті. Мал сүйегі мен метал, шыны қалдықтары да көп шашылған. Нефриттен өңдеп жасалған сәндік жапсырмалар, Өзбек ханның атынан шығарылған бірнеше пұлдар бұл қаланың сауда керуен жолында орналасқанын дәлелдейді. Шығыр ыдысы сынығы өзектен су шығарумен айналысқанын көрсетеді. 2 қыш ыдыс тұтқасынан оны жасаған шебердің «айқыш» таңбасы анықталды. Сырлы қыш ыдыс сынықтарының ою-өрнегін безендіру «резерв» әдісімен алынғаны

байқалады. Бұл әдістің негізгі мәні – саздан жасалған бұйымға сызып сурет салынады, содан кейін сызбаның үстінен май немесе балауыз қабат жағылады, ал бұйымның қалған бөлігі сырмен сырланады. Қыш бұйымды күйдіргенде май түріндегі органикалық заттар жанып кетеді де, сызбаға немесе суретке сыр тимей саздың түсінде қалады. Ал оның айналасы түрлі-түсті сырмен сырланған боп шығады [Ахметова және т. б. 2022: 47а].

Ащысай қаласы Сарайшық ауылынан батысқа 13 км қашықтықта. Ащысай (Солянка) өзегінің сол жағалауында орналасқан. Шығыс және оңтүстік-шығыс жағында егістік орны бар. GPS координаты: N 47° 28,789'; E 51° 32,289'. Көлемі шамамен 300×700 м. Жердің беткі қабатында қыш ыдыс сынықтары, мал сүйектері, метал сынығы шашылып жатыр. Өте көп мөлшерде қызыл түсті қыш ыдыс сынықтары кездеседі. Қызыл қыш ыдыстар сыртына тік сызықты, ирек сызықты өрнектер салынған. Шығыр ыдыстарының бөліктері бар, шамасы егіншілікпен айналысқан болса керек. Қызыл қыш ыдыспен қатар, сырлы қыш ыдыстар да қолданылған. Сырлы ыдыстарда көк түс көп қолданылған. Олар кашин балшығынан қалыпталған. Сұр балшықты қалыпты қыш ыдыс сынығы кездесті. Метал, сүйек қалдықтары, бірнеше мыс тиындар табылды. Анықталған мыс тиынның бірі – Өзбек ханның соғылымы. Сарай қаласында 1321–1322 жылдары соғылған [Ахметова және т. б. 2021: 47б].

Қорытынды. «Сарайшық» музей-қорығының археологиялық экспедициясы соңғы жылдарда бірнеше учаскеде ғылыми зерттеу жұмысын жүргізді. Осы жұмыстар нәтижесінде ескерткіштердің топографиясы жөнінде, құрылыс нысанарының сәулеті туралы жаңа деректер алынды, музей қорына Жошы ұлысының қолөнері мен сауда деңгейін көрсететін бірегей заттай бұйымдар жинақталды. Археологиялық ескерткіштерді қазба салмай зерттеудің жаңа әдістері сыналды. Жалпы ауданы 29 064 ш.м. (2,9 га) аумаққа геомагниттік түсірілімдер жасады. Зерттеу жұмыстарына республикамыздың әр тарабынан ғалымдар мен реставраторлар қатысуға мүмкіндік алды. Алынған материалдар негізінде монографиялар мен ғылыми мақалалар жарияланды.

Әрине, бұл зерттеулер алдағы кезде де жалғаса беретініне сенімдіміз. Жүргізілген зерттеулер Жошы ұлысы тарихын зерттейтін болашақ зерттеушілерді қызықтырады деп үміттенеміз. Атқарылған жұмыстарға сүйене отырып, Жошы ұлысының Сарайшық қаласы Еділ бойы мен Хорезм аймағы арасындағы Жайық бойы аймағында әлеуметтік агломерация қалыптастырды деген негізгі қорытынды жасауға болады. Яғни тұрғындар ірі қала маңына топтасып қана қоймай, жақын маңдағы шағын қалаларда да оның игіліктерін пайдалана алған.

ӘДЕБИЕТ

Алексеев А.Е. О развалинах татарского города Сарай-Джадита // Уральские войсковые ведомости. 1867. №30. С. 2–7.

Ахметова У.Т., Мұқтар Ә.Қ., Кольцов П.М., Қасенов М.С., Жунисханов А.С., Имашев Э.Ж., Тұрарұлы А., Жумабаев А.Ж. «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII–XV ғғ.)» ғылыми жобаның 2021 ж. арналған жылдық есебі. Ғылыми жетекшісі У.Т. Ахметова. Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2021. 165 б.

Ахметова У., Мұқтар Ә.Қ., Қасенов М.С., Ерназаров Ж., Имашев Э.Ж., Тұрарұлы А., Жумабаев А.Ж., Байғалиев Ж. «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII–XV ғғ.)» ғылыми жобаның 2022 жылға арналған жылдық есебі. Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2022. 191 б.

Ахметова және т. б. 2023а – Ахметова У., Мұқтар Ә.Қ., Қасенов М.С., Имашев Э.Ж., Тұрарұлы А., Жумабаев А.Ж., Байғалиев Ж., Диярова Ж. «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII–XV ғғ.)» ғылыми жобаның 2023 жылға арналған жылдық есебі. Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2023. 200 б.

Ахметова және т. б. 2023б – Ахметова У., Мұқтар Ә., Қасенов М., Тұрарұлы А., Жұмабаев А. Батыс Қазақстандағы Алтынорда қалалары, керуен сарайлары және керуен жолдары (XIII-XVI ғғ.). Монография. Алматы: «Болат медиа» мекемесі, 2023 158 б.

Ахметова және т. б. 2023в – Ахметова У., Мұқтар Ә., Қасенов М., Тұрарұлы А., Жұмабаев А. Жайық бойы Алтынорда қалалары (XIII-XVI ғғ.). Кітап. Алматы: «Болат медиа» мекемесі, 2023. 148 б.

Ахметова У., Мұқтар Ә.Қ., Иماشев Э.Ж., Райсова А. Тұрарұлы А., Жумабаев А.Ж., Байғалиев Ж., Диярова Ж. «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII-XV ғғ.)» ғылыми бағдарламаның 2024 жылға арналған жылдық есебі. Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2024. 288 б.

Волков И.В. Отображение северного побережья Каспия на средневековых картах и сомнительность названия Лаэти для городище Актобе // Актобе-Лаэти мен Атырау қалаларының тарихы: Жаңа көзқарас. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. Алматы: Принт плюс, 2024. Б. 17-25.

Галкин Л.Л., Афанасьев В.К., Бисенов С.Б. Исследование Золотоордынского города Лаэти // Археологические открытия 1977 г. Москва, 1978.

Касенов М.С., Жұмабаев А.Ж., Тұрарұлы А. Ұшқан қаласында жүргізілген жұмыстар (2021 ж. археологиялық барлау қорытындысы бойынша) // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. Том 109. 2023. №2. 174-180 бб.

Касенов М.С. Таскешу. Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2019. 105 б.

Касенов М.С. Средневековое городище Актобе Лаэти // Вестник Прикаспия. Археология, История, Этнология. Элиста, 2012. №3. С. 42-54

Мұқтар, Ә., Тұрарұлы А., Жумабаев А. Сарайшықтағы «Хан моласын» іздеу тарихы // Отан тарихы. 2022. № 3 (99). 186-196 бб.

Муктар А.К., Ахметова У.Т., Иماشев Э. Ж. Золотоордынские караванные пути и караван-сарай на юге и Юго-западе Западного Казахстана и юге Волго-Уральского междуречья в XIII–XVI вв. // Oriental Studies. 2023. Vol. 16. Is. 5, pp. 1065-1086.

Научный отчет об археологических работах по теме «Исследование средневекового мавзолея в местности Карагайлы» 2022 года. Научный руководитель У.Т. Ахметова. Сарайшық, 2022.

Петров П.Н., Муктар А.К., Биккниев Н.Х., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Ч. I // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2022. № 14. С. 382-404

Петров П.Н., Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Ч. II // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2023. № 15. С. 845-860

Пушкарёв А.А. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Магнитная разведка на археологических памятниках в окрестностях средневекового города Сарайшык». Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2023. 32 с.

REFERENCES

Alekseev A.E. O razvalinah tatarskogo goroda Sarail'-Dzhadita // Ural'skie vojskovye vedomosti. 1867. №30, pp. 2–7. (In Russian).

Akhmetova, U., Mukhtar, A., Koltsov, P., Kasenov, M., Zhuniskhanov, A., Imashev, E., Turaruly, A., Zhumabayev, A. “Kazakstannyn batys onirindegi altynordalyk kalalar, kone keruen zholdary zhane keruen-saraylar: panaralyk zertteuler (XIII-XV gg.)” gylymi zhobanyn 2021 zhylyga arналган zhyldyk esebi [Report of the research project for 2021 “Golden Horde cities, ancient caravan routes and caravanserais in the western region of Kazakhstan: interdisciplinary research

(13th–15th centuries)»]. Saraishyk: «Saraishyk» memlekettik tarihi-mädeni muzei korygy, 2021. 165 p. (In Kazakh).

Akhmetova, U., Mukhtar, A., Kasenov, M., Ernazarov Zh., Imashev, E., Turaruly, A., Zhumabayev, A., Baigaliev Zh. “Kazakstannyn batys onirindegi altynordalyk kalalar, kone keruen zholdary zhane keruen-saraylar: panaralyk zertteuler (XIII-XV gg.)” gylymi zhobany 2022 zhylyga arnalgan zhyldyk esebi [Report of the research project for 2022 «Golden Horde cities, ancient caravan routes and caravanserais in the western region of Kazakhstan: interdisciplinary research (13th–15th centuries)»]. Saraishyk: «Saraishyk» memlekettik tarihi-mädeni muzei korygy, 2022. 191 p. (In Kazakh).

Akhmetova zhane t.b. 2023a – Akhmetova, U., Mukhtar, A., Kasenov, M., Imashev, E., Turaruly, A., Zhumabayev, A., Baigaliev Zh., Diarova Zh. “Kazakstannyn batys onirindegi altynordalyk kalalar, kone keruen zholdary zhane keruen-saraylar: panaralyk zertteuler (XIII-XV gg.)” gylymi zhobany 2023 zhylyga arnalgan zhyldyk esebi [Report of the research project for 2023 «Golden Horde cities, ancient caravan routes and caravanserais in the western region of Kazakhstan: interdisciplinary research (13th–15th centuries)»]. Saraishyk: «Saraishyk» memlekettik tarihi-mädeni muzei korygy, 2023. 200 p. (In Kazakh).

Akhmetova zhane t.b. 2023b – Akhmetova, U., Mukhtar, A., Kasenov, M., Turaruly, A., Zhumabayev, A. Batys Kazakstandagy Altynorda kalalary, keruen sarailary zhane keruen zholdary (XIII-XV gg.). Monografiya. Almaty: Bolat media mekemesi, 2023. 158 p. (In Kazakh).

Akhmetova zhane t.b. 2023c – Akhmetova, U., Mukhtar, A., Kasenov, M., Turaruly, A., Zhumabayev, A. Zhaiyk boii Altynorda kalalary (XIII-XVI ғғ.). Kitap. Almaty: Bolat media mekemesi, 2023. 148 p. (In Kazakh).

Akhmetova, U., Mukhtar, A., M., Imashev, E., Raisova A., Turaruly, A., Zhumabayev, A., Baigaliev Zh., Diarova Zh. «Altynordalyk Saraishyk, Ushkan, Ashchysai, Qaragaily eskertkishteri tarihi-mädeni mura kontekstisinde (XIII-XV gg.)» gylymi bagdarlamany 2024 zhylyga arnalgan zhyldyk esebi. Saraishyk: «Saraishyk» memlekettik tarihi-mädeni muzei korygy, 2024. 288 p. (In Kazakh).

Volkov I.V. Otobrazhenie severnogo poberezh'ya Kaspiya na srednevekovykh kartakh i somnitelnost nazvaniya Laeti dlya gorodishche Aktobe // Aktobe-Laeti men Atyrau qalalarynyn tarihiy: Zhana kozqaras. Halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdarynyn zhinagy. Almaty: Print plyus, 2024, pp. 17-25. (In Russian).

Galkin L.L., Afanasiev V.K., Bisenov S.B. Issledovanie Zolotoordynskogo goroda Laeti // Arheologicheskie otkrytiya 1977 g. Moscow, 1978. (In Russian).

Kasenov M.S., Zhumabaev A.Zh., Turaruly A. Ushkan kalasynda zhurgizilgen zhumystar (2021 zh. arheologiyalyk barlau korytyndysy boiynsha) // KazĖU Habarshysy. Tarih seriyasy. Vol. 109. 2023. №2, pp. 174-180. (In Kazakh).

Kasenov M.S. Taskeshu. Atyrau: H. Dosmuhamedov atyndagy AMU baspasy, 2019. 105 p. (In Kazakh).

Kasenov M.S. Srednevekovoe gorodishche Aktobe-Laeti // Vestnik Prikaspiya. Arheologiya, Istoriya, Etnologiya. Elista, 2012. №3, pp. 42-54 (In Russian).

Mukhtar, A., Turaruly A., Zhumabaev A. Saraishyktagy «Khan molasyn» izdeu tarihiy [The history of the search for the "Khan's grave" in the shed] // Otan tarihiy. 2022. № 3 (99), pp. 186-196. (In Kazakh).

Mukhtar A.K., Ahmetova U.T., Imashev E. Zh. Zolotoordynskie karavannye puti i karavan-sarai na yuge i yugo-zapade Zapadnogo Kazahstana i yuge Volgo-Ural'skogo mezhdurech'ya v XIII–XVI vv. // Oriental Studies. 2023. Vol. 16. Is. 5, pp. 1065-1086. (In Russian).

Nauchnyj otchet ob arkheologicheskikh rabotah po teme «Issledovaniye srednevekovogo mavzoleya v mestnosti Karagaily» 2022 goda. Nauchnyj rukovoditel' U.T. Akhmetova. Saraishyk, 2022. (In Russian).

Petrov P.N., Mukhtar A.K., Bikkinyaev N.H., Zhumabaev A.Zh. Numizmaticheskie nahodki v srednevekovom gorode Sarajchuk po rezul'tatam arheologicheskikh issledovaniy. Ch. I // Materialy

po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya. 2022. № 14, pp. 382-404 (In Russian).

Petrov P.N., Ahmetova U.T., Zhumabaev A.Zh. Numizmaticheskie nahodki v srednevekovom gorode Sarajchuk po rezul'tatam arheologicheskikh issledovanij. Ch. II // Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya. 2023. № 15, pp. 845-860 (In Russian).

Pushkarev A.A. Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote po teme: «Magnitnaya razvedka na arheologicheskikh pamyatnikah v okrestnostyah srednevekovogo goroda Sarajshuk» (Report on research work on the topic: "Magnetic exploration of archaeological sites in the vicinity of the medieval city of Sarayshyk"). Sarayshyk: «Sarayshyk» memlekettik tarihi-mädeni muzei korygy, 2023. 32 p. (In Russian).

Авторлар туралы мәлімет: Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы – «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (060707, Атырау қаласы, Махамбет ауданы, Сарайшық ауылы, Мырзағали Қазірет-11, Қазақстан). E-mail: muktar64@mail.ru

Жумабаев Амангелді Жеңісұлы – «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғалым хатшысы, магистр (060707, Атырау қаласы, Махамбет ауданы, Сарайшық ауылы, Мырзағали Қазірет-11, Қазақстан). E-mail: tarix212@mail.ru

Сведения об авторах: Муктар Абилсеит Капизулы – директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор (060707, город Атырау, Махамбетский район, село Сарайшык, Мырзағали сейчас-11, Казахстан). E-mail: muktar64@mail.ru

Жумабаев Амангелди Женисулы – ученый секретарь Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшык», магистр (060707, город Атырау, Махамбетский район, село Сарайшык, Мырзағали Казирет-11, Казахстан). E-mail: tarix212@mail.ru

Information about the authors: Muktar K. Abilseit – Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Sarayshyk», Doctor of Historical Sciences, Professor (060707, Atyrau, Makhambet district, Sarayshyk village, Myrzagali Kazyret-11, Kazakhstan). E-mail: muktar64@mail.ru

Zhumabaev Zh. Amangeldy – Scientific Secretary of the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Sarayshyk», Master's degree (060707, Atyrau city, Makhambet district, Sarayshyk village, Myrzagali Kazyret-11, Kazakhstan). E-mail: tarix212@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.03.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 10.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.04.2025

ӨОЖ 93/94:908

АТЫРАУ ҚАЛАСЫНДА БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр)

Ш.Н. Нағимов¹, Ж.Р. Байғалиев²

¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

²«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК

Аңдатпа. Мақалада Атырау (бұрынғы Гурьев) қаласының білім және ғылым саласының даму тарихы баяндалған. Бұл өңірде алғашқы мектептер XIX ғасырдың екінші жартысында ашылды, ал XX ғасырда Атырау қаласы білім және ғылым орталығына айнала бастады. Мұнда орта мектептер мен жоғары оқу орындары, ғылыми зерттеу институттары

мен зертханалар ашылып, білім беру жүйесінің сапасы артты. Сонымен қатар, қаланың индустриализациялануы білім беру саласының дамуына үлкен ықпал етті. Атырау қаласының ғылыми әлеуеті мұнай және газ өнеркәсібі саласында да айқын көрінеді. Ғылыми-зерттеу институттар мен тәжірибелік лабораториялар мұнай-газ саласындағы жаңа технологияларды дамытуға бағытталған. Бүгінде Атырау қаласында білім беру мен ғылыми зерттеу саласы қарқынды даму үстінде, көптеген жастар өз білімдерін шыңдап, әлемдік деңгейде білім алып, ғылым саласында табысты нәтижелер көрсетуде. Білім мен ғылым ұлттың әлеуметтік-экономикалық дамуының негізі болып табылады. Олар тек жеке адамның ғана емес, бүкіл қоғамның да дамуына ықпал етеді. Білім беру жүйесі сапалы болған кезде, ұлттың интеллектуалдық деңгейі көтеріледі, жаңа идеялар мен инновациялар туындайды. Ғылым арқылы жаңа технологиялар мен әдістер әзірленіп, өндірістік, медициналық және басқа да салалардағы жетістіктер артады. Ғылым арқылы жаңа технологиялар мен жетістіктер енгізіліп, экономика мен өндіріс салаларында ілгерілеу орын алады. Ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттырып, жаһандық аренада өз орнын табуына мүмкіндік беретін маңызды факторлардың бірі – ғылым мен білімнің дамуы.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақалада ҚР Орталық мемлекеттік архиві, Атырау облыстық архиві материалдары және жеке зерттеулер пайдаланылды. Зерттеуде теориялық талдау, салыстырмалы зерттеу, статистикалық әдістер, сауалнама және сұхбат жүргізу тәсілдері қолданылды. Ғылым мен білім қоғамда тәрбиелік рөл атқарып, ұлттық құндылықтарды сақтау мен дамытуға, мәдениет пен өнердің өркендеуіне келтірер пайдасы баяндалды. Сондай-ақ, білім мен ғылым ұлттың өркендеуіне, бәсекеге қабілетті болуына және әлемдік аренада беделін арттырудағы мүмкіндіктері сараланды. Зерттеу барысында объективтілік пен дәлдікке ерекше назар аударылады, ал алынған нәтижелер ғылыми тұжырымдар мен қорытындыларға негізделді.

Тірек сөздер: білім, ғылым, мектеп, колледж, университет, Атырау, медресе.

Сілтеме жасау үшін: Нағимов Ш.Н., Байғалиев Ж.Р. Атырау қаласында білім мен ғылымның дамуы (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр) // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 37-46 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.03

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В ГОРОДЕ АТЫРАУ

(вторая половина XIX века и XX век)

Ш.Н. Нагимов¹, Ж.Р. Байғалиев²

¹Атырауский университет имени Х. Досмухамедова

²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык»

Аннотация. В статье изложена история развития образования и науки в городе Атырау (бывший Гурьев). В этом регионе первые школы начали открываться во второй половине XIX века, а в XX веке Атырау стал центром образования и науки. Здесь были открыты средние школы, высшие учебные заведения, научно-исследовательские институты и лаборатории, что способствовало повышению качества образовательной системы. Кроме того, индустриализация города оказала значительное влияние на развитие образовательной сферы. Научный потенциал Атырау также проявляется в нефтегазовой отрасли. Научно-исследовательские институты и опытные лаборатории ориентированы на разработку новых технологий в нефтегазовой отрасли. Сегодня в Атырау активно развивается образование и научные исследования, многие молодые люди совершенствуют свои знания, получают образование мирового уровня и показывают успешные результаты в науке. Образование и наука являются основой социально-экономического развития нации. Они влияют не только на развитие отдельных людей, но и на развитие общества в целом. Когда система образования качественная, интеллектуальный уровень нации повышается, появляются новые идеи и инновации. С помощью науки разрабатываются новые технологии и методы, что способствует прогрессу в таких сферах, как производство, медицина и другие отрасли. С

помощью науки внедряются новые технологии и достижения, что способствует прогрессу в экономике и промышленности. Один из важных факторов, способствующих конкурентоспособности нации и ее укреплению на глобальной арене - это развитие науки и образования.

Материалы и методы исследования. В исследовании использованы материалы из Центрального государственного архива РК, Архива Атырауской области и личных исследований. В работе применялись методы теоретического анализа, сравнительного исследования, статистические методы, а также проведение опросов и интервью. Рассмотрены также воспитательная роль науки и образования в обществе, их вклад в сохранение и развитие национальных ценностей, а также в процветание культуры и искусства. В статье также анализируются возможности науки и образования для развития нации, повышения ее конкурентоспособности и укрепления ее авторитета на мировой арене. В процессе исследования особое внимание уделяется объективности и точности, а полученные результаты обоснованы научными выводами и заключениями.

Ключевые слова. образование, наука, школа, колледж, университет, Атырау, медресе.

Для цитирования: Нагимов Ш.Н., Байгалиев Ж.Р. Развитие образования и науки в городе Атырау (вторая половина XIX века и XX век) // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 37-46. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.03

DEVELOPMENT OF EDUCATION AND SCIENCE IN THE CITY OF ATYRAU (second half of the XIX century and XX century)

Sh.N. Nagimov¹, Zh.R. Baygaliev²

¹Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov

²State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk"

Abstract. The article explores the history of the development of education and science in Atyrau (formerly Guryev). The first schools in this region began to open in the second half of the 19th century, and by the 20th century, Atyrau had become a center of education and science. Secondary schools, higher educational institutions, research institutes, and laboratories were established, improving the quality of the education system. Moreover, the city's industrialization significantly influenced the development of the education sector. The scientific potential of Atyrau is also evident in the oil and gas industry. Research institutes and experimental laboratories are focused on developing new technologies in this field. Nowadays, the education and scientific research sectors in Atyrau are rapidly evolving, with many young people enhancing their knowledge, obtaining excellent education, and achieving successful results in science. Education and science are the foundation of a nation's socio-economic development. They contribute not only to the personal growth of individuals but also to the progress of society as a whole. A high-quality education system raises the intellectual level of the nation, fosters new ideas and innovations, and advances various sectors such as industry and medicine. Science facilitates the development of new technologies and methods, leading to breakthroughs in multiple fields. Science enables new technologies and achievements to be introduced, driving progress in the economy and production sectors. One of the key factors in enhancing national competitiveness and securing a place in the global arena is the advancement of science and education.

Materials and methods of research. The study utilized materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Atyrau Regional Archive, and independent research sources. The research methods included theoretical analysis, comparative studies, statistical methods, surveys, and interviews. The study highlights the educational and cultural role of science in preserving and developing national values, as well as promoting cultural and artistic growth. Furthermore, the article examines how education and science contribute to national progress,

competitiveness, and international recognition. The research prioritizes objectivity and accuracy, with findings based on scientific conclusions and analyses.

Keywords. Education, science, school, college, university, Atyrau, madrasah.

For citation: Nagimov Sh.N., Baygaliev Zh.R. Development of education and science in the city of Atyrau (second half of the XIX century and XX century) // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 37-46. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.03

Кіріспе. Патшалық Ресей үкіметі үстемдік еткен кезеңде Гурьев қаласындағы оқу-ағарту саласы өте нашар күйде болды. Орынбор губерниясына қараған бұл өлке халқының ағарту саласының дамуына өзінің қарсылығын сол кезде өмір сүрген бір патша шенеунігі: «Кейбір әріптестерімнің қырғыздар үшін мектептер ашу керек деген филантропиялық ұсыныстары мені мүлдем қызықтырмайды. Мен үшін олар сол бұрынғысынша қаратүнек білімсіз жағдайда өмір сүріп, олардың еш уақытта егін екпеуін, ғылымнан ғана емес, қолөнерден де хабарсыз болып қала бергенін тілеймін» деп білдірген болатын. Осындай көзқарастың кесірінен Гурьев қаласының өзінде 1857 жылға дейін бірде бір оқу орны болған жоқ.

Талқылау. 1871 жылы Орал мен Атырау (әрі қарай Гурьев) қалаларында алғашқы орыс-қазақ мектептері ашылды. Арнайы ғимараттың жоқтығынан олар тар және бейімсіз үйлерде орналасты. Бұл оқушы санының өсуіне кедергі келтірді. Бұл туралы Орынбор Әскери губернаторы Веревкин, мектеп санын көбейтпей, оқушы санын арттыру мүмкін емес екенін атап өтті.

Орал облысында қазақтар өз еркімен мектеп ашуға қаржы жинауды ұйымдастырды. Гурьев уезінде де мектеп ғимаратын салу үшін қаражат жинау ұсынылды. Гурьев уезінің қазақтары Гурьев қаласында қазақ мектебін ашуға 11 мың сом ақша жинап, 1877 жылы 20 мың сомға мектеп үйі сатып алынды.

Білім жөніндегі үкімет өкілі Катаринскийдің айтуы бойынша, «Гурьев қазақ мектебі бұрынғы көпес үйіне орналасқан. Мектепте екі класс болған». Мұғалім Машақовқа Катаринский мынадай мінездеме берді: «Төменгі класс мұғалімі Машақов, ұлты қырғыз, 1876 жылы Орынбор азаматтық гимназиясын тәмәмдаған, өз ісіне ынталы, өкінішке орай, жаңа оқу әдістерін білмейді, өз ісін қанағаттанарлықсыз жүргізеді». Мектепте оқу орыс тілінде жүргізілді.

Дәулетімбет Машақов Гурьев қаласында 1871 ашылған орыс тіліндегі мектепте тәжірибелі мұғалім Скворцовпен бірге ұзақ жылдар бойы еңбек етіп, кейін бүкіл өлкенің мектептеріне халық арасында «двухклассниктер» деген атпен белгілі орыс тілі мұғалімдерін дайындайтын Орыс-қазақ училищесінің директоры болып істеп халық ағарту саласының өркендеуіне зор үлес қосты. Көрнекті педагог өзінің немере інісі Халел Досмұхамедовтың болашағына жол ашты. Мұрат Мөңкеұлы «Оқудан қайтқан жігітке» атты өлеңін Халел Досмұхамедовтың немере ағасы осы Дәулетімбетке арнап шығарған болатын.

Казан төңкерісіне дейін жергілікті қазақтарға зайырлы білім беретін оқу орындары болып 2 кластық бастауыш мектептер саналған. Ол мектептер Атырау өлкесінде «Қызыл үй» деген атпен халыққа белгілі болды. «Қызыл үй» мектептеріне қажетті мұғалімдер Гурьев қаласында 1890 жылы ашылған Ресей мемлекетінің Халық ағарту министрлігіне қарайтын 2-кластың орыс-қырғыз (русско-киргизское училище) училищесінде дайындалған. Бұл училищені ойдағыдай тәмәмдаған бесаспап мамандарға «Халық мұғалімі» деген лауазым берілген. «Гурьев орыс-қырғыз училищесін 1903 жылы бітірген халық мұғалімі Мырзағали Қаржауовтың осы оқу орнын бітіру туралы құжатынан төмендегі ғылым негіздерін оқығанын көреміз: орыс тілі, арифметика, геометрия, орыс тарихы, география, жаратылыстану, көркем жазу, сызу. Сонымен қатар училищеде шәкірттерді ұсталық өнерге үйретіп, ол бойынша емтихан тапсыртқан.

Казан төңкерісіне дейін Атырау өлкесінде көптеген халық мұғалімдері білім алды, олардың қатарында Қазмағанбет Қарашин, Алпан Құдайбергенов, Хамидолла Нәубетов, Аманғали Асылалиев болды. XX ғасырдың басында Гурьев орыс-қырғыз училищесін

Беликов басқарып, онда бірқатар білікті ұстаздар еңбек етті. Оқу орнында тәрбие мен тәртіпке ерекше мән беріліп, тәрбие саласында меңгеруші Стеблинов «Құрметті қадағалаушы» лауазымын иеленген.

Ресей әкімшілігі қазақ халқын отарлау мақсатында қазақтар арасында мұсылман дінінің ықпалын төмендету үшін мешіттер мен медреселер жанынан орыс сыныптарын ашуды талап етті. Осылайша, 1899-1907 жылдары Гурьевтегі медресе жанында орыс-татар мектебі ашылып ол 1908 жылы орыс сыныбына айналдырылды. Екі жылдан соң осы қаладағы 2 – ші медресенің жанынан да осындай орыс сыныбы құрылды.

1899-1907 жылдары Гурьев қаласының медресесі жанында жұмыс жасаған білім беру мекемесі өз жұмысын 1899 жылы бастады. Құжатта 1907 жылы «*сауат ашудың орыс-татар мектебі*» деп те жазылған. Ондағы ұстаздық құрам - 1899-1907 жылдары екі адамнан тұрды, ал 1908 жылы онда бір адам ғана жұмыс жасады. Ұзақ жылдар бойы мектеп молда Ідіріс (құжаттарда «Идрес», «Едрес», «Эдрес») деп жазылыпты. Ғалиев (меңгерушісі) 1899-1907 жылдары басқарды, мұғалімдер - орыс тілі пәнінің ұстаздары Тағанбай Бекжанов (1899-1900 жж.), Нұрпейіс Тұрлығұлов (кей құжатта Тұрлығов (1901-1903 жж.), Мырзағали Қаржауов (1904-1906 жж.) болды. Оқушылар саны туралы деректер толық берілмеген, бірер жылдары бойынша ғана көрсетілген: мұнда – 1899 жылы – 22 (оның – 10-ы ұл бала), 1901 жылы – 15 ұл бала білім алған.

Қазан төңкерісінен кейін білім беру жүйесінде өзгерістер басталды. 1920 жылы Гурьев уездік халық ағарту бөлімі құрылып, 26 адам жұмыс істеді. 1920-1921 жылдары өңірде 62 орыс-қазақ мектебі болды, оның ішінде ірілері Есбол, Жылыойқоса, Кермекас, Сокол мектептері еді. 1921 жылдың қыркүйегінде қаладағы мектеп саны 29-ға жетті. Қазан төңкерісінен соң мектептердің төмендегідей құрылымдары болған: 4 жылдық оқу мерзімімен 1-сатылы мектептер, 7 жылдық мектептер, олар 4 және 3 жыл мерзіммен екіге бөлінеді, 11 сатылы мектептер (бес жылдық).

1920 жылы Орынборда бірінші тәжірибелік мектеп-коммуна ашылды. Ол қазақ халқының ұлттық ерекшеліктеріне орай жұмыс істеді. Бұдан бұрын-соңды Қазақстан мектептерінде ішкі жұмыс тәртібі мен оқу процесін ұйымдастыру туралы Ереженің болмауы, олардың жұмысының мазмұнына кесел келтірді. Сондықтан Қазан төңкерісінен кейінгі жылдарда өлкеміздің ұлттық ерекшеліктеріне орай оқу жоспары құрылымын жасауға, өзгертуге айрықша мән берілді. 1921 жылдан бастап бағдарламалық-әдістемелік жұмыс Қазақстандағы Академиялық Орталық арқылы жүзеге асырылды [ҚР ОМА, Қор – 81, тізбе - 1, іс – 534, парақ - 1].

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары өлке мектептері С. Граменицкийдің, А.Е. Алекторовтың және т.б. төңкеріске дейінгі авторлардың оқулықтарымен жұмыс істеді. 1918 жылдың 25 қыркүйегінде Халық ағарту комиссариаты коллегиясының қаулысымен оқулықтар жазатын, орыс тілінде жазылған оқулықтарды аударатын «Түркі секциясы» құрылды. 1921 жылдың басында бұл секция «өзбек» және «қазақ» ғылыми комиссиялары болып қайта құрылды. Қазақтың ғылыми комиссиясы өзге ұлттар комиссияларынан өзінің мықты құрамымен ерекшеленді. Оның құрамында қазақ фольклорын зерттеуші, белгілі ғалым А.А. Диваев пен жас ғылыми қызметкер М. Әуезов болған еді.

1927 жылы инспектор Н. Бегалиев мектептерде оқулықтар мен кітапханалардың жетіспейтінін, қазақ мектептерінің оқу жоспарынсыз жұмыс істеп жатқанын атап өтті [Атырау облыстық архив, 131: 6-56].

1920-жылдары өлкенің қазақ мектептерінде Ахмет Байтұрсыновтың «Тіл – құралы», Міржақып Дулатовтың «Есеп», Б. Курбанғалиевтің «Хисаб маселелери» (татар тілінде), Халел Досмұхамедовтің «Табиғаттану», Есполовтың «География», Айбасовтың «Тіршіліктану» оқулықтарын пайдаланды [ҚР ОМА, Қор – 81, тізбе - 1, іс – 919, парақ – 76-6].

Гурьев уездік халық ағарту бөлімі 1920 жылы құрылып, 1923 жылы Орал атқару комитетінің бөліміне айналды. Сол кезеңде уездегі жоғары білімді мұғалімдер аз болды. Тәжірибелі ұстаздар арасында Захарова Нина, Землянушева Екатерина, Плетнев Сергей,

Харкин Михаил, Капкин Гавриил, Альжев Филипп, Берниязов Сәбит, Қонысов Шәрмұхамбет ерекше еңбектерімен көзге түсті.

1920 жылы мектептер өте нашар жағдайда болды. Құрылыс материалдары, отын мен пеш салушылар жетіспеді, сондықтан мектепті жылыту үшін қамыс жағуға мәжбүр болды. Мұғалімдер азық-түлік тапшылығын көріп, мектептерде орын, оқулық және жазу құралдары да жеткіліксіз болды [Атырау облыстық архив, 131: 6-61]. 1923-1924 оқу жылдары уезде оқу төмендегідей болды (Кесте 1) [Атырау облыстық архив, 131: 6-60].

Қалалар, болыстар, ауыл кеңестер	Мектеп саны		Оның ішінде қазақ мектебі	Мұғалімдер саны	Ескерту
	Бірінші саты	Екінші саты			
Гурьев қаласы	10	1	2	30	
Редут болысы	5	-	-	4	
Топайлы болысы	4	-	4	4	
Ракуша болысы	5	-	6	9	1 аралас мектеп
Сарыкөл болысы	6	-	3	6	
Қызылқоға болысы	3	-	11	7	
Есбол болысы	11	-	11	11	
Соколинск болысы	12	-	12	12	
Ембі болысы	4	-	4	6	
Ембі-Атырау	1	-	1	1	
Доссор с/советі	2	-	1	9	
Мақат с/советі	1	-	-	1	
Барлығы қала бойынша	10	1	2	30	
Ауыл бойынша	54	-	53	70	
Барлығы	72	1	55	100	

Кесте 1. Гурьев уездік халық ағарту бөлімінің 1920 ж. мектептері жағдайы

Әкімшіл-әміршіл жүйе күш қолдану, адам құқын аяқасты ету әдісін де қолдана берді. Жергілікті кеңестер мен халық ағарту бөлімдері кулактар мен байлардың кәмпескеленген үйлерін, бұрынғы шіркеу, мешіт үйлерін есепке алып, олар жергілікті халыққа мектеп ретінде пайдалануға берілді.

1920-30 жылдары Гурьев қаласында Қазан төңкерісіне дейін ашылған мектептермен қатар жаңа мектептер де ашыла бастады. 1917 жылы ашылған орыс-қазақ мектебінің базасында 1930 жылы қазақ жеті жылдық мектебі ұйымдастырылды. 1935 жылы ол 2-сатылы мектепке айналды. 1937 жылға дейін ол мектеп Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы О. Исаевтың атында болып, 1938 жылы үкімет қаулысымен мектепке Жамбыл аты берілді. Мектептің алғашқы басшылары: Муньянов Әбілхаш (1928-1934), Тәжібаев Қамаш (1934-1939), Хайрушев Ахмет, Байнашев, Қасымов Әндіржан (1940-1942), Қанатбаев Бержан (1942-1943), Рысмағанбетов Қайыржан (1943-1949), Қойлыбаева Бибіжан (1949), Байбосынов Дүйсенғали (1950-1957).

1935-1936 оқу жылында аталған мектепте 19 сыныпта 795 шәкірт дәріс алды, 17 педагог жұмыс жасады. 1935-1938 жылдардың арасында қала мектептерінде мұғалімдерді сұрыптау (аттестаттау) мұқият жүргізілген. 1938 жылғы 9 қаңтарда КСРО Халық ағарту комиссары Сүйіншалин «Бастауыш және орта мектептер мұғалімдері атағын алу үшін қазіргі бастауыш, толық емес орта және орта мектептерде жұмыс жасап жүрген мұғалімдерді аттестациялаудан өткізу туралы нұсқау бекітті». 1938 жылдың 1 тамызына дейін мұғалімдерді аттестаттау жоспарланды. Мақат ауданында 74 мұғалім аттестаттауға жатқызылды. Жылыой мен Мақатта аттестация 1936 жылдың қыркүйек-қазан айларында

өтті. Қатаң сұрыптау нәтижесінде 7 мұғалім аттестациядан өтіп, үшеуі – Масаев Кенжеғұл, Қарағұлов Қамияр, Қосжанов Бердібай – білімдері мен әдістемелік дайындықтарының жеткіліксіздігі себепті жұмыстан босатылды [Атырау облыстық архив, 334: 5-6].

Ұлы Отан соғысы жылдарында білім беру қызметкерлері де соғысқа аттанды, мектеп ғимараттары әскери қажетке пайдаланылды. Бөлмелер жетіспегендіктен, оқу үш-төрт кезекте өтті, сабақ уақыты қысқартылды. Жылыту мен оқулық тапшылығы қиындық туғызды, оқушылар газет беттері мен тұрмыстық қағаздарға жазды. Сүзек ауруы таралып, 35-40 оқушының 10-15-і ауырды. Соған қарамастан, үлгерім сапасы жақсы болды. 1938-1942 жылдары мұғалімдер Жоламанов, Сандыбаев, Захаров, Борисевич, Бурцева, Ремпель, Елеубаев және басқалар жанқиярлықпен еңбек етті [Қаржанов, 1997: 32].

Мектептерде әр түрлі үлкен кедергілерге қарамастан, кештер, театрландырылған тәрбие шаралары, Жаңа Жыл шыршалары өткізіліп отырған. Ұлы Отан соғысы қарсаңында 1939 жылы Гурьев облысында 205 бастауыш, 68 жеті жылдық және 25 орта мектепте 42 мың шәкірт оқып, сапалы білім алуда еді. Алғыр, білікті педагогтарды дайындауда Гурьев педучилищесі зор рөл атқарды. 1940 жылы маусымда педучилищеде 580 түлек оқыды, ал оның сырттай және кешкі педкурстарында 780 адам қамтылды.

Ұлы Отан соғысында көптеген ағарту қызметкерлері өздерінің ерен ерлігімен көзге түсті. Олардың қатарында болған Қазақ ССР-на еңбегі сіңген мұғалім Сабыр Қазыбаев, дербес зейнеткер, көрнекті педагог, қоғам қайраткері Шоқан Қаржауов, біраз жыл облыстық мұғалімдер білімін жетілдіру институтын басқарған Дүйсенғали Байбосынов, ғалым-ұстаздар Х. Ахметжанов, Д.Канцев, мектеп пен білім беру органдарын басқарған Р. Тілесов, Н. Сусленко, Г. Липатов, С.Л. Попов, Ж. Мышанов, Ж. Бисенғалиев, З. Зұлқашев, М. Мұхамбеталиев, Ш. Өтегенов, Х. Шудабаев, С. Құрманбаев, мектеп мұғалімдері З. Төреқұлов, Қ.А. Нехриков, В.Г. Образцов есімдері облыстық білім мұражайында көрнекті орын алды [Атырау облыстық архив, 49: 7-61].

1960 жылы 3 қатарлы жаңа типті мектеп үйі салынып, іске қосылды. Сол жылдары мектеп директоры Телеубаев Мырзағұт (196-62), Нысанбаев Әжіғали (1962-68), Сабиров Құрмет (1968-69), Бегалиева Дәметкен (1969-79), Хабиев Тауфих (1979-9000), Калимов Табиғат (1990-96), 1996 жылдан Жаңылсын Қатапқызы Өтешқалиева басқарды. 2004-2005 оқу жылы мектепте АДЖИП компаниясының демеушілігімен күрделі жөндеу жұмысы жүрді.

Бұл бағыттар мұғалімдер білімін жетілдіру институтының ғылыми-практикалық шаралары арқылы жүзеге асты. Қазақ мектептерінде орыс тілін оқыту бойынша тірек мектептері белгіленіп, озат тәжірибелер таратылды. Жетілдірілген оқу бағдарламалары бірнеше мектептерде енгізілді.

Гурьев педагогика училищесі 1929 жылы құрылып, алғашқы түлектерін 1932 жылы дайындады. 1937 жылы училище мәртебесін алды. Директоры Ш. Қаржауов кезінде оқу базасы нығайып, сырттай бөлімдер ашылды. Ұлы Отан соғысында оқытушылар мен түлектер майданға аттанып, ерлік көрсетті.

1949-1956 жылдары училище директоры қызметін атқарған Қатира Дүтбаева, онда үш түрлі мамандықты қамтитын бағдарлама енгізді. 1993 жылы оқу орнына оның есімі берілді. Ұстаз еңбегі шәкірттері мен әріптестерінің жадында сақталды.

Дина Нұрпейісова атындағы Атырау музыкалық колледжі жастарға рухани тәрбие беруге, олардың эстетикалық талап-тілектерін арттыруға, сондай-ақ облысқа қажетті кәсіби музыка мамандарын дайындауға зор үлес қосып келе жатқан бірден-бір оқу орны болып табылады. Ол 1958 жылы қыркүйекте Үкіметтің № 1644 жарлығымен ашылған болатын. Училищеге Құрманғазы атындағы мемлекеттік консерваторияның түлегі домбырашы Сейілхан Құсайынов басшылық қызметке келді.

Атырау музыкалық колледжін есімі республика жұртшылығына кеңінен таныс өнер саңлақтары бітіргенін оқу ұжымы орынды мақтан етеді. Олардың арасынан Құрманғазы атындағы мемлекеттік академиялық ұлт-аспаптар оркестрінің Бас дирижері және көркемдік жетекшісі, Қазақстан Республикасы өнеріне еңбегі сіңген қайраткер, профессор Айтқали

Жайымовты, Республикаға еңбегі сіңген артистер Роза Айдарбаеваны, Гүлсара Изтелеуованы, Роза Қойшыеваны, Республиканың жастар сыйлығының лауреаты, домбырашы-композитор Шәміл Әбілтаевті, әйгілі домбыра жасаушы шебер Муса Әділовты ерекше атауға болады.

Кіші өнер академиясының алғашқы директоры Қ. Қайненов дарынды жастарды тәрбиелеуде үлкен үлес қосты. Ұжым тәжірибелі мамандардан құралған, олардың қатарында халық әртісі Рысбай Ғабдиев, суретші Әділхаир Жантасов, республикалық сайыстардың лауреаттары, әдіскер-мұғалімдер мен жоғары санатты ұстаздар бар.

1990-1993 жылдары Гурье қалалық, Махамбет, Жылыой аудандық оқу бөлімдерінің әдістемелік кабинеттері арқылы институттың кабинет меңгерушілері Айтқалиеваның, Арбағұлованың, Ізмұқановтың ұйымдастыруымен облыс мектептерінде жаңашыл-мұғалімдер Лысенкованың, Шаталовтың, Айтқалиевтың, Ысқақовтың және т.б. идеялары таратылып, дәстүрлі емес сабақтарды өткізу тәжірибесі іске асырылды. Сол кезде саралап оқыту, жаңа режимді оқу орындарының модельдерін жасау жұмыстары жүргізіліп, оқу-тәрбие процесіне халықтық педагогика идеялары кеңінен қолданыла бастады. Осындай жұмыстардың нәтижесінде, 1990 жылдың қыркүйегінен бастап дарынды балаларға арналған облыстық эксперименттік мектеп ашылды. 1992 жылы мектеп облыс әкімінің шешімімен ұлттық гимназияға айналды. Білім үздігі Н. Дауымов басқаратын бұл гимназия қазір облыстағы іргелі оқу орындарының бірі.

Саламат Мұқашев атындағы Атырау политехникалық жоғары колледжі – мұнай-газ саласы мамандарын даярлайтын Қазақстандағы ең көне оқу орындарының бірі. 1930 жылы мұнай өндірісіне техникалық кадрлар қажеттілігіне байланысты құрылған. Алғашында 4 кафедрамен басталып, кейін 8 кафедраға кеңейді. 1940 жылға қарай 262 студент мамандық алып шықты.

Аса көрнекті ғалым және қоғам қайраткері Халел Досмұхамедовтың есімімен аталатын Атырау университеті Батыс Қазақстанда 70 жылдың үстінде білім нәрімен жастарды сусындатып келе жатқан жоғары оқу орны. Университет қазіргі таңда өңірдегі ағартушылық ақыл-ойдың нәр алатын қайнар бұлағы, білімнің алуан салаларын шоғырландыра алған шын мәніндегі қасиетті орталық болып отыр. Оның қалыптасу тарихы қалай басталды?.

Атырау облысының орталығы Атырау қаласында жоғары оқу орнын ашу мәселесі Ұлы Отан соғысы басталу қарсаңында Қазақстан үкіметі алдына әлденеше рет қойылған болатын. Бұл мәселенің күн тәртібіне қойылу себебі, облыс мектептерінде мұғалім кадрлардың мүлдем жетіспеуіне байланысты туындаған еді. Айтылған олқылықтың орнын толтыру мақсатымен Қазақ ССР Халық комиссарлар Кеңесі 1939 жылы Гурьев қаласында екі жылдық мұғалімдер институтын ашу туралы қаулы қабылдады. Қаулы бойынша институтқа 120 студент қабылдануға тиісті еді.

1940 жылы Гурьевте мұғалімдер институтын ашу жоспарланғанымен, Ұлы Отан соғысының басталуына байланысты жүзеге аспады. Соғыстан кейін мұғалім тапшылығы күшейіп, 1950 жылы 14 маусымда Қазақстан үкіметі Гурьевте мұғалімдер институтын ашу туралы қаулы қабылдады. Тамыз айында институт ашылып, оның алғашқы директоры Құспан Темірғалиев болған.

Еліміз үшін экономикалық қуатты аймағының іргелі жоғары оқу орны – Халел Досмұхамедов атындағы мемлекеттік университет – өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қосып, дамуының барлық кезеңдерінде қоғамдық өмірге белсене араласты. Оның бүгінгі жетістіктері дәстүрлер мен факультет қалыптастырған жаңа инновациялық жобалардың тиімді үйлесімінің арқасында мүмкін болып отыр. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті 1940 жылы құрылып, 1955 жылы педагогикалық институт, 1994 жылы университет мәртебесін алды. 2020 жылы коммерциялық емес акционерлік қоғамға айналып, қаржылық және академиялық дербестігін нығайтты. Университет аймақтың дамуына үлес қосып, цифрландыру саласында технологиялық құзыреттер орталығын, химиялық технологиялар, экология, биотехнология және кешенді зерттеулер зертханаларын ашты. Ірі кәсіпорындармен серіктестікте жаңа IT бағдарламалар енгізілді. Ғылыми зерттеулердің

ауқымы кеңейіп, халықаралық ынтымақтастық күшейді. Ресей, Түркия, Канада, Ұлыбритания және басқа елдермен бірлескен жобалар жүзеге асуда. Эразмус+ және инклюзивті білім беру бойынша халықаралық бағдарламалар іске қосылды. Педагогикалық кадр тапшылығын шешу үшін «ҰСТАЗ» мектебі құрылды, ал дарынды жастарды қолдау мақсатында гранттар мен шәкіртақы жүйесі енгізілді. Университет студенттік өзін-өзі басқару мен жастар бастамаларын дамытуда белсенді жұмыс жүргізуде.

Қазір Атырау университетінің құрамында 6 факультет, 32 кафедра, дайындық, қашықтан оқыту, магистратура бөлімдері, ғылыми кітапханалар, ақпараттық-есептеу лабораториясы, компьютерлік-баспа орталығы, ғылыми орталықтар, оқу-зерттеу лабораториялары, тарихи мұражай, жүзу бассейндері бар спорттық кешен, бірнеше оқу корпусы және жатақханасы кіретін күрделі ғылыми-оқу және ұйымдастырушылық құрылымдар бар. Университетте қазір 207 магистр, 15 ғылым докторы, профессорлар және 95 ғылым кандидаттары мен 34 PhD докторлары еңбек етеді. Жоғары оқу орны 71 бакалавр, 35 магистр, 1 доктор мамандығы бойынша мамандар дайындайды. Университет түлектерінің арасында есімдері бүкіл елімізге әйгілі қайраткерлер баршылық. Олар: Қазақстанның халық жазушысы Фариза Оңғарсынова, қоғам және мемлекет қайраткерлері Сарсенбай Еңсегенов, Қатимолла Ризуанов, Әнес Бисенов, Мұрат Өтешев, СССР-ге еңбегі сіңген спорт шебері, жеңіл атлетикадан Еуропа чемпионы және Токио олимпиадасының жүлдегері Әмин Тұяқов, белгілі былғары қолғап шебері Болат Теміров және басқалар.

Сафи Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университетінің тарихы Гурьев (қазіргі Атырау) қаласында Бүкілодақтық сырттай политехникалық институтының оқу-консультациялық орталығы ашылған 1959 жылдан басталады. Бұл Қазақстанда жоғары білікті мұнайшыларды даярлаудың бастауын көрсетті. 1978 жылы Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтының оқу-консультациялық орталығы, 1980 жылы ҚазПТИ жалпы техникалық факультеті, 1990 жылы ҚазПТИ Атырау филиалы 5 жыл бойы білім алған студенттерді алғаш рет қабылдады, 1996 жылы Мұнай және газ институты Атырау университетіне қосылды, 1998 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 24 наурыздағы қаулысымен Мұнай және газ институты АМУ құрамынан шығарылып, дербес мемлекеттік жоғары оқу орны – Атырау мұнай және газ институты болды [Нағимов, 1999].

Қорытынды. Ғылым мен білім шынымен де адамзаттың дамуына, күрделі мәселелерді шешуге және өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін қуатты құрал. Ғылыми зерттеулер әлемді жақсы жаққа өзгерте алатын жаңа ашылуларға, технологиялар мен инновацияларға әкеледі. Білім сонымен қатар сыни ойлауға және бізді қоршаған әлемді түсінуге ықпал етеді. Жоғары оқу орындарындағы ғылым мен білім мамандар даярлауда және жалпы қоғамның дамуында шешуші рөл атқарады. Міне, университеттердегі ғылым мен білімнің маңыздылығын көрсететін кейбір аспектілер: мамандарды оқыту және даярлау, зерттеу, инновациялар, әртүрлі ғылыми пәндер арасындағы өзара әрекеттесуге жиі ықпал етіп, күрделі мәселелердің кешенді шешімдерін табуға мүмкіндік беретін пәнаралық көзқарас, студенттердің азаматтық ұстанымын қалыптастыруда, олардың бойында ғылым, білім құндылықтарын және қоғам алдындағы жауапкершілікті сіңіруде маңызды рөл атқаратын әлеуметтік жауапкершілік, халықаралық ғылыми жобалар мен алмасуларға белсенді түрде қатысып, білім мен озық тәжірибені таратуға ықпал етуде ғылымның жаһандануы, білім беруді цифрландыру: онлайн курстар, электронды кітапханалар және білім беру платформалары сияқты технологиялық жетістіктер білім беруді қолжетімді етеді. Студенттер жаһандық білім алмасуды жеңілдеті отырып, әлемнің кез келген нүктесінен оқи алады. Осылайша, университеттер студенттерге білім беріп қана қоймай, ғылыми және мәдени дамудың маңызды орталықтарына айналып отыр.

ӘДЕБИЕТ

Атырау облыстық архиві. 131-қор. 1-тізбе, 270-іс. 56-6.

Атырау облыстық архиві. 131-қор, 1-тізбе, 47-іс, 61-6.

Атырау облыстық архиві. 131-қор, 1-тізбе, 1-іс, 60-6. 9-кесте.

Атырау облыстық архиві. 334-қор, 1-тізбе, 7-іс, 5-6.
 Атырау облыстық архиві. 334-қор, 1-тізбе, 7-іс, 5-6.
 Атырау облыстық архив. 49-қор, 1-тізбе, 61-іс, 7-61
 ҚР ОМА. Қор – 81, тізбе - 1, іс – 534, парақ – 1. 7-кесте.
 ҚР ОМА. Қор – 81, тізбе - 1, іс – 919, парақ – 76-6. 8-кесте.
Қаржанов Ш. Воспоминания о жизненном пути // Атырау. 1997. С. 32.
Нағымұлы Ш. Атырау-білім өлкесі. Алматы: Ғылым, 1999. 160 б.

REFERENCES

Atyrau oblystykh arhivi. 131- kor. 1- tizbe, 270-ic. 56-6. (In Kazakh)
 Atyrau oblystykh arhivi. 131- kor, 1- tizbe, 47-ic, 61-6. (In Kazakh)
 Atyrau oblystykh arhivi. 131- kor, 1- tizbe, 1-is, 60-6. 9-keste. (In Kazakh)
 Atyrau oblystykh arhivi. 334 - kor, 1- tizbe, 7-ic, 5-6. (In Kazakh)
 Atyrau oblystykh arhivi. 334 - kor, 1- tizbe, 7-ic, 5-6. (In Kazakh)
 Atyrau oblystykh arhivi. 49 - kor, 1-tizbe, 61-is, 7-61. (In Kazakh)
 QR OMA. 81 - kor. 1- tizbe, 534-is. 1-parak, 7-keste. (In Kazakh)
 QR OMA. 81 - kor. 1- tizbe, 919-is. 76-6. 8-keste. (In Kazakh)
Karzhanov Sh. Vospominaniya o zhiznennom puti // Atyrau. 1997. P. 32. (In Russian)
Nagymuly Sh. Atyrau-bilim olkesi. Almaty: Gylym, 1999. 160 p. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Нағимов Шахман Нағимұлы – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессоры (060000, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, 212, Қазақстан), педагогика ғылымдарының кандидаты. <https://orcid.org/0000-00027664-4115>. E-mail: waxman45@mail.ru

Байғалиев Жүніс Рүстемұлы – «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК аға ғылыми қызметкері (060707, Атырау облысы, Махамбет ауданы, Сарайшық ауылы, М. Қазірет 11, Қазақстан), тарих ғылымдарының магистрі. <https://orcid.org/0000-0001-9483-2278>. E-mail: baigalievzh@mail.ru

Сведения об авторах: Нагимов Шахман Нагимович – профессор Атырауского университета имени Х. Досмухамедова (060000, Республика Казахстан, город Атырау, проспект Студентов, 212), кандидат педагогических наук. <https://orcid.org/00000002-7664-4115>. E-mail: waxman45@mail.ru

Байғалиев Жунис Рустемович – старший научный сотрудник РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық» (060707, Республика Казахстан, Атырауская область, Махамбетский район, село Сарайчик, ул. М. Казырет, 11), магистр исторических наук. <https://orcid.org/0000-0001-9483-2278>. E-mail: baigalievzh@mail.ru

Information about the authors: Shakhman N. Nagimov – Professor at Kh. Dosmukhamedov Atyrau University (060000, Atyrau city, Student Avenue, 212, Kazakhstan), Candidate of Pedagogical Sciences. <https://orcid.org/0000-0002-7664-4115> E-mail: waxman45@mail.ru

Zhunis R. Baigaliev – Senior Researcher at the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Saraishyq» (060707, Atyrau region, Makhambet district, Saraychik village, M. Khaziret 11, Kazakhstan), Master of Historical Sciences. <https://orcid.org/0000-00019483-2278>. E-mail: baigalievzh@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.03.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 11.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 14.04.2025

ӘОЖ 94(574):069

МАЙДАННАН КЕЛГЕН ХАТТАР: ТАРИХИ ДЕРЕК ПЕН РУХАНИ МҰРА РЕТІНДЕ

Н.О. Асылбекова

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

Аңдатпа. Мақала Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі әскери-далалық пошта жүйесін зерттеуге, сондай-ақ майдан хаттарын бірегей тарихи дереккөз ретінде деректанулық тұрғыдан қарастыруға арналған. Майдан хаттары тарихи әрі әлеуметтік маңызы зор дереккөз ретінде талдауға алынады. Зерттеу барысында 1941-1945 жылдар аралығында майдандағы жауынгерлер мен олардың отбасылары арасындағы хат-хабар алмасу үдерісі талданады. Атап айтқанда, әскери-далалық пошта қызметінің ұйымдастырылу ерекшеліктері, хаттарды жеткізу тетіктері, сондай-ақ цензураның рөлі мен оның хаттардың мазмұнына әсері жан-жақты қарастырылған.

Мақалада Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейі (ҚР MOM) қорында сақталған соғыс жылдарына тиесілі түпнұсқа хаттар тарихи дереккөз ретінде қарастырылады. Бұл хаттарда сол кезеңдегі қоғамдық көңіл-күй, сарбаздардың рухани жай-күйі, отбасылық қарым-қатынас, елге деген сағыныш пен үміт, сондай-ақ әскери қызметтің ауыртпалықтары мен майдандағы өмір шындығы бейнеленген. Мақалада хаттар тілдік және мазмұндық тұрғыдан талданып, олардың лексикалық ерекшеліктері, эмоционалдық бояуы мен семантикалық құрылымы қарастырылады. Сонымен қатар мақалада далалық пошта байланысының тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз еткен мемлекеттік құрылымдар мен әскери басқару тетіктері сипатталады. Автор соғыс жылдарындағы пошта жүйесінің майдан мен тыл арасындағы әлеуметтік байланыстың маңызды құралы ретінде атқарған рөліне ерекше назар аударады. Зерттеу нәтижелері хаттардың құжаттық құндылығын ғана емес, тарихи-мәдени, рухани мәнін де ашып көрсетеді. Зерттеудің өзектілігі соғыс уақытындағы пошта байланысының әлеуметтік және тарихи маңызын түсіну, сондай-ақ дереккөз ретінде майдандық хаттардың ақпараттық құндылығын бағалау қажеттілігінде. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әскери дала поштасының құрылымы мен қызметін талдауға және майданнан жіберілген хаттардың тарихи-мәдени құндылығын анықтауға ерекше назар аударылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің қорындағы Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі майдан хаттарының түпнұсқасы алынды. Зерттеу барысында хаттардың тақырыптық және мағыналық мазмұнын талдауға бағытталған контент-талдау, сондай-ақ олардың деректік маңызын анықтауға мүмкіндік берген деректанулық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар зерттелген материалдың тарихи-мәдени және рухани қырларын анықтау үшін жүйелеу, сипаттау және салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды.

Тірек сөздер: ҚР Мемлекеттік Орталық музей, майдандағы хаттар, далалық пошта, Ұлы Отан соғысы, майдан поштасы, отбасылық байланыс.

Сілтеме жасау үшін: Асылбекова Н.О. Майданнан келген хаттар: тарихи дерек пен рухани мұра ретінде // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 47-58 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.04

ПИСЬМА С ФРОНТА: КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ

Н.О. Асылбекова

Центральный государственный музей Республики Казахстан

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию системы военно-полевой почты в период Великой Отечественной войны, а также источниковедческому анализу фронтовых писем как уникального исторического источника. В ходе исследования рассматривается

процесс переписки между солдатами на фронте и их семьями в тылу в 1941-1945 годах. Особое внимание уделяется организации полевой почтовой связи, механизмам доставки писем, а также роли цензуры и ее влиянию на содержание писем.

В качестве источников использованы подлинные фронтовые письма из фонда Центрального государственного музея Республики Казахстан (ЦГМ РК). Эти письма отражают общественные настроения, духовное состояние солдат, семейные отношения, тоску по родине и надежду, а также тяжелую реальность фронтовой жизни. Письма анализируются с содержательной и языковой точек зрения, исследуются их лексические особенности, эмоциональная окрашенность и семантическая структура. Кроме того, в статье рассматриваются государственные структуры и военные механизмы, обеспечивавшие эффективную работу полевой почты. Автор акцентирует внимание на значимой роли почтовой связи как важного средства социального взаимодействия между фронтом и тылом. Результаты исследования раскрывают не только документальную ценность писем, но и их историческое, культурное и духовное значение. Актуальность исследования заключается в необходимости осмысления социальной и исторической значимости почтовой связи в военное время, а также в оценке информационной ценности фронтовых писем как источников. Особое внимание уделяется анализу структуры и функционирования военно-полевой почты в годы Великой Отечественной войны и выявлению историко-культурной ценности писем, отправленных с фронта.

Материалы и методы исследования. Основным источником исследования стали подлинные фронтовые письма периода Великой Отечественной войны из фондов Центрального государственного музея Республики Казахстан. Применён комплекс методов, включающий контент-анализ для изучения тематического и смыслового содержания писем, а также источниковедческий анализ, позволивший определить их документальную значимость. Дополнительно использовались методы систематизации, описания и сравнительного анализа для выявления историко-культурных и духовных аспектов исследуемого материала.

Ключевые слова: Центральный музей РК, фронтовые письма, полевая почта, Великая Отечественная война, военная почта, семейные связи.

Для цитирования: Асылбекова Н.О. Письма с фронта: как исторический источник и духовное наследие // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 47-58. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.04

LETTERS FROM THE FRONT: A HISTORICAL SOURCE AND SPIRITUAL HERITAGE

N.O. Assylbekova

The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The present article focuses on the study of the military field postal system during the Great Patriotic War, analysing wartime letters as a unique historical source. The research explores the correspondence process between front-line soldiers and their families on the home front from 1941 to 1945. This study focuses on the organisation of field postal services, delivery mechanisms, and the role of censorship, with particular attention paid to its impact on the content of letters.

The study grounded in original wartime correspondence preserved in the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (CSM RK). These letters offer insight into the prevailing social mood of the era, the spiritual well-being of soldiers, the intricacies of familial relationships, the profound yearning for home, the glimmer of hope, and the unrelenting harshness of life at the front. The letters are analysed from linguistic and content perspectives, focusing on lexical features, emotional tone, and semantic structure. Moreover, the article describes the state institutions and military mechanisms that ensured the effective operation of the field postal system. The author emphasizes the crucial role of postal communication as a key tool for maintaining social

connections between the front and the real life. The research findings highlight not only the documentary value of these letters but also their historical, cultural, and spiritual significance. The importance of the study lies in comprehending the social and historical significance of postal communication in wartime, as well as in evaluating the information value of front-line letters as sources. This study focuses on the analysis of the structure and functionality of military field mail during the Great Patriotic War, with a view to identifying the historical and cultural value of correspondence sent from the front.

Materials and research methods. The primary source of the study consists of authentic wartime letters from the period of the Great Patriotic War, preserved in the collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The research employed a set of complementary methods, including content analysis to examine the thematic and semantic aspects of the letters, and source analysis to assess their documentary value. Furthermore, methodologies of systematization, description, and comparative analysis were employed to identify the historical, cultural, and spiritual dimensions of the material.

Keywords: the Central State museum of RK, front letters, field post, Great Patriotic War, military mail, family communication.

For citation: Assylbekova N.O. Letters from the front: a historical source and spiritual heritage // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 47-58. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.04

Кіріспе. Өмірде адам баласы бір-бірімен байланыс орнатуға, ойын, тілегін, ниетін жеткізуге ұмтылып келген. Сол ұмтылыстың бір көрінісі – хат. Хат – жай ғана қағаз бетіндегі сөздер жиынтығы емес. Ол – адамның ішкі жан-дүниесінің айнасы, жүрегінің үні, көкейіндегі терең сыр. Кейде хатта айтылған бір ауыз сөз адамның өмірін өзгертіп, тағдыр таразысын тербетіп жіберуі мүмкін. Хат – үнсіз диалогтың тілі, іштегі сезімнің жазбаша көрінісі.

Уақыттың, қашықтықтың, тіпті замана ағынының өзі тосқауыл бола алмаған рухани көпір – осы хат еді. Соғыс жылдарында осы хаттарды иесіне жеткізу қызметі арнайы далалық пошта жүйесіне жүктелді. Әскери-далалық пошта тек ақпараттық байланысты ғана емес, майданда да, тылда да моральдық рухты сақтауды қамтамасыз етті. Соғыс жылдарында пошта қызметі ерекше маңызға ие болды және майдан пошта бөлімшелері фронттың барлық бөлімшелерінде жұмыс істеді. Хаттарды жеткізу үшін пошташылар өз өмірін қауіпке тіккен. Майдан мен тыл арасында тиімді пошта байланысын құру соғыс уақытының маңыздылығы жоғары міндеттерінің бірі болды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында әскери-далалық пошта қызметі КСРО халықтарының рухани бірлігін сақтауда және соғысқа қарсы күрестегі моральдық күшті нығайтуда маңызды рөл атқарды. 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезінде миллиондаған адамдар отбасынан ажырап, майданға аттанды. Олардың отбасымен жалғыз байланысы – хат болды. Бұл хаттар тек қарапайым хабарласу құралы ғана емес, сонымен қатар сол дәуірдің рухани байлығы, адамның адамға деген сүйіспеншілігінің, отансүйгіштіктің және өмірге деген сенімнің куәсі. Соғыс жылдарында хат алу немесе жазу әрбір адам үшін өмірлік маңызға ие болды, өйткені майдандағы жауынгер үшін ол – тек хабар емес, рух беретін тірек, жігер сыйлайтын деру болды. Ал үйде қалған отбасы үшін майданнан келген әрбір сөз аман-есен болуының белгісі, келешекке деген үміттің жалғасы еді. Соғыс тарихы ресми деректер мен хронологиялық шежірелер арқылы ғана емес, сонымен қатар қарапайым адамдардың күнделікті тәжірибесі мен сезімдерін жеткізетін эпистолярлық мұралар арқылы да сақталады.

Нәтижелер және талқылау. Мақалада Ұлы Отан соғысы кезіндегі далалық пошта жүйесі және ҚР МОМ қорында сақталған 1941-1945 жылдары жазылған майдан хаттары тек тарихи куәлік ретінде емес, ұлттың рухани жадын сақтаушы және болашақ ұрпаққа үлгі болатын мәдени-рухани мұра ретінде қарастырылады.

Бүгінгі таңда көптеген мұндай хаттар музейлер мен архивтерде сақталған. Олардың әрқайсысы – бір адамның тарихы, бір отбасының драмасы, ал жалпы алғанда – бүкіл халықтың рухани портретін көрсетеді. Осы хаттарды зерттеу арқылы біз сол заманның

адамдарының ішкі әлемін, олардың ойлары мен сезімдерін, қорқыныштары мен үміттерін түсіне аламыз. Ұлы Отан соғысы кезінде пошта қызметі тек хат тасымалдау құралы ғана емес, майдан мен тылды байланыстыратын стратегиялық маңызды элемент болды. Пошта адамдардың моральдық рухын көтеру, отбасылық байланыстарды сақтау және жеңіске деген сенімді нығайту үшін өмірлік маңызды рөл атқарды. 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы КСРО тарихындағы ең ауыр сынақ болды. Осы күрделі кезеңде фронт пен тыл арасындағы байланысты қамтамасыз ету стратегиялық маңызға ие болды.

Әскери-далалық пошта жүйесі: ұйымдасуы мен логистикасы. 1941-1945 жылдар аралығында Кеңес Армиясы пошта қызметін жүйелі түрде ұйымдастыра білді. Поштаны жеткізу үшін арнайы шартты белгілер болды. Арнайы шартты белгілер хаттардың қай бөлімнен жіберілгенін жасырын сақтауға мүмкіндік берді. «Цензура» жүйесі де белсенді жұмыс жасап, қауіпсіздікті қамтамасыз етті. Далалық пошта құрылымы бірнеше деңгейден тұрды: полк пошта бөлімшелерінен бастап орталық сұрыптау пункттеріне дейін арнайы ұйымдастырылған пошталық тізбек әрекет етті. Пошта бөлімшелері барлық майдандық бағыттарда үздіксіз жұмыс істеп, кезек күтусіз жөнелтілім қабылдауға мүмкіндік берілді. Хаттарды жеткізу үшін пойыздар, ұшақтар, мотоциклдер, кемелер секілді әртүрлі көлік құралдары пайдаланылды. Бұл – пошта тасымалына жоғары маңыздылық берілгенін көрсетеді. Соғыс жылдары пошта қызметіне генерал И.Т. Пересыпкин басшылық етті. Майданға ай сайын 70 млн-нан астам хат жеткізіліп тұрды. Қызыл Армиядағы байланыс жүйесін жетілдіруде И.Т. Пересыпкин шешуші рөл атқарды. Ол бір мезгілде халық байланысы наркомы мен армия байланысы басқармасының бастығы болды. Оның естеліктерінде соғыс басында байланыс құралдары өте нашар болғандығы айтылады. Мысалы, 1941 жылы телефон аппараттарымен қамтамасыз ету деңгейі тек 47% болған. [Пересыпкин, 1974: 81-82]. Пересыпкин ұйымдастырған арнайы байланыс жүйесі Мәскеу айналасында қорғаныс шеңберін қамтамасыз еткен. Қорғаныс халық комиссариаты майдан поштасының ұйымдастырылуына қатысты нақты нұсқаулықтар мен бұйрықтар бекітті. Соғыс жылдарында барлық әскери бөлімшелерге шартты пошта нөмірлері берілді. Олар әскери бөлімнің нақты атауын жасырып, орнына тек белгілі бір сандық кодпен белгіленді. Мысалы, 1943 жылдың 6 ақпанынан бастап пошталық мекенжай тек бес цифрдан тұратын жүйеге көшірілді.

Осылайша, әскери-далалық пошта жүйесі – соғыс жағдайындағы кеңес қоғамының жоғары ұйымдастырушылық мүмкіндіктерін және адами құндылықтарды сақтау жолындағы ұмтылысын айқындайтын маңызды құрылым болды. Ол тек материалдық емес, рухани тұрғыда да әскери күштің тұрақтылығын қамтамасыз етті.

Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап, ер адамдардың басым көпшілігі Кеңес Армиясының қатарына түскенде, оларға үйден кем дегенде қандай да бір хабар алуға мүмкіндік беретін жалғыз үміт көзі пошта байланысы болды. Бұл ең трагедиялық кезеңде еліміз тарихында батыр болып тек солдаттар ғана емес, сонымен қатар әрекет ететін әскери бөлімшелерге корреспонденция жеткізген, өз өмірін қауіпке тіккен пошташылар да болды.

Далалық пошта жүйесі полк пошта станцияларынан орталық сұрыптау пункттеріне дейін бірнеше ұйымдастыру деңгейлерін қамтыды. Соғыстың алғашқы апталарында пошта қызметкерлері конверттердің жетіспеушілігі мәселесімен кездесті. Көбінесе хаттар қағаз жетіспегендіктен газет парақтарына, блокнот беттеріне жазылатын. Майдан хаттарының деректік ерекшелігі де назар аударарлық. ҚР Мемлекеттік Орталық музейі қорында сақталған КП 17763/40а хат 1944 жылы 18 тамызда жазылған. Хаттың соңы *«қағаз салыңыздар хат жазуға да қағаз жоқ»*, – деген сөйлеммен аяқталған (Сурет 1). Осы деректер сол кезеңдегі жағдайды сиппаттап тұр. Яғни қағаздың тапшы болғандығын айғақтайтын дәлел. Сондай-ақ, қазақ тіліндегі хаттарда *«аралас графика»* құбылысы байқалады. Яғни латын және кирилл әріптері бірге қолданылған. Хат **латын әріптерімен кириллица негізінде қазақ тілінде жазылған**. Бұл – сол уақыттағы қазақ жазуының реформалық өтпелі кезеңін көрсететін маңызды тілдік белгі.

Сурет 2. КП 18731/24 – Далалық пошта мөрі

Сурет 3. КП 17763/40в(ҚР МОМ қорынан)

Қорғаныс наркомының бұйрығына сәйкес соғыс кезеңінде Қызыл Армия үшін пошта корреспонденциясын мекенжайлау жөніндегі жаңа нұсқаулық қабылданды. Майданға жеткізу қажет хаттағы мекенжай соғыс басында «Ә.Қ.А. – Әрекет ететін Қызыл Армия» деп жазылды. Содан кейін ДПС немесе далалық пошта станциясының реттік нөмірі, полктің нөмірі мен солдаттың қызмет орны көрсетілді.

Соғыс жылдарында хаттар алушыларға қазіргі уақытқа қарағанда тезірек жетіп отырды. Соғыс жылдарында армия поштасы үшін ерекше жағдайлар жасалды. Пошта жөнелтулері барлық қол жетімді көлік құралдарымен жеткізілді: пошта вагондарымен, кемелермен, ұшақтармен, тіпті мотоциклдермен де. Майдандық пошта кезексіз өткізілді, ал пошта пойыздары тоқтаусыз жүрді.

Қойылған міндеттерді әскери-далалық пошта органдары сәтті орындады, бұл бірқатар ұйымдастырушылық шаралардың жүзеге асырылуына байланысты мүмкін болды. Мысалы, әскери-далалық пошта бөлімшелерінің барлығы дер кезінде жылжымалы құралдармен қамтамасыз етіліп, барлық автокөлік жақсы техникалық күйге келтірілді. Баспасөз бен пошта жөнелтілімдерін шалғай аймақтарға жедел жеткізу мақсатында 12 ұшақ бөлінген. Жеке құрам тексеріліп, тәжірибелі командирлермен толықтырылды. Майдан шегінде пошта жөнелтілімдерінің неғұрлым тиімді әрі жылдам жеткізілуін ескере отырып, әскери-далалық пошта қызметі мен айырбас пункттерінің орналасу жүйесі қайта қарастырылды. Орталық майдан байланыс басқармасының әскери-далалық пошта бөлімінің бастығының көмекшісі майор И.В. Самойленко құрастырған анықтамаға сәйкес, 1943 жылғы 1-15 шілде аралығында армиялық әскери-пошталық базалар арқылы алынған және жөнелтілген корреспонденция көлемі төмендегі сандармен өрнектеледі (Кесте 1). [Коровин, 2019: 28]

Кесте 1.

ВПБ армии	Начальник отдела связи армии	Получено из тыла в армию		Отправлено из армии в тыл
		газет	писем	писем
13 А	И.Ф. Ахременко	815 000	832 000	335 200
70 А	Н.Х. Новгородкин	238 000	494 800	242 000
48 А	С.С. Мамотко	202 400	299 000	223 000
65 А	А.И. Борисов	195 400	538 800	420 400
60 А	С.С. Нестеров	190 500	765 600	199 400
2 ТА	И.С. Смолий	177 600	370 200	273 800
Итого:		1 818 900	3 300 400	1 638 000

Составлена по: Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦАМО РФ). Ф. 226. Оп. 347. Д. 26. Л. 464.

1944 жылдың Мемлекеттік қорғаныс комитеті арнайы қаулы қабылдады, оған сәйкес әрекет ететін армияның барлық әскери қызметшілеріне айына бір рет үйге белгіленген салмақтағы сәлемдеме жіберуге рұқсат етілді. 1945 жылдың тек төрт айында пошта елдің тылына он миллион сәлемдеме жеткізді, оларды тасымалдау үшін он мыңнан астам екі осы

пошта вагоны қажет болды. Кеңестік пошта үшін ең қиын сынақ, оғаш болып көрінгенмен, шайқас емес, бейбіт күндер болды. Германияның капитуляция актісі қол қойылғаны туралы жариялаған 1945 жылғы 9 мамырдан бастап жүз мыңдаған құттықтау хаттары, ашық хаттары барлық пошта бөлімшелерін толтырды. Мұндай хабарлама ағымымен күресу іс жүзінде мүмкін емес еді. Пошта бөлімшелерінде хат үйінділері жинақталды және, әрине, олар алушыларға үлкен кешігумен келді.

Соғыс туралы естеліктің маңызды құжаты. Сарбаз хаттары – бұл соғыс пен өткен дәуір туралы куәлік беретін құжаттар. Бұл – маңызды тарихи дереккөз. Ол жеке адамдардың естеліктерінен бастап, Отан тарихына дейінгі кең өрісті қызығушылықты оятады. Ұлы Отан соғысы кезіндегі жауынгерлердің хаттары – тек қағаз бетіндегі жолдар емес. Бұл миллиондаған адамның жүрегінің дауысы, батырлықтың куәсі. Олар бізге шынайы адамгершіліктің, отансүйгіштіктің, отбасылық құндылықтардың мәнін түсіндіреді.

Соғыс жылдарындағы хаттар майдан жағдайындағы кеңес сарбазының өмірін зерттеуде үлкен рөл атқарады. Бұл эпистолярлық дерек көзі тек тұрмыстық жағдайлар туралы ғана емес, сонымен қатар сарбаздардың моральдық және психологиялық күйі жөнінде де түсінік алуға мүмкіндік береді, сондай-ақ бұл күйдің соғыстың басынан соңына дейін қалай өзгергенін бақылауға мүмкіндік береді. Бұл – өркениеттік тәсіл аясында аса маңызды. Майданнан келген хаттар арқылы сол кезеңдегі күнделікті өмірдің тірі тарихы көрініс табады, аналарға, әйелдерге, сүйіктілеріне деген құрметті, жылы қарым-қатынасты аңғаруға болады. Осы қатынастар арқылы сарбаздар өздерінің Отанға деген көзқарасын білдіреді, өйткені олар үшін ең қымбат және маңызды нәрсе – жақындарының амандығы. Егер олар аман болса, демек Отан да аман болады [Белоглазова, 2013:190].

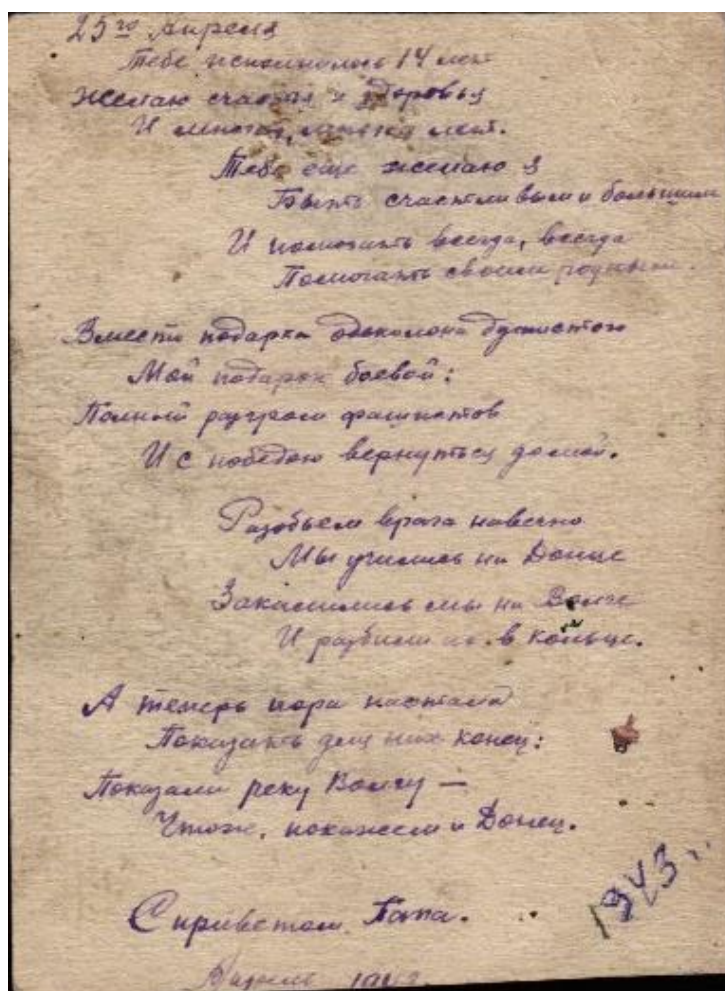
Бұл хаттар – бүгінгі ұрпақ үшін құнды тарихи дерек, елдік пен егемендіктің белгісі. Бүгінде технология дамып, заманауи байланыс құралдары сан қырлы мүмкіндіктер ұсынса да, хаттың орны бөлек. Қағазға түскен әр әріп, қолмен жазылған әр жол – жүректен шыққан сөздің салмағын арттырып, сөзге жан бітіретін секілді. Мұндай хаттар жылдар өтсе де, сарғайған парақ болып, естеліктің мәңгілік жәдігеріне айналады. Ол – тарихтың тілі, руханияттың мұрасы, адамның жан сыры. Сондықтан біз оны тек өткеннің белгісі деп емес, болашақпен байланыс құралы ретінде де бағалауымыз керек. 1941-1945 жылдары тарихымызда ерекше орын алған екінші дүние жүзілік соғысы кезіндегі майданнан келген хаттардың орны ерекше. Майданнан келген хаттар – бұл жай ғана хабар емес, бұл – соғыс жылдарындағы үміт пен рухтың тірі куәсі. Қара қағаз емес, қара қаламмен жазылған ақ парақтағы әр әріп – тұтас бір тағдырдың, сарғайған сағыныштың, үміт пен қорқыныштың елесі іспетті.

Ұлы Отан соғысы жылдары хат – адам мен өмір арасындағы жалғыз көпір болды. Қан майдандағы жауынгер мен тылдағы ана, жұбайы, баласы немесе сүйгені арасындағы жалғыз байланыс – осы сарғайған конверттер еді. Олар кейде бірнеше апта, тіпті айлар бойы жол жүріп, қараша үйдің табалдырығына қуаныш пен қорқыныш алып келетін. Сезімге толы сол хаттар кейде адамның тағдырын өзгертсе, кейде соғыстың ауыр салмағын жеңілдеткен жалғыз жұбанышқа айналаған.

Майдан хаттары – соғыс туралы естеліктерді жаңаша пайымдауға мүмкіндік беретін маңызды дереккөз. Олар сарбаздың күнделікті өмірі мен рухани күйін аша отырып, сол кезеңнің моральдық бейнесін айқындайды. Бұл хаттардағы жақындарға деген сүйіспеншілік пен адалдық – жауынгердің Отан алдындағы борышын терең түсінгенінің айғағы [Яковлев, 1962: 190]. Майдандық хат-хабар алмасуды талдау хаттардың бірнеше негізгі түрлерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: жеке адамдарға жазылған жеке хаттар, ұйымдарға жазылған хаттар және ұжымдық хаттар. Хаттардың жазылу стилистикасы, мазмұны әр түрлі болды. Майданнан келген хаттардың әрқайсысы бірегей туынды деп те айтуға болады. Хаттардың деректік маңыздылығы да зор. Олар соғыс жағдайындағы нақты өмір шындығын, тұрмыстық қиындықтар мен әлеуметтік қатынастарды шынайы сипаттайды. Тілдік тұрғыдан алғанда, майдан хаттарында бейресми, ауызекі сөйлеу тілі, эмоционалды экспрессия, поэтикалық

элементтер мен әскери терминдер үйлесім тапқан. Бұл құбылыс хаттарды таза лингвистикалық зерттеулер үшін де құнды материалға айналдырады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінің қорында, сол бір кезеңнен ақпарат беретін көптеген хаттар сақталған. Сондай хаттардың бірнешесіне осы мақалада талдау жасалып, негізгі ой түсіндіріледі. Мысалы, төменде КП 18058/38 хатты 1943 жылы 25 сәуірде майданда жүрген әкесі қызына жазған (Сурет 4). Хаттан үлкен сағынышпен мейірімді және ертеңгі күнге деген сенімділікті байқауға болады. Жау көзін құрту үшін күресіп жатқан әкесі, елде қалған қызының 14 жасқа толған туған күніне орай жазған құттықтау хаты. Бұл жай ғана құттықтау емес, бұл жерде сол кезеңнің ауыр трагедиясы сипатталып тұр. Хаттың алғашқы жолдары «Тебе исполнилось 14 лет. Желаю счастья и здоровья» деген құттықтаумен басталған. Хаттың екінші бөлімінде, әкесі қызының туған күніне қандай сыйлық беру ойында болғанын жазған. «Вместо подарка одеколона душистого, Мой подарок боевой, полный разгром фашистов. С победой вернутся домой» – егер де бейбітшілік уақыт болса, қызына әтір сыйлар еді, бірақ сол уақыттың қарапайым халықтың санасын түбегейлі өзгерткенін көріп отырмыз. Қызына жеңіс сыйлайтынын, елге аман-есен оралғысы келетінін жазады. Әтір орнына «жеңіс» ұсынудың өзі, автордың қарапайым тілде, қызына тілегін білдіре отырып, жеке адамның бақыты, туған елінің азат болуымен байланысты екенін де түсіндіргендей.

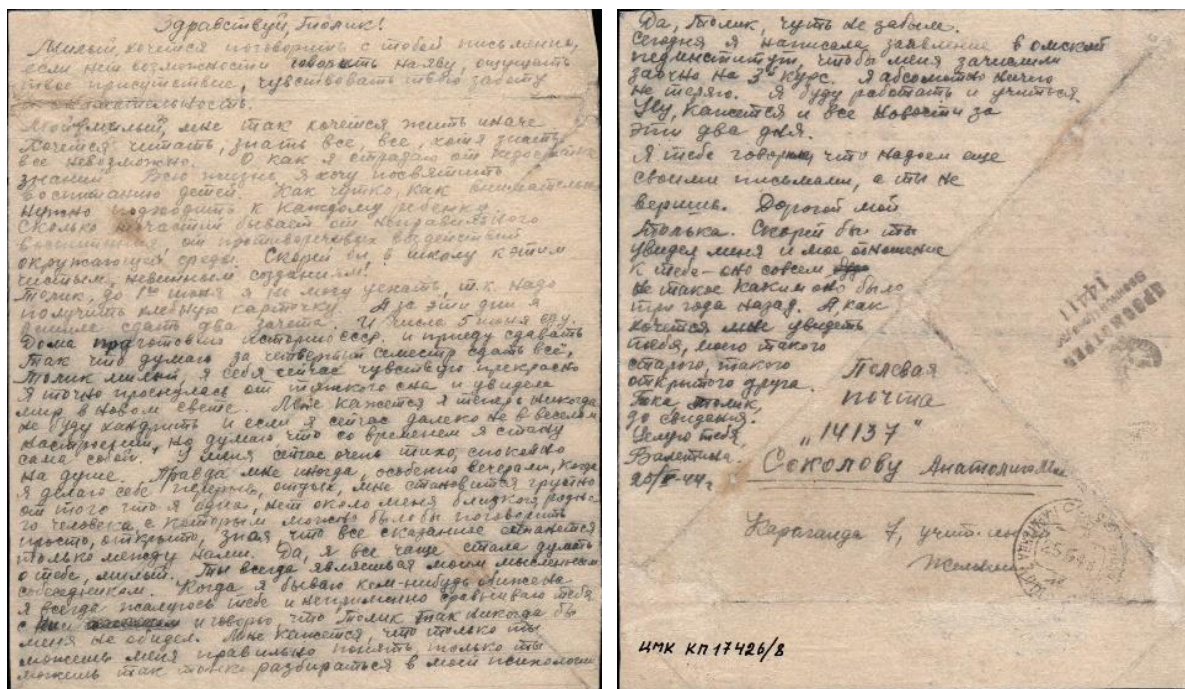

Сурет 4. КП 18058/38 – Әкесінің қызына жолдаған хаты (ҚР MOM қорынан)

Майдандық хат-хабар алмасудың көпшілігін құрайтын жеке хаттар терең эмоционалдық және шынайылықпен ерекшеленді. Майдандағы хаттар соғыс уақытының ерекшеліктерін көрсететін бірегей лингвистикалық материал ретінде қарастырылуда.

М.М. Бахтиннің айтуынша, «Біз тек белгілі бір сөйлеу жанрларында ғана сөйлейміз, яғни біздің барлық айтылымдарымыз тұтастықты құрудың белгілі бір салыстырмалы түрде тұрақты типтік формаларына ие болады» [Иванюк, Харитонов 2023: 21] яғни, майданда хат жазған майдангерлеріміздің ауызша сөйлеу, әскери терминология және әдеби тіл элементтері органикалық түрде үйлесіп жатты. Көптеген хат авторлары білім деңгейіне қарамастан өз ойлары мен сезімдерін барынша дәл және көрнекі түрде білдіруге ұмтылды.

Келесі бір қызықты хат КП 17426/8 (Сурет 5). Бұл хат майданға жазылған. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жеке хат-хабардың үлгісі ретінде қарастыруға болады. Ол сол кездегі қарапайым адамдар арасындағы рухани байланыс пен өмірлік жағдайларды сипаттайтын маңызды тарихи дерек.

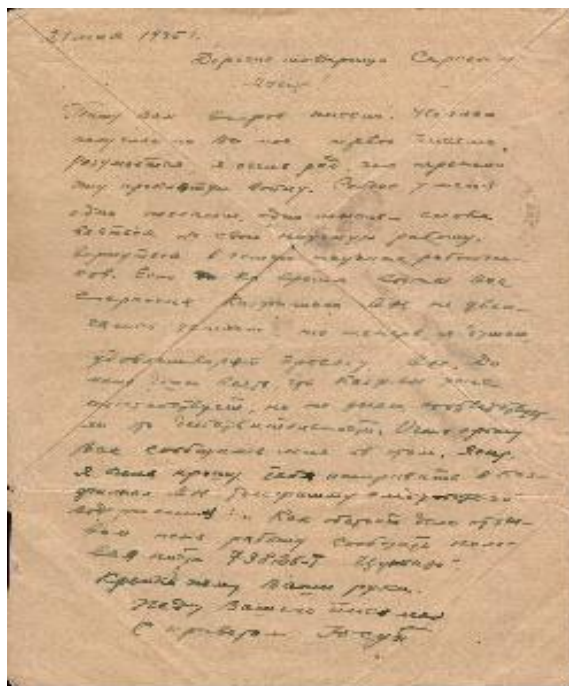

Сурет 5. КП 17426/8- Валентинаның жауынгер А.Соколовқа жолдаған хаты (ҚР МОМ қорынан)

Хат «Здравствуйте, Толик!» деген жылы амандасудан басталады. Жіберуші хат жазуға түрткі болған сезімдері мен ниетін түсіндіреді: «...с тобой письменно, если нет возможности говорить...» Бұл соғыс кезіндегі көп адамның сезімі – жақындарымен тек хат арқылы тілдесу. Хатта Валентина өзінің жан дүниесіндегі ойымен ішкі күйін ашық жеткізеді. Ол өзі туралы, өмір жайлы көп ойланғанын, жалғыздық пен ішкі күйзелісті сезінетінін жазған. «У меня очень часто тяжело на душе...» Бұл сөйлемдерден оның жүрек сыры, өз ішіндегі жалғыздық пен сағыныш сезіледі. Соғыс кезіндегі көптеген азаматтардың күйзелісі мен психологиялық ауыр халін білдіреді. Хатта автор өзінің болашаққа құрған жоспарымен және алғаш бастаған қадамымен бөлісуде. «Сегодня я написала заявление в облкомздрав...» Валентина өзінің оқуын аяқтап, жұмыс істеп, әрі қарай оқуды жалғастырғысы келетінін айтады. Бұл – бейбіт өмірге деген үміттің белгісі. Майданда жүрген жауынгерге де ертеңгі күніне деген сенімділікпен күш береді. Хат жылы, жан тебіренерлік қоштасумен аяқталған. «До свиданья. Целую тебя. Валентина.» Бұл қоштасу сөздерінен терең махаббат, сағыныш, үміт байқалады. Валентина Толикке жазған хатында жалғыздық пен үміт қатар өрілген. Хаттарда отансүйгіштік, отбасыға деген сағыныш, ерлік пен сенім көрініс тапқан Хатты Қарағанды қаласының Валентина есімді тұрғыны, майданға кеткен өзінің жақыны Соколов Анатолийге жазған. Хат 1944 жылы 25 мамырда жазылған.

Хат тарихи жадыны сақтауға және жеңімпаз ұрпақ ерлігін дұрыс түсінуді қалыптастыруға ықпал етеді. Майдан хаттарының рухани маңызын бөлек атап өткен жөн. Олар – жауынгердің рухын көтеретін, үміт пен сенімге дем беретін тірек болған. Үйден

келген әрбір хат – сарбаз үшін майдандағы оқ пен отқа қарсы тұра алатын психологиялық қалқан іспеттес еді. Ал тылдағылар үшін майданнан келген әр сөйлем – тірі екенінің дәлелі, өмірдің жалғасуына деген сенім болған. Осылайша, майданнан келген хаттар – зұлмат жылдардың үнсіз куәсі ғана емес, бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін рухани бағдар, ел тарихының терең қабаттарын ашатын алтын көпір. Олар уақыт пен кеңістікті байланыстыратын мәдени код, ұрпақтар арасындағы үнсіз диалог.

Сурет 6. КП 18731/24 – жауынгер Юсуфтың достарына жазған хаты
(ҚР MOM қорынан)

Майдан хаттарының арасында достар мен әріптестерге жолданған хаттар да жиі кездеседі. ҚР MOM қорында сақталған хаттардың жанры, жазылу стилистикасы әр түрлі. Хаттарды оқып отырып, сұрапыл соғыс жауынгерлеріміздің сағын сындырмағаны, рухани құндылықтарын жоғалтпай бейбіт күнге деген сенімдері тәнті етеді. *КП 18731/24* хатында Юсуп есімді жауынгер Сарсен мен Ясырға хат жолдап, аман қалғанына шүкір айтып, елге қайтқасын ғылымға қайта оралуды жоспарлағанын жазады: «Разумеется, я очень рад, что пережил эту проклятую войну. Сейчас у меня одно желание, одна мысль – снова взяться за свою научную работу» (Сурет 6). Мұндай хаттар – білім мен ғылымға деген адалдықтың, адамның бейбіт мақсаттарға қайта оралуға деген ұмтылысының айғағы. Мұндай хаттар соғыстың адам жанын күйретіп қана қоймай, рухын да шындағанын көрсетеді. Олар бізге бейбіт күннің қадірін ұғындырады. Әр хат – қанмен жазылған шежіре, әр жолы – ерлікке толы дастан.

Қорытынды. Майдан хаттары – тілдік жағынан әркелкі, бірақ тарихи контексті толық бейнелейтін, соғыс шындығының тікелей көрінісі. Олар автордың біліміне, психологиялық күйіне, әскери жағдайға байланысты өзгеріп отырады. Осындай ауыспалы, экспрессивті тіл құрылымдары олардың ғылыми-тілдік құндылығын арттыра түседі және оларды тек мазмұн емес, форма тұрғысынан да талдау қажеттігін көрсетеді. Бұл – сол дәуірдің тілдік портретін жасауда маңызды дерек көзі.

Зерттеу нәтижесінде майдан хаттары тек коммуникациялық құрал емес, рухани байланыс және тарихи жадтың көрінісі екені анықталды. Хаттар тілінде сол кезеңнің психологиялық жағдайы мен азаматтық жауапкершілігі көрініс тапты.

Зерттелген хаттардың мазмұны бір адамның немесе отбасының ғана емес, тұтас ұлттың рухани жай-күйін сипаттайды. Бұл эпистолярлық мұралар – соғыс тарихының

ауызша емес, жазбаша және жүректен шыққан шежіресі. Олар ерлік, үміт пен сағыныш арқылы ұлттың рухын сақтап қалған жәдігер ретінде бағаланады.

Ұлы Отан соғысы кезеңінде майданнан жазылған хаттар – тарихи, рухани және тілдік тұрғыдан аса құнды дерек көзі. Бұл хаттар сол дәуірдегі миллиондаған адамдардың жеке тағдырының, ішкі жан-дүниесінің, қоғамдағы моральдық ахуалдың айнасы іспеттес. Жазылған әрбір жол, қарапайым сөйлем – тұтас бір дәуірдің рухани пейзажын, соғыс шындығын, адамдар арасындағы ажырамастай байланысты суреттейді. Майдандағы хаттар соғыс уақытының оқиғаларын ғана емес, сонымен бірге олардың қатысушыларының ішкі әлемін де қайта құруға мүмкіндік беретін бірегей тарихи дерек. Әскери-далалық пошта жүйесі майдан мен тыл арасындағы маңыздылығы жоғары байланысты қамтамасыз етіп, Отан қорғаушыларының моральдық рухын сақтады.

Майдан хаттары – соғыс жылдарының адамзаттық келбетін ашатын тарихи айна. Олар тек дерек қана емес, халықтың рухани болмысын танытатын мұра. Бұл хаттарды зерттеу арқылы біз сол кезеңдегі моральдық-психологиялық ахуалды, жауынгердің ішкі дүниесін, отбасыға деген көзқарасын және Отан алдындағы парызын тереңірек түсіне аламыз. Ал бұл хаттарды жеткізуді қамтамасыз еткен далалық пошта жүйесі – соғыс инфрақұрылымының ажырамас бөлігі, байланыс пен сенім көпірі болды.

Далалық пошта қызметі – соғыс жылдарындағы адамгершілік пен үмітті сақтауға арналған ерекше әлеуметтік феномен. Ол әскери құрылымның бір бөлігі ғана емес, соғыс даласындағы адам жанын тіреп тұрған рухани арқау болды. Сондықтан бұл құбылысты зерттеу тек тарихи ғана емес, мәдени, психологиялық және құндылықтық тұрғыда да өзекті болып қала бермек. Бүгінгі күні бұл қызмет туралы зерттеулер жалғасуда. Далалық пошта қызметінің тарихы – бұл кеңес халқының ерлігі мен төзімділігінің, ұйымдастырушылық қабілеті мен адамгершілігінің дәлелі. Бұл хаттар арқылы біз соғыс кезіндегі кәдімгі адамдардың өмірін, олардың сезімдері мен ойларын, үміттері мен қорқыныштарын түсіне аламыз. Олар тарихи ғылым үшін баға жетпес дерек көздері болып қала береді.

Бұл зерттеудің нәтижесі – хаттардың тек тарихи шежіре емес, жадының, руханияттың, ұлттық болмыстың тірі куәгері екенін дәлелдеу. Майдан хаттары тарих ғылымы үшін де, филология мен архивтану үшін де, мәдениеттану мен педагогика үшін де кешенді зерттеу объектісі болуға лайық.

ӘДЕБИЕТ

Белокурова Г.Н. Письма с фронта как исторический источник времен Великой Отечественной войны. Барнаул, 2020. 328 с.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейі (ҚР МОМ) қоры КП 17426/8 – Валентинаның жолдасына жазған хаты – 1944 ж.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейі (ҚР МОМ) қоры КП 17763/40а – Шекмановаға жазылған хат. 1944 ж.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейі (ҚР МОМ) қоры КП 17763/40в – Асқардың жазған хаты. 1944 ж.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейі (ҚР МОМ) қоры КП 18058/38 – Әкесінің қызына жазған хаты. 1943 ж.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейі (ҚР МОМ) қоры КП 18731/24 – Юсуптың достарына жазған хаты. 1945 ж.

Иванюк Б.П., Харитонов О.А. К проблеме речевых жанров в литературоведении // Теория литературы. 2023. № 3. С. 18-27.

Коровин В.В. Полевая почта Центрального фронта в дни Курской битвы. // Военно-исторический журнал. Москва, 2019. №8. С. 27-31.

Пересыпкин И.Т. Связь сердец боевых: Воспоминания. 2-е изд., доп. Донецк: Донбас, 1979. 174 с.

Яковлев Н. Н. Письма с фронта как исторический источник. Москва: Наука, 1962. С. 190.

REFERENCES

- Beloglazova G.N.* Pisma s fronta kak istoricheskij istochnik vremen Velikoi Otechestvennoi voyny. Barnaul, 2020. 328 s. (In Russian)
- KR Memlekettik Ortalyk muzei (KR MOM) kory, KP 17426/8 – Valentinanin zholdasyna jazgan haty, 1944 zh. (In Kazakh)
- KR Memlekettik Ortalyk muzei (KR MOM) kory, KP 17763/40a – Shekmanovaga jazylgan hat, 1944 zh. (In Kazakh)
- KR Memlekettik Ortalyk muzei (KR MOM) kory, KP 17763/40v – Askardyn zhazgan haty, 1944 zh. (In Kazakh)
- KR Memlekettik Ortalyk muzei (KR MOM) kory, KP 18058/38 – Akesinin kyzyna zhazgan haty, 1943 zh. (In Kazakh)
- KR Memlekettik Ortalyk muzei (KR MOM) kory, KP 18731/24 – Yusuptyn dostaryna jazgan haty, 1945 zh. (In Kazakh)
- Ivanyuk B.P., Kharitonov O.A.* K probleme rechevyh zhanrov v literaturovedenii // Teoriya literatury. – 2023. – № 3. – S. 21–22. (In Russian)
- Korovin V.V.* – Polevaya pochta Tsentral'nogo fronta v dni Kurskoi bitvy. // Voenno-istoricheskij zhurnal. Moskva, 2019. №8. S. 27-31. (In Russian)
- Peresyupkin I.T.* Svyaz serdec boevykh: Vospominaniya. 2-e izd., dop. Doneck: Donbas, 1979. 174 s. (In Russian)
- Yakovlev N.N.* – Pisma s fronta kak istoricheskiy istochnik. – Moskva: Nauka, 1962. S. 190. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Асылбекова Назгүл Оңталапқызы – ҚР Мемлекеттік орталық музейі, ғылыми қызметкер, Әл-Фараби ат ҚазҰУ докторанты. E-mail: alhao@mail.ru

Сведение об авторе: Асылбекова Назгуль Онталапқызы – Научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан, докторант КазНУ имени аль-Фараби. E-mail: alhao@mail.ru

Information about the author: Nazgul O. Assylbekova – Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, PhD student at Al-Farabi KazNU. E-mail: alhao@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 30.05.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 02.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025

УДК 746.1, 746.3

УЗБЕКСКИЙ «СТЕПНОЙ» ТЕКСТИЛЬ В ФОКУСЕ МУЛЬТИМЕДИЙНОГО ПРОЕКТА «КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ УЗБЕКИСТАНА В СОБРАНИЯХ МИРА»

Эльмира Гюль

Международный исследовательский институт «Шелковый путь»

Аннотация. Важной частью культурного наследия узбекского народа является искусство узбекских скотоводческих родоплеменных групп, связанных в прошлом с даштикипчакским племенным объединением и сохранявших память о своем кочевом прошлом, в первую очередь лакаев и кунгратов. Наиболее ярко их художественное наследие представлено в формах текстиля – вышивке и коврах, ставших признанным достоянием мировой художественной культуры. В силу исторических обстоятельств значительная и наиболее ценная часть этих изделий сегодня находится за пределами Узбекистана – в музейных и частных коллекциях по всему миру. В результате текстиль полукочевых узбеков за рубежом изучен и известен лучше, чем на их родине.

Благодаря проекту «Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира» были выявлены и опубликованы многочисленные коллекции лакайского и кунгратского текстиля, представленные в различных странах. Серия книг-альбомов, выпущенная в рамках проекта, сделала этот пласт узбекского наследия доступным для отечественных специалистов. В статье рассматриваются некоторые значимые коллекции, хранящиеся в США.

Материалы и методы исследования. В статье рассматриваются некоторые материалы музейных собраний: Канадского музея текстиля, галереи Никл университета Калгари, Канада; Миннеапольского института искусств, Галереи Фрира и Саклера, США; частных коллекций: Мэрилин и Маршалла Волфов, Денниса Маркванда (США). Также привлечен ряд научных публикаций.

Статья носит обзорный характер. В процессе работы применялся метод поиска и выявления коллекций и отдельных артефактов узбекского происхождения, а именно – «степного» текстиля в зарубежных собраниях, что позволяет раскрыть малоизвестную на родине их происхождения страницу художественной культуры. Системный подход в изучении зарубежных коллекций позволяет максимально полно и достоверно каталогизировать и вводить в научный оборот новые данные. Поиск аналогий дает возможность вписать артефакты из зарубежных собраний в общую канву развития истории искусства Узбекистана. Метод актуализации позволяет говорить о художественных процессах с большей степенью полноты и объективности.

Ключевые слова: узбеки, степь, вышивка, ковры, зарубежные коллекции.

Для цитирования: Эльмира Гюль. Узбекский «степной» текстиль в фокусе мультимедийного проекта «Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира» // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 58-68. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.05

ӨЗБЕКТИҢ «ДАЛАЛЫҚ» ТОҚЫМАСЫ «ӘЛЕМ ЖИНАҚТАРЫНДАҒЫ ӨЗБЕКСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫ» МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ЖОБА ФОКУСЫНДА

Эльмира Гюль

«Жібек жолы» халықаралық зерттеу институты

Андатпа. Өзбек халқының мәдени мұрасының маңызды бір бөлігі ол Дешті Қыпшақ тайпалық одағымен тарихи байланысы бар, көшпелі өмір салтын есте сақтап, мал шаруашылығымен айналысатын өзбектің ру-тайпалық топтарының, әсіресе лақайлар мен қоңыраттардың, өнері. Олардың көркем мұрасы ең жарқын түрде кестелеу мен кілем тоқу сияқты тоқыма өнері арқылы көрініс тапқан және де бұл өнер туындылары бүкіл әлемдік көркем мәдениеттің мойындалған құндылығына айналған. Тарихи жағдайларға байланысты бұл бұйымдардың елеулі және ең құнды бөлігі бүгінгі таңда Өзбекстаннан тыс жерде – әлем музейлері мен жеке коллекцияларда сақталған. Нәтижесінде жартылай көшпелі өзбектердің тоқымасы өз отанымен салыстырғанда шетелде жақсырақ зерттеліп, кеңінен танымал болды.

«Әлем жинақтарындағы Өзбекстанның мәдени мұрасы» жобасы аясында әртүрлі елдерде сақталған лақай және қоңырат тоқыма бұйымдарының көптеген топтамалары анықталып, жарияланды. Жоба аясында жарық көрген кітап-альбомдар сериясы өзбек мұрасының осы саласын отандық мамандарға қолжетімді етті. Мақалада АҚШ-та сақталған бірқатар маңызды коллекциялар қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақалада Канададағы тоқыма музейі мен Калгари университетінің Никл галереясы, АҚШ-тағы Миннеаполис өнер институты, Фрир және Саклер галереясы, Мэрилин және Маршал Вольфтардың және Деннис Марквандтың жекеменшік коллекциялары жинақтарының кейбір материалдары қарастырылады. Сонымен қатар тақырыпқа қатысты ғылыми жариялымдар да қарастырылды.

Мақала шолу сипатында жазылған. Жұмыс барысында шетелдік жинақтардағы шығу тегі өзбектермен байланысты коллекциялар мен жекелеген артефактілерді, нақты айтқанда –

«далалық» тоқыманы іздеу және анықтау әдісі қолданылды, бұл олардың отанында аз танымал болған өнер мәдениетінің бір қырын ашуға мүмкіндік береді. Шетелдік коллекцияларды зерттеудедің жүйелі тәсілінің қолданылуы жаңа деректерді барынша толық әрі дәл каталогтауға және ғылыми айналымға енгізуге жағдай жасады. Аналогияларды іздеу әдісі шетелдік коллекцияларда сақталған артефактілерді Өзбекстан өнері тарихының даму үдерісінің жалпы желісіне енгізуге мүмкіндік береді. Өзектендіру әдісі көркемдік үдерістер туралы неғұрлым толық әрі объективті түрде айтуға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: өзбектер, дала, кесте, кілем, шетелдік коллекциялар.

Сілтеме жасау үшін: Эльмира Гюль. Өзбектің «далалық» тоқымасы «Әлем жинақтарындағы Өзбекстанның мәдени мұрасы» мультимедиялық жоба фокусында // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 58-68 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.05

UZBEK «STEPPE» TEXTILE IN THE FOCUS OF THE MULTIMEDIA PROJECT «CULTURAL LEGACY OF UZBEKISTAN IN THE WORLD COLLECTIONS»

Elmira Gyl

“Silk Road” International Research Institute

Abstract: An important part of the cultural heritage of the Uzbek people pertains to the artistic traditions of Uzbek pastoralist tribal groups. These tribal groups, historically affiliated with the Dashtikipchak tribal association, have played a pivotal role in preserving the memory of their nomadic past, particularly that of the Lakays and Kungrats. The artistic heritage of the region is most vividly represents in the form of textiles, such as embroidery and carpets. These have become recognizable as assets of world artistic culture. Due to historical circumstances, a substantial proportion of these artefacts are currently located outside of Uzbekistan, within museum and private collections worldwide. Consequently, the textiles of the semi-nomadic Uzbeks have been the subject of more extensive research and better known abroad than in their homeland.

The project “Cultural Heritage of Uzbekistan in the Collections of the World” has led to the identification and publication of numerous collections of Lakai and Kungrat textiles from various countries. A series of book-albums published under the project has made this stratum of Uzbek heritage accessible to domestic specialists. The article under discussion herein sets forth a discussion of a number of significant collections that currently held within the United States of America.

Materials and methods of research. In this article under consideration pertains to a selection of materials from museum collections. The following institutions have been represented: the Canadian Textile Museum, the Nickle Gallery (University of Calgary, Canada); the Minneapolis Institute of Arts, Freer and Sackler Gallery (USA); and private collections. Marilyn and Marshall Wolff, along with Dennis Marquand (USA), are the subjects of this text. A number of scientific publications have also been attracted.

The article is of an overview kind. In the process of work the method of search and identification of collections and separate artefacts of Uzbek origin, namely “steppe” textiles in foreign collections applied, which allows revealing a little-known page of artistic culture in the homeland of their origin. A systematic approach to the study of foreign collections is conducive to the most complete and reliable cataloguing and introduction of new data into scientific circulation. The identification of analogies facilitates the integration of artefacts from foreign collections into the overarching framework of the development of Uzbek art history. The method of actualization facilitates discourse on artistic processes with enhanced completeness and objectivity.

Keywords: Uzbeks, steppe, embroidery, carpets, foreign collections.

For citation: Elmira Gyl. Uzbek «steppe» textile in the focus of the multimedia project «Cultural legacy of Uzbekistan in the world collections» // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 58-68. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.05

Введение. Узбекистан – страна с богатейшим культурным наследием, сформированным в тесной взаимосвязи с его уникальным ландшафтом и географическим положением. Плодородные оазисы стали колыбелью древнейших городских цивилизаций и сельскохозяйственных поселений, жители которых занимались земледелием. В то же время степи, полупустыни и предгорья служили ареалом обитания скотоводов, ведших кочевой, а с определенного времени – полукочевой образ жизни, занимавшихся овцеводством и верблюдоводством. Взаимодействие городской, земледельческой и степной культур, находившихся в постоянном диалоге, определило специфику культурного развития региона. Ландшафт не просто создавал условия для жизни, но оказывал решающее влияние на формирование традиций, быта и мировоззрения народов, населявших эти земли. Географическое положение – на перекрестке миграционных, военных и торговых путей – стало еще одним важным фактором в этом процессе, превратив регион в плавильный котел местных и привнесенных традиций.

Результаты и обсуждение. В городах, селах и степных районах проживали представители различных этнических и племенных групп, однако при изучении культурного наследия сложно принять этнический фактор за определяющий, в силу близости культурных стереотипов в рамках одной хозяйственной группы. В этой связи гораздо более объективным выглядит разделение населения по культурно-хозяйственному фактору: горожане, сельчане-земледельцы, степняки. Собственно узбеки, в силу сложности своего этногенеза и особенностей истории, жили как в городах, так и в сельской местности. Вместе с тем, определенная часть вела полукочевой образ жизни, так или иначе, находясь во взаимодействии и с городской, и с сельской культурами. Взаимопроникновение традиций способствовали формированию богатого и многогранного культурного наследия страны.

Все богатство этого наследия, ныне хранящегося не только в Узбекистане, но и по всему миру, стремится каталогизировать международный мультимедийный проект «**Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира**». Созданный более восьми лет назад, этот уникальный проект, объединивший ученых со всего мира, выпускает книги-альбомы, в которых подробно рассказывается об артефактах, созданных на территории Узбекистана, но ныне находящихся в музейных и частных коллекциях и библиотеках разных стран.

Важный вклад проект внес в изучение той части наследия, которая связана с узбекскими скотоводческими группами, хранившими традиции кочевого прошлого. До сих пор она оставалась на периферии отечественных исследований, в большей степени сосредоточенных на иных темах, к примеру, на античном наследии и его компонентах, или на культуре ислама, наиболее ярко проявившейся в рамках городской цивилизации.

Когда мы говорим о той части населения Узбекистана, которая отчетливее всего сохранила традиции степной культуры, то в первую очередь имеем в виду представителей даштикипчакского племенного объединения, которое мигрировало на территорию современного Узбекистана в XVI веке. Самые крупные племенные группы этого объединения, ставшие частью этногенеза узбеков, – лакаи (локаи, лакайцы) и кунграты. Их художественное наследие выразительней всего представлено в текстиле (вышивки, ковры, в том числе – войлочные), однако количество сохранившихся предметов в музейных коллекциях Узбекистана крайне мало. Есть несколько причин, почему так произошло. Во-первых, узбеки-скотоводы с начала XX века переходили к оседлому образу жизни, постепенно забывая каноны «степной» художественной культуры. Пример тому – кунграты Сурхандарьи, текстиль которых теряет уровень художественного качества, а некоторые виды изделий исчезают вообще. Во-вторых, значительная часть узбеков-скотоводов мигрировала за пределы Узбекистана в начале XX века, когда регион завоевывала сначала царская Россия, затем Советы. Так случилось с лакаями, осевшими в итоге частью в горном Таджикистане, частью – в Афганистане. Уникальный по красоте лакайский текстиль со временем стал продаваться на кабульском антикварном рынке и постепенно о нем узнал весь мир. Началась настоящая охота на лакайские изделия со стороны коллекционеров и музейных кураторов.

После смены власти в Афганистане центр антикварной торговли предметами из Средней Азии переместился в Стамбул. Сегодня обладать шедеврами лакайского и кунгратского рукоделия считают за честь самые известные музеи и коллекционеры мира.

Второй этап вывоза, в том числе «степных» артефактов, совпал с концом XX века, когда в Узбекистан, переживавший нелегкий, но судьбоносный период, хлынул поток коммерсантов, охотившихся за ценными предметами старины. Они успешно обменивали старинные вышивки и домотканые шерстяные ковры, ещё остававшиеся в семьях, на новые фабричные синтетические паласы и платки с люрексом, тем самым способствуя дальнейшему забвению традиционного домашнего рукоделия. К сожалению, в те годы местное население не относилось к доставшимся от бабушек и дедушек раритетам как к культурной ценности, и синтетический палас был для них более ценной вещью, чем старый шерстяной ковер, который без должного ухода был подвержен уничтожению молью.

Лучшие образцы сохранившегося лакайского и кунгратского текстиля относятся к 1875–1925 гг., однако безусловно, что традиция его производства насчитывает многие века. Начиная с 1930 гг. качество текстиля все более ухудшается, что в первую очередь было связано с социально-политическими изменениями в обществе. Советизация и коллективизация вели к изменению быта, постепенному забвению вековых семейных обрядовых традиций и обычаев, где текстиль играл заметную роль; широкое распространение фабричных изделий также не способствовало сохранению надомного ткачества и вышивки. Поздние лакайские ковры датируются первой четвертью XX в., демонстрируя состояние постепенного упадка. Последовавшее забвение «кочевнической», «степной» вышивки и ковроткачества было связано как с прекращением ремесленной традиции с 1950-х годов, так и с массовым вывозом сохранившихся образцов за рубеж.

Одной из первых, кто обратился к теме узбекского «степного» текстиля, была этнограф Балкис Халиловна Кармышева. Именно она доказала, что «кочевая степь» была не только за пределами Мавераннахра, но и «внутри его самого» [Википедия]. Ее полевые исследования, посвященные лакайской этнической истории, культуре, а также изделиям рукоделия – коврам и вышивкам, сделанные в среде самих лакайцев Таджикистана, до сих пор остаются базовыми для последующего поколения ученых [Кармышева, 1954; Кармышева, 1955; Кармышева, 1969; Кармышева, 1976]. Также следует подчеркнуть, что Кармышева писала о лакаях (локаях) именно как об узбекской этнической группе [Кармышева, 1955; 121], при том, что лакай, часть даштикипчакской племенной конфедерации, говорили и говорят на диалекте, близком к казахскому языку.

Кармышева публикует свои данные с конца 1940-х гг. Однако ее интереснейшие изыскания не были продолжены последующим поколением ученых; вышивка скотоводов надолго выпадает из круга научных интересов среднеазиатских специалистов. Лишь в 2006 г. в Ташкенте состоялась выставка лакайской вышивки, большей частью из частной коллекции Таира Таирова, которая спустя короткое время была вывезена в Москву, а также был издан небольшой каталог, посвященный этим удивительным по красоте изделиям.

До и после этой выставки размещаются длительные лакуны, когда лакайский текстиль выпадает из поля зрения отечественных специалистов прикладного искусства. И если в Узбекистане он не изучается, в силу почти полного отсутствия самих вещей, то за рубежом интерес к этой теме был значителен.

Деятельность проекта «Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира» сделала доступной информацию о многих зарубежных коллекциях узбекского «степного» текстиля. Новое поколение отечественных ученых получило доступ к данным, которые многие годы выпадали из зоны внимания отечественного искусствознания.

Так, замечательными образцами узбекских «степных» вышивок обладает Канадский музей текстиля. Это сумки *илгичи*, а также *сегуша* – треугольные вышивки, которыми украшали с одного угла *бугджома* – полотнища для заворачивания в тюки постельных принадлежностей и иного домашнего скарба (Рис. 1).

Рис. 1. Сегуша. Узбеки-лакаи. Начало XX в. Канадский музей текстиля.
Фото предоставлено музеем.

Эти предметы приобретались в течение четырех десятков лет, путем покупки или в виде пожертвований музею. Основными жертвователями узбекской коллекции являются Макс Аллен, Роберт Опекар, Роберт Андерсон и Джон Андерсон, которые приобретали текстиль через продавцов, а также во время поездок в Афганистан в 1970–80-х гг. Узбекский текстиль весьма широко представлен в экспозиции КМТ с самого начала истории Музея. За более чем 40 лет его существования неоднократно организовывались выставки, рассказывавшие о производстве шелка и вышивки в Узбекистане, а также о традиционных одеяниях [Вышивка и ковры Узбекистана в зарубежных собраниях, 2020: 92-93].

Значительную культурную и художественную ценность представляют лакайские и кунгратские вышивки и ковры, представленные ныне в галерее Никл, университет Калгари, Канада (Рис. 2 а, b).

Жертвователю коллекции, доктор Ллойд Эриксон приобрел этот текстиль во время одного из своих путешествий в Стамбул в 1980–90-х гг. Как пишет куратор галереи Мишель Харди, «Галерея Никл весьма повезло, что доктор Эриксон смог распознать их красоту и мастерское исполнение и привезти эти вещи в Канаду, чтобы представить широкой публике. Среди экспонатов выставки имеется несколько вышитых ковров *ок-энли* (Рис. 3).

а)

б)

Рис. 2 (а, b). Илгичи. Узбеки-кунграты. Галерея Никл, университет Калгари, Канада.
Фото предоставлено галереей.

Рис.3. Вышитый ковер *ок-энли гилам*. Узбеки-кунграты. Галерея Никл, университет Калгари, Канада. Фото предоставлено галереей.

В Байсуне, районе Сурхандарьинской области на юго-востоке Узбекистана, где значительная часть населения представлена кунгратами, до сих пор сохраняется традиция изготовления такого рода ковров» [Вышивка и ковры Узбекистана в зарубежных собраниях, 2020: 122]. Учитывая, как мало вышитых ковров сохранилось в музейных коллекциях самого Узбекистана, эти изделия представляют значительный интерес.

Самая известная коллекция узбекского текстиля находится в собрании Миннеапольского института искусств, США. Значительная ее часть – дар супругов Джека и Авивы Робинсонов, которые в 2004 году передали Институту 97 вышивок лакаев и кунгратов (Рис. 4 а, б).

Рис. 4. (а, б) Узбекские илгичи в собрании Миннеапольского института искусств, Миннеаполис, штат Миннесота, США. Фото предоставлено Институтом.

Общепринято, что этот дар закрепил за коллекцией МИИ статус ресурса мирового класса в части центральноазиатского текстиля [Вышивка и ковры Узбекистана в зарубежных собраниях, 2020: 217].

Робинсоны не только пожертвовали свою тщательно подобранную коллекцию, они помогли профинансировать ее исследование и собрали группу ученых, внесших значительный вклад в публикацию МИИ, озаглавленную «Узбекская вышивка в кочевой традиции: коллекция Джека и Авивы Робинсон в Миннеапольском институте искусств» (2007 г.) [Gibbon, Hale, 2007]. Кроме того, эта коллекция гастролировала в других странах. Самая резонансная выставка состоялась в 2010 году в отеле Emirates Palace, Абу-Даби. На ней было представлено около 200 уникальных вышивок, в том числе – из коллекции Робинсонов (Рис. 5). К выставке был издан каталог с прекрасными по качеству иллюстрациями [Hale, Gibbon и др., 2010].

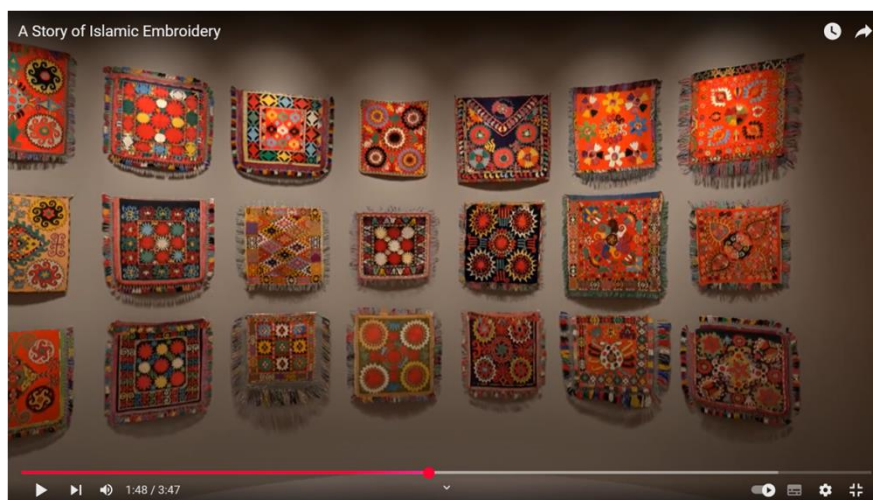

Рис. 5. Лакайские *илгичи* из коллекции Робинсонов на выставке «Islamic Embroidery in Nomadic and Urban Traditions». Абу-Даби, ОАЭ, 2010. Фото: скрин видео <https://www.youtube.com/watch?v=OqF3gPFShE0> Открыто 03.06.2025.

Великолепные вышитые ковры лакаев хранятся в фондах галереи Фрира и Саклера, Вашингтон. Они еще не попали в круг внимания проекта «Культурное наследие Узбекистана», однако автору статьи удалось увидеть их с любезного разрешения администрации галереи. Ковры значительные по размерам, тотально покрытые вышивкой. Анализ их декора может пролить дополнительный свет на характер убранства лакайских ковров (Рис. 6 а, b).

Рис.6 Ковры лакаев. Из фондов галереи Фрира и Саклера, Вашингтон, США. Фото автора.

Среди частных коллекций стоит упомянуть также коллекцию Мэрилин и Маршалла Волфов. Супруги впервые сталкиваются с вышивками, коврами и тканями из Средней Азии в начале 1970-х годов, в Стамбуле. Как вспоминает Маршалл Вулф, таких ярких и интересных изделий, полных жизнеутверждающего настроения, они еще не видели. В результате семья приобретает экземпляр лицевой стороны сумки, а спустя пару лет – первое *сузани*. Так началось формирование одной из лучших в мире коллекций, представляющей разнообразие и великолепие узбекского текстиля, как городской, так и степной традиции. К числу

последней относятся, в частности, лакайские и кунгратские сумки с вышитыми на передних стенках редчайшими узорами, ковры *гаджари* и чепраки. Еще один шедевр из коллекции Вулфов – вышитый ковер *киз-гилам* (девичий, или невестин ковер), заслуживающий интерес специалистов. Ткался *киз-гилам* на узконовойном станке, из заранее окрашенной красной шерсти, отдельными узкими панелями, в технике полотняного переплетения. Затем готовые панели вышивались однотипными медальонами *кучкорак* (или *кайкалак*) – важнейшим сакральным символом в искусстве всех без исключения кочевых народов, имевшим также охранное значение. Судя по популярности этого медальона, он был знаком Тенгри, небесного бога тюрков, – любой небесный бог в древние времена изображался в виде креста, классического солярного символа. Его символическое присутствие было так важно в дни свадебных торжеств – для охраны молодых и гарантии благополучной семейной жизни. Наконец, вышитые панели соединялись в цельное изделие.

Киз-гилам из коллекции Вулфов отличается от других своих собратьев оригинальными прямоугольными блоками между медальонами *кучкорак*, составленными из рядов сомкнутых вершинами треугольников. Очаровательна и расцветка ковра, с ритмично организованной перекличкой бордового, бирюзового, белого и охристого цветов на красном фоне (Рис. 7).

Рис.7. Вышитый ковер киз-гилам из частной коллекции Мэрилин и Маршалла Волфов, США – Канада. Фото предоставлено владельцами.

Каждый экземпляр коллекции Вулфов – это повод не только насладиться великолепными произведениями узбекских мастеров, но и оценить высокие стандарты вкуса самих собирателей, щедро делящимися радостью встречи с высоким искусством.

Наконец, упомянем коллекцию Денниса Маркванда, в недавнем прошлом одного из ведущих коллекционеров этнографического текстиля народов Средней Азии. Особое внимание Маркванд уделял ворсовым нетуркменским коврам и ковровым изделиям, которые приобретал в Соединенных Штатах, Европе и Турции. В частности, интересны его *джульхирсы* из Самаркандской области, – один из самых архаичных видов узбекских ковров (Рис. 8).

Рис.8. *Джульхирс* из частной коллекции Денниса Маркванда, США. Фото предоставлено владельцем.

Заключение. Приведенный перечень зарубежных коллекций «степного» узбекского текстиля далеко не полон – он не включает в себя собрания многочисленных европейских музеев. Исследовательская работа в этом направлении продолжается. Однако первый опыт проекта «Культурное наследие Узбекистана» по изучению текстильных коллекций позволяет сделать важные выводы. В первую очередь, проект вводит в научный оборот новый материал – узбекский «степной» текстиль, до сих пор малоизвестный для ученых самого Узбекистана. Многие из этих шедевров, скрытые в тиши частных собраний либо в музейных запасниках, были малодоступны для науки. Издание книг-альбомов проекта способствует широкой популяризации этой части художественного наследия Узбекистана, вывезенного из страны в прошлом. Информация о хранящихся за рубежом шедеврах важна для мастеров, возрождающих традиции ремесла.

ЛИТЕРАТУРА

A Story of Islamic Embroidery in Nomadic and Urban Traditions. Catalogue. By Isabelle Denamur; Andrew Hale; Kate Fitz-Gibbon; Marie France Vivier Denamur. Abu Dhabi, TDIC – Cultural Department, 5 Continents Editions, 2010. 370 p.

Kate Fitz Gibbon, Andy Hale. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007. 207 p.

Вышивка и ковры Узбекистана в зарубежных собраниях. Серия «Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира». Том 4. Ташкент, 2020. 448 с.

Кармышева Б.Х. Локайские мапрачи и ильгичи // Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея. Выпуск 2. История и этнография. Сталинабад, 1955. С. 121–160.

Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). Москва: Наука, 1976. 320 с.

Кармышева Б.Х. Традиционные формы бытового уклада в конце XIX – начале XX в. – Москва: Наука, 1969.

Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Сталинабад, Академия наук Таджикской ССР, Том 1. 1954. 170 с.

Википедия:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%8B%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B0,%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B8%D1%81%D0%A5%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0> Дата обращения: 21.03.2025.

REFERENCES

A Story of Islamic Embroidery in Nomadic and Urban Traditions. Catalogue. By Isabelle Denamur; Andrew Hale; Kate Fitz-Gibbon; Marie France Vivier Denamur. Abu Dhabi, TDIC – Cultural Department, 5 Continents Editions, 2010. 370 p. (In English)

Kate Fitz Gibbon, Andy Hale. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007. 207 p. (In English)

Vyshivka i kovry Uzbekistana v zarubezhnyh sobraniyah. Seriya «Kul'turnoe nasledie Uzbekistana v sobraniyah mira». Vol. 4. Tashkent, 2020. 448 p. (In Russian)

Karmysheva B.H. Lokaiskie maprachi i il'gichi // Soobshcheniya Respublikanskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya. Iss. 2. Istoriya i etnografiya. Stalinabad. 1955, pp. 121–160. (In Russian)

Karmysheva B.H. Ocherki etnicheskoi istorii yuzhnyh rayonov Tadzhikistana i Uzbekistana (po etnograficheskim dannym). Moskva: Nauka, 1976. 320 p. (In Russian)

Karmysheva B.H. Tradicionnye formy bytovogo uklada v konce XIX – nachale XX v. Moskva: Nauka, 1969. (In Russian)

Karmysheva B.H. Uzbeki-lokaicy Yuzhnogo Tadzhikistana. Stalinabad: Akademiya nauk Tadzhikskoi SSR, Vol. 1. 1954. 170 p. (In Russian)

Wikipedia:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%8B%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B0,%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B8%D1%81%D0%A5%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0> Date of access: 21.03.2025.

Автор туралы мәлімет: Гүл Эльмира Фатхлбайнова – өнертану докторы, профессор, Қолданбалы өнер бөлімі меңгерушісі, «Жібек жолы» Халықаралық зерттеу институты. (Самарқанд, Өзбекстан). E-mail: egyul@yahoo.com

Сведения об авторе: Гюль Эльмира Фатхлбайновна – доктор искусствоведения, профессор, заведующая отделом прикладного искусства, Международный исследовательский институт «Шелковый путь» (Самарқанд, Узбекистан). E-mail: egyul@yahoo.com

Information about the author: Elmira F. Gyul – Doctor of Art History, Professor, Head of the Applied Arts Department, “Silk Road” International Research Institute (Samarkand, Uzbekistan). E-mail: egyul@yahoo.com

Иллюстрации:

1. Сегуша. Узбеки-лакай. Начало XX в. Фото: Канадский музей текстиля.
2. (а, б) Илгичи. Узбеки-кунграты. Фото: галерея Никл, университет Калгари, Канада.
3. Вышитый ковер *ок-энли гилам*. Узбеки-кунграты. Фото: галерея Никл, университет Калгари, Канада.
4. (а, б) Узбекские илгичи в собрании Миннеапольского института искусств. Фото: Миннеапольский институт искусств.
5. Лакайские *илгичи* на выставке «Islamic Embroidery in Nomadic and Urban Traditions». Абу-Даби, ОАЭ, 2010.
6. (а, б) Вышитые ковры лакаев. Галерея Фрира и Саклера, Вашингтон. Фото автора.
7. Вышитый ковер *киз-гилам* (девичий, или невестин ковер), коллекция Мэрилин и Маршалла Волфов. Фото: любезность владельцев.
8. *Джультхирс*. Самарқандская область. Коллекция Денниса Маркванда, США. Фото: любезность Уэсли Маркванда.

Редакцияга түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.03.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 07.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.04.2025

ӨОЖ 069.121

МУЗЕЙ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

А.Ж. Уркинбаева

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан)

Андатпа. Ұсынылған мақалада «музей педагогикасы» ұғымына зерттеушілердің әртүрлі көзқарастары, оның ғылым ретінде қалыптасуы, музейлік педагогикалық бағдарламалар мен сабақтардың үлгілері, балалармен жұмыс істеудің әртүрлі түрлері мен әдістері қарастырылған. Жалпы музей педагогикасы музейді білім беру жүйесі ретінде қарастыратын музейтану, педагогика және психологияның тоғысуындағы ғылыми пән екендігі сараланады.

Музей педагогикасының жаңа бағыты – интерактивті музей сабақтарының негізінде балаларда музейге деген қызығушылығы мен бейімділігін артады. Оның негізгі қызметі мәдени-білім берудің ерекшеліктері мен тарихын, әртүрлі категориялардағы келушілерге ықпал ету әдістерін жүзеге асыру және басқа педагогикалық мекемелердің өзара қарым-қатынасын зерттеу болып табылады. Музей педагогикасы музейдің мәдени-ағартушылық ортасында мектеп оқушыларының іс-әрекетінің заманауи педагогикалық формаларын дамытуға шақырады.

Мақалада музейде баланы жандандыруға және оның шығармашылық қабілеттерін анықтауға бағытталған жаңа әдістемелерді қолданатын сабақтар қамтылады.

Музей педагогикасы – балалардың бойында гуманистік құндылықтарды қалыптастыруға, табиғатқа, әлемге және басқа адамдарға сезімтал қарауға көмектесетін инновациялық педагогикалық технология. Сонымен қатар музей жәдігерлерін ұлттық мәдениетіміздің дерегі және жастарды рухани жағынан тәрбиелеу құралы ретінде педагогикалық тұрғыдан қарастыру, ғылымда арнайы ғылыми бағыт ретінде музейлік педагогиканы, оның теориялық-методологиялық негіздерін қалыптастыру бүгінгі күннің басты талабы екендігін айқындайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Музей педагогикасы – педагогикалық көзқарас тұрғысынан ақпаратты беру және қабылдау процесінде музейлік қарым-қатынас формаларын, музей құралдарын пайдалану сипатын зерттеуді қажет етеді. Мақалада дереккөздердің мазмұндық ерекшеліктеріне сай талдау мен бағалаудың өзіндік тәсілдері таңдап алынды. Ол музейлік педагогикалық бағдарламаларды жасау, музейлік педагогиканы музейтану, өнертану, тарих және өлкетанумен байланыстыру, музейде балалардың белсенділігін күшейту.

Тірек сөздер: музей, педагогика, адамгершілік, рухани, тәрбие, дүниетаным, тұлға, даму.

Сілтеме жасау үшін: Уркинбаева А.Ж. Музей педагогикасының тарихы және даму болашағы // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 69-77 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.06

ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МУЗЕЙНОЙ ПЕДАГОГИКИ

А.Ж. Уркинбаева

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» (Казахстан)

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные взгляды исследователей на понятие «музейная педагогика», ее становление как науки, образцы музейных педагогических программ и занятий, различные формы и методы работы с детьми. В целом музейная педагогика – это научная дисциплина на стыке музееведения, педагогики и психологии, которая рассматривает музей как образовательную систему.

На основе нового направления музейной педагогики – интерактивных музейных занятий – у ребенка возрастает интерес и склонность к музею. Его основной деятельностью

является изучение культурно-образовательных особенностей и истории, методов воздействия на посетителей различных категорий и взаимодействия других педагогических учреждений. Музейная педагогика призвана развивать современные педагогические формы деятельности школьников в культурно-просветительской среде музея.

Статья включает в себя занятия с использованием новых методик, направленных на активизацию и выявление творческих способностей ребенка в музее.

Музейная педагогика – инновационная педагогическая технология, способствующая формированию у детей гуманистических ценностей, чуткого отношения к природе, миру и другим людям. Вместе с тем, педагогическое рассмотрение музейных экспонатов как фактов национальной культуры и инструмента духовного воспитания молодежи, формирование в науке музейной педагогики как специального научного направления, ее теоретико-методологических основ является главным требованием сегодняшнего дня.

Материалы и методы исследования. Музейная педагогика с педагогической точки зрения требует изучения характера использования музейных форм общения, музейных средств в процессе передачи и приема информации. В статье отражены собственные подходы к анализу и оценке в соответствии с содержательными особенностями источников. Это создание музейных педагогических программ, увязка музейной педагогики с музееведением, искусствоведением, историей и краеведением, усиление активности детей в музее.

Ключевые слова: музей, педагогика, нравственность, духовность, воспитание, мировоззрение, личность, развитие.

Для цитирования: Уркинбаева А.Ж. История и перспективы развития музейной педагогики // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 69-77. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.06

HISTORY AND PROSPECTS OF MUSEUM PEDAGOGY

A.Zh. Urkinbaeva

National Historical and Cultural Museum-Reserve “Azret Sultan” (Kazakhstan)

Abstract. The article reviews here explores the various perspectives held by researchers on the concept of "museum pedagogy", its development as a scientific discipline, examples of museum pedagogical programmes and classes, and the diverse methodologies employed in working with children. Generally, museum pedagogy is a scientific discipline at the intersection of museology, pedagogy and psychology, which considers a museum as an education system.

Based on the new direction of museum pedagogy - interactive museum classes – the child's interest and inclination towards the museum increases. Its main activity is the study of cultural and educational features and history, methods of influencing visitors of various categories and the interaction of other pedagogical institutions. Museum pedagogy is designed to develop modern pedagogical forms of schoolchildren's activities in the cultural and educational environment of the museum.

The article includes classes that utilise novel techniques aimed at activating and identifying the creative abilities of the child in the museum.

Museum pedagogy as an innovative pedagogical technology that contributes to the formation of humanistic values in children, as well as a sensitive attitude to nature, the world and other people. At the same time, the pedagogical consideration of museum exhibits as facts of national culture and an instrument of spiritual education of young people, the formation of museum pedagogy in science as a special scientific direction, its theoretical and methodological foundations as the main requirement of today.

Materials and research methods. Museum pedagogy in terms of pedagogy requires the study of the nature of the use of museum forms of communication, museum means in the process of transmitting and receiving information. In this article selected its own approaches to analysis and assessment in accordance with the substantive features of the sources. Thus, the creation of museum

pedagogical programs, linking museum pedagogy with museum studies, art history, history and local history, strengthening the activity of children in the museum.

Keywords: museum, pedagogy, morality, spirituality, upbringing, worldview, personality, development.

For citation: Urkinbaeva A.Zh. History and Prospects of Museum Pedagogy // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 69-77. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.06

Кіріспе. Музей педагогикасы – музей ісін білім беру жүйесі ретінде қарастыратын музейтану, педагогика және психологияның тоғысқан жеріндегі ғылыми пән. Сонымен қатар, педагогикалық процесс арқылы мәдени тәжірибені беруге бағытталған заманауи музейдің ғылыми және практикалық қызметінің негізгі саласы болып табылады.

Нәтижелер мен талқылау. Қазіргі таңда мектеп оқушыларымен музейлік-педагогикалық іс-шаралардың өркендегенін байқауға болады. Ол бір жағынан, музейлердің балаларға арналған білім беру бағдарламаларын ұсынады, балалар орталықтары мен студияларының жұмысын атқарады. Сондай-ақ мектептерде музей жасақтау тәжірибесі қалыптасқан. Қаржылық қиындықтарға қарамастан, бүгінде мектепте музейдің болуы маңызды болып саналады. Мектеп музейінің бағыты әрқашан тарихпен, соның ішінде өлкетану және этнографиялық көрмелермен, әскери даңқ бұрыштарымен, мектеп тарихымен тығыз байланысты. Музей педагогикасы тарихи білім берудегі дәстүрлі емес тәсілді жүзеге асыруға және әрбір баланың өзін-өзі тануына ықпал етуге арналған ғылыми пән болып есептеледі.

Тарих стандарттары мен бағдарламалары бүгінгі таңда мұғалімдерді мәдени-білім беру ортасын құруға, музей кеңістігіндегі мектеп оқушыларының іс-әрекетіне, тарих пен мәдениеттің жадын сақтауға бағыттайды. Музейдегі сабақтар мектеп оқушыларын заттардың тарихи және мәдени контекстін көруге үйретеді, мәдени мұралармен байланыс негізінде сәйкес дәуірдің бейнелерін қайта құру қабілетін дамытады, басқа мәдениеттерге құрметпен қарайды, гуманистік жүйені түсінуге және қабылдауға дайындайды.

Музей педагогикасы әлемнің көптеген елдерінде әлеуметтік сұранысы жоғары, дидактикалық үдерісінің айрықша құрылымы және мазмұнының өзіндік ерекшеліктері бар педагогикалық жүйемен «қатарлас білім» жүйесі ретінде қарастырылып келеді. Жалпы музей педагогикасы – музей интеграциясы (базасы), яғни музейтанудың және педагогикалық ғылымдардың өзара байланысы болып табылады. Оның негізгі қызметі мәдени-білім берудің ерекшеліктері мен тарихын, әртүрлі категориялардағы келушілерге ықпал ету әдістерін жүзеге асыру және басқа педагогикалық мекемелердің өзара қарым-қатынасын зерттеу болып табылады. Н.В. Соловьевтің пікірінше, қазіргі музей педагогикасы қызметі музейлік коммуникация мәселесі саласында дамып келеді және оның қызметі музей мен оның мәдениетіне көпшілікті, әсіресе жастарды тарту, тұлғалардың шығармашылық қабілеттерін арттыруға бағытталған [Егізбаева, 2012: 4].

Тарихи білім беру контекстіндегі тұжырымдаманың алғашқы анықтамаларының бірі мемлекеттік тарих музейінде пайда болды. Музей педагогикасы – педагогикалық көзқарас тұрғысынан ақпаратты беру және қабылдау процесінде музейлік қарым-қатынас формаларын, музей құралдарын пайдалану сипатын зерттейді. Музей педагогикасының пәні – музейдің педагогикалық әсер етуінің мазмұнына, әдістеріне және формаларына байланысты бағытталған [Левыкина, 1988: 272]. Бұл ғылымның анықтамаларын қарастыра отырып, музейтанушылар мен педагогтар оның пәнаралық сипаты мен коммуникативті-педагогикалық процестермен байланысын атап өтті. А.Н. Морозова мен О.В. Мельникова музейлік педагогиканы музейтану, өнертану, тарих және өлкетанумен байланыстырады [Морозова, 1988: 5].

Музей педагогы Б.А. Столяров музей педагогикасына мынадай анықтама береді: «Музей педагогикасы – музейлік ортадағы педагогикалық үдеріс арқылы пәнаралық көзқарастың мәдени тәжірибесін беретін заманауи музейдің ғылыми-практикалық қызметінің саласы» [Столяров, 2001: 46].

Сол сияқты танымал музей педагогы М.Ю. Юхневич: «Музей педагогикасы - музейді білім беру жүйесі ретінде қарастыратын музейтану, педагогика және психологияның тоғысқан жеріндегі ғылыми пән» деп есептейді.

Зерттеушілер «музей педагогикасы» және «музейлердің мәдени-ағартушылық қызметі» ұғымдарын ажырата білген. Біріншісі ғылыми пәнді, екіншісі музей тәжірибесінің дәстүрлі бағытын білдіреді [Шулепова, 2009: 305]. Бұл екі ұғым – теория мен практика – тарихи білім берудің дамуындағы барлық жаңа тенденцияларға айқын әсер етіп, гуманитарлық, педагогика және музей ісіндегі өзгерістерді бейнелейді. Ондағы білім алу, жеке әлеуметтену, музейлік қарым-қатынас және келушілермен диалог идеялары музей кеңістігін «бөтен» емес, «өзінікі» ретінде қабылдауға бағытталған. Келуші пікірталас барысында сұрақтар қояды, өз пікірін айтады, дауласады. Жалпы алғанда музей педагогикасы музейдің мәдени-ағартушылық ортасында мектеп оқушыларының іс-әрекетінің заманауи педагогикалық формаларын дамытуға бағытталады.

О.Е. Шейнина, «Музей педагогикасы тәжірибені қорытып қана қоймайды, сонымен қатар жаңа әдістер мен музейлік педагогикалық бағдарламаларды жасайды» деген пікір айтады [Шейнина, 2009: 182].

Көрнекті тұлғалардың бірі, Гамбург көркем галереясының директоры А. Лихтварк музейді оқу орны деп санап, сабақтың орнына бір картина немесе экспонат төңірегінде «музей диалогтары» әдісін енгізді.

Ал Г. Фройденталь «Музей педагогикасы» терминін енгізіп, мектеп оқушыларына жас ерекшеліктеріне қарай экспонаттарды мұқият іріктеуді, экскурсияда ізденіс тапсырмаларын беруді және өз бетінше шығармашылық іс-әрекет арқылы музей білімін бекітуді ұсынды. Ұлы орыс ғалымы Н.Ф. Федоров революцияға дейінгі Ресейдің оқу орындары үшін музейлердің мәдени-ағартушылық қызметін ұйымдастыруды насихаттады. Ол «Егер музей барлық төменгі және орта оқу орындарына толық қол жетімді болмаса, көпшілік үшін жабық болып қалады» деп жазды.

Ресейдегі революцияға дейінгі кезеңде музейлер мектептермен, гимназиялармен белсенді жұмыс істеді және оларға оқушылардың белгілі бір жасына бағытталған экскурсиялар ұсынылды. Нәтижесінде мектеп бағдарламаларына үш түрдегі – жаратылыстану-ғылыми, тарихи-мәдени және әдеби музейлерге экскурсиялар енгізілді. 1905 жылы С.Т. Шацкий, Л.К. Шлегер және А.У. Зеленко Ресейде алғашқы балалар музейін құрды, онда балалар сабақтарда, үйірмелерде шығармашылықпен айналысты. Музейдегі мұндай шығармашылықтың бір бағыты әртүрлі тарихи дәуірлердегі тұрғын үйлер мен костюмдерді жобалау болған.

Одан кейінгі кеңестік заманның 1920-1950 жылдарында музейдің ағартушылық моделі сақталды, бірақ идеологиялық бояуға ие болды. Мәдени-ағарту жұмысының басты кейіпкері экскурсия жетекшісі, ал балалармен жұмыс істеудің жетекші түрі – экскурсия болды. Музей мен мектеп арасындағы ынтымақтастықтың тиімділігі балалардың келушілер санымен, өткізілген экскурсиялармен және оқылған дәрістермен өлшенді. Белгілі ғалымдар А.В. Бакушинский, Н.А. Гейнике, Б.Е. Райков оқушыларға экскурсия жүргізу әдістемесі бойынша жұмыстар жасады. Революциядан кейінгі уақытта жаңа бағыттағы балалар музейлері ашылды. Н.Д. Бартрамның ойыншықтар музейінде балалар ойыншық бизнесінің тарихы арқылы еліміздің тарихы мен өмірін зерттеді. Ал А.У. Зеленко балалар музейінде экспонаттардың астына қолтаңбалардың орнына жұмбақтарды жазып, кіру билетін өздеріне ұнаған экспонаттардың қасында қалдыруды енгізген. Мексика балалар кітабы музейінде балалар кітап парақтарын қайта жасалған баспаханада басып шығарды. Жалпы алғанда оқушыларға экскурсиялар тегін өткізілді.

1960-1980 жылдары балалармен музей қызметі ақпараттық модель аясында жалғасты, оған сәйкес экспонаттар туралы ғылыми ақпаратты балаларға қол жетімді түрде беру басты міндет болып саналды. Музейлерде оқушылар үшін факультативтік сабақтар мен абонементтер ашылды. Музей ісінде мектепке көбірек көңіл бөлініп, балаларды оқыту

бағдарламаларын дамыта бастады. Осы кезеңде мектеп музейлерін ұйымдастырудың өсуі байқалды.

А.М. Разгон 1970-80 жылдары КСРО-да музей педагогикасының ғылым ретінде қалыптасуы және музей педагогикасын ғылыми пән ретінде құру музейлердің оқу-ағарту қызметін түсінумен және музейтану, әлеуметтану, психология және педагогика ғылымдарының дамуын есепке алумен байланысты деп есептеді. Ал Е.Г. Ванслова музейде мектеп оқушыларымен жұмыс істеу үшін арнайы бағдарламалар жасады. Ол тарихқа «музейдегі жалпыға бірдей білім беру» деген атпен енген жүйелі әдісті дамытты. Бағдарламада музейде баланы жандандыруға және оның шығармашылық қабілеттерін анықтауға бағытталған жаңа әдістемелерді қолданатын сабақтар қамтылды.

1990 жылдардан бастап М.М. Бахтиннің идеяларының арқасында музей мәдени-тарихи диалогтың орны ретінде қарастырыла бастады, оның аясында балалармен қарым-қатынастың жаңа түрлерін іздеу басталды. 1990-2000 жылдары балалар аудиториясымен жұмыс жасауда коммуникативті модель берік орнықты. Бүгінгі таңда музейдің барлық педагогикалық қызметі коммуникациялық тәсіл қағидаттарына негізделген. Музей педагогикасы саласындағы маман Е.Н. Мастеница коммуникативті тәсілдің төрт қағидасын анықтады: антропоцентристік (бұрышта-адам, «субъект»), мәдениеттану (коммуникация саласындағы белгілер), диалогтық (екі немесе одан да көп қатысушылардың мәдениетаралық диалогы), аксиологиялық (байланыс тәуелсіз құндылық ретінде) [Федоров, 2008: 11].

Мектеп оқушысы өзінің ішкі әлемі, қызығушылықтары мен бейімділігі бар музейлік оқу қызметінің «субъектісі» ретінде қарастырыла бастады. Музейде білім алушы коммуникативті үдеріс пен диалогтың тең құқылы қатысушысы ретінде қабылдана бастады. Қарым-қатынастың негізгі принципі – балалардың іс-әрекетін жүргізудегі жеке-тұлғалық бағыт. Музей педагогикасы жаңа принциптермен қатар дәстүрлі қағидаларды да жоққа шығармайды: балалар аудиториясымен жұмыс жасауда жас ерекшеліктерін ескеру принципі, музей мұрасын игерудегі саналылық пен белсенділік принципі, қолжетімділік пен көрнекілік қағидалары, жүйелілік принципі болып табылады. Бұл музей мен мектеп қызметінің бағдарламаларының бірізділігін көздейді [Решетников, 1991: 262-268].

Соңғы 20 жылды музей педагогикасының «алтын ғасыры» деп атауға болады, өйткені осы жылдардың ішінде музейдің тәрбиелік әлеуетінің айқын өсуі байқалады. Музейлерде мектептерге арнайы бағытталған бөлімдер құрылды, келушілердің шығармашылығы мен танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған білім беру тұжырымдамалары мен жаңа педагогикалық технологиялар пайда болды. Әр музейде әртүрлі жастағы және әртүрлі типтегі мектептерге арналған бағдарламалар бар. Мектеп бағдарламасына музейтану пәні енгізіле бастады. Ірі музейлер жанынан мамандандырылған мектептер мен балалар орталықтары құрылды. 1989 жылы құрылған Ресей музейі жанындағы гуманитарлық гимназия музей мен мектеп арасындағы көп жылдық ынтымақтастықтың тәжірибесі болып табылады.

2006 жылы Пушкин музейінде балалар мен жасөспірімдерге эстетикалық тәрбие беру орталығы ұйымдастырылды, ол әртүрлі жастағы студенттердің шығармашылық іс-әрекетінің әртүрлі түрлеріне жағдай жасады және музейге жас келушілерге көрмелер қойды. Орталықта өнер сүйер қауым, жас өнертанушылар клубы, өнер студиясы пайда болды. Балалар орталықтары музейдің мәдени ортасын оқу-ағарту мақсатында барынша пайдаланады. Балалар орталықтарында мәдениеттің аймақтық аспектісі күшті, ол сәндік-қолданбалы өнер мектептерінің, көне үйірмелердің, шығармашылық студиялар мен үйірмелердің құрылуымен, балалар экспозициялары мен көрмелерінің пайда болуымен жүзеге асады. 1995 жылы Мәскеуде «Ресей отбасы» қайырымдылық қорында балалар музейі немесе «Жили-былы» ертегілер үйі пайда болды, онда балалар ертегі атмосферасына еніп, театрландырылған экскурсияға қатысты. Осының негізінде музейлерде ерекше маман – музейлік шындықты педагогикалық аспектіден меңгерген музей мұғалімі пайда болды.

Қазіргі заманғы музейдің жұмыс жүйесі белгілі бір оқыту моделін құрайтын әртүрлі критерийлер бойынша білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру негізінде құрылады.

Т. Гафар олардың типологиясын оқу өнімінің мазмұнын талдау, музейдің тәрбиелік әлеуетін арттыру және оқу үдерісі субъектілері, олардың оқу-тәрбие процесіне қатысуы, жас ерекшеліктерінің негізінде құруға болады деп есептейді [Гафар, 2012: 34]. Музейдегі барлық бағдарламаларды жүзеге асыру ынтымақтастық педагогикасы мен баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа педагогикалық технологияларға негізделген. Б.А. Столяров музейде оқытудың келесідей төрт үлгісін ұсынады. Іздеу моделі студенттердің проблемалық презентация мен зерттеушілік әрекетін қамтиды; коммуникативтілік ынтымақтастық педагогикасына негізделген; симуляциялық модель музей ортасында өткен оқиғалар мен бейнелерді қайта құрастырады; инновациялық ойын сізге шығармашылық қиялды қосуға және іске асырылмайтын жағдайды жүзеге асыруға мүмкіндік береді [Столяров, 2008: 272].

Біздің ойымызша, барлық музейлік бағдарламалар мен іс-шараларды бес түрге бөлу керек. Ойын сабақтары кейіпкерлерге киіну және оқиғалар мен құбылыстарды рөлдік ойнау, импровизацияланған – экспонаттар туралы балалардың әңгімелері және экспонаттардың өздері рөлінде өнер көрсету, іздеу – алдын-ала белгіленген параметрлер мен белгілер бойынша экспонаттарды іздеу, модельдеу – құбылысты, картинаны немесе кейіпкерді өзіндік шығармашылықпен қайта құру арқылы, интерактивті – музейде көргендері арқылы балалардың бірлескен іс-әрекеті болып табылады [Короткова, 2013: 46]. Бұл оқушылардың іс-әрекетіне, белсенділік тәсіліне негізделген.

Интерактивті музей сабақтары – музей педагогикасындағы жаңа бағыт. «Интерактивтілік» ағылшын тілінен аударғанда «өзара әрекеттесу» деген мағынаны білдіреді. Бұл идеяны алғаш рет музейтанушы, педагог А.У. Зеленко – «сезімтал сауаттылық» деп атады. Ол баланың музей экспонаттарымен белсенді өзара әрекеттесуін түсіндіреді, оның барысында заттарды қолмен ұстауға рұқсат етілді. М.Г. Хугаева, Л.М. Шляхтин интерактивтіліктің негізінде баланың экспонатпен, делдалсыз экспозиция материалдарымен байланысы, экспозицияда аудио және компьютерлік құрылғыларды пайдалану және экспозициядағы оқушылардың қызметін ынталандыру деп санайды. Дәптерлер мен нұсқаулықтардағы тапсырмалар жүйесін қолдана отырып, бұрынғы позицияны зерттеудегі белсенділік тәсілін жүзеге асыру негізделеді. Е.Г. Артемов музей педагогикалық қызметіндегі интерактивтілікті түсінуде кеңірек тәсілді ұсынды. Интерактивтілік баланың музей кеңістігінде қоршаған ортамен, тарихи ескерткішпен, топ серіктестерімен, ғылыми қызметкермен белсенді өзара әрекеттесуін анықтайды [Артемов, 2006: 14-18]. Интерактивтілік ұғымында негізгі фактор жаңа мәдени-білім беру ортасында тапсырмаларды орындау процесінде оқушылар арасындағы өзара іс-қимыл болып табылады.

Тарихқа қатысты А.А. Егоров музейде оқушылардың интерактивті әрекетінің үш түрін анықтады.

- Тарихи қайта құру – ежелгі заттарды, адамдар мен оқиғалардың келбетін сенімді түрде қайта құру;
- Тарихи модельдеу-жағдайлардың, оқиғалардың модельдерін белгілі бір дәрежеде немесе басқа дәрежеде құру;
- Тарихи еліктеу – оқиғалар мен заттарды белгілі бір дәрежеде көбейту. Көріп отырғаныңыздай, музейдегі интерактивті өзара әрекеттесудің бұл түрлерінің негізі тарихи сенімділік болып табылады [Егоров, 2008: 18-19.].

Музейде оқушылармен жұмыс істеудің дәстүрлі формалары бүгінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Енді экскурсияны авто гид немесе аудио гид арқылы жүргізуге болады. Педагогтар тарихи кейіпкерлерді «жандандыруды» және балаларды бүкіл спектакльді бейнелейтін театр элементтерімен іс-әрекетке тартуды көздейтін анимацияны экскурсоводтағы инновациялық бағыт деп санайды. Театрландырылған сабақтардың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл оларды дәстүрлі емес формаларға жатқызуға мүмкіндік береді. Бұл сабақтар белгілі бір тарихи бейнені жасауға мүмкіндік беретін драмалық заңдарға негізделген. Сондықтан қойылым сабақтар музейдің мәдени-білім беру кеңістігін кеңейтеді.

Музей мұғалімдерінің арасында балалар аудиториясымен жұмыс істеудің дәстүрлі және жаңа түрлері туралы ортақ пікір жоқ. Консерваторлар жұмыстың дәстүрлі емес

түрлерінің пайда болуын кеңістігінің жойылып, оның таза ойын-сауық мекемесіне айналуының белгісі ретінде қарастырады. Музей мұғалімдерінің алдыңғы қатарлы бөлігі келушілермен жұмыс істеудің жаңа әдістері мен формалары музейдің білім беру әлеуетін күшейтеді және «ойын-сауық арқылы білім беруді» қолдайды деп санайды [Борисова, 2009: 33].

Балалар аудиториясымен жұмыс істеу әдістері мен тәсілдері негізінен мектептегі тарих мұғалімдерінің қолданатын әдістерімен салыстырылады. Н. Ланкова әдістердің классификациясын беріп, оларды сөздік, көрнекі және практикалық деп бөлді. Әңгімелесу мен әңгімені ауызша, ал демонстрацияны (балаларды табиғи түріндегі экспонаттармен визуалды-сенсорлық таныстыру) және иллюстрацияны (жалпақ бейнелер мен бейнематериалдарды көрсету арқылы заттарды қабылдау) көрнекі деп жіктейді. Автор практикалық әдістер ретінде ойынды, рөлдік ойындарды (сценарийді) және өткенге шолуды (қайта құру) қосқан [Ланкова, 2014: 3-8].

Е.Г. Артемов балалармен музей жұмысының әдістеріне тарихи ортаға «сұңғу», тарихи оқиғаларды (бала рөлге ие болады) рөлдік ойнауды қарастырады. Ол сондай-ақ репродуктивті әдісті (тапсырмалар жүйесі), өнімді әдісті (мәселені шешуді), зерттеу әдісін (музей нысанын зерттеу), фактілерді, оқиғаларды, жағдайларды модельдеу және қайта құру (алыпсатарлық және пәндік), озық көтермелеуді, яғни музейде балалардың белсенділігін ынталандыруды ұсынады.

Музей педагогикасы – бұл балаларда гуманистік құндылықтарды қалыптастыруға және табиғатқа, әлемге және басқа адамдарға сезімтал қарауға көмектесетін инновациялық педагогикалық технология.

Музей мен мектеп арасындағы серіктестік моделі бүгінгі күні музейлер жанындағы арнайы оқу орындары мен орталықтар аясында мектеп пен музей педагогикасының интеграциясына негізделген. Музей мұғалімдері өз сабақтарында мектепте оқытудың әдіс-тәсілдерін және балаларға арналған арнайы оқу әдебиеттерді, естелік күнделіктерін, сөздіктерді, белсенділік парақтарын, тапсырмалары бар балаларға арналған нұсқаулықтар мен журналдарды, буклеттер, сувенирлер, бейне өнімдерді пайдалану арқылы мектеп тарихына үлкен қадам жасады. Көптеген мұғалімдер шәкірттерін үнемі музейге апарды, тіпті музейлік оқу бағдарламалары мен ғылыми конференцияларға қатысады. Музейлерде мұғалімдердің арнайы шеберханалары мен мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстары жұмыс істейді.

Қорытынды. Музей жәдігерлерін ұлттық мәдениетіміздің дерегі және жастарды рухани жағынан тәрбиелеу құралы ретінде педагогикалық тұрғыдан қарастыру, музей шығармашылығын дамытуда арнайы ғылыми бағыт ретінде музейлік педагогиканы, оның теориялық-методологиялық негіздерін қалыптастыру бүгінгі күннің басты талабы.

ӘДЕБИЕТ

- Артемов Е.Г.* Музейно-педагогические технологии. Санкт-Петербург, 2006. С. 14-18.
- Борисова М.* Культурно-образовательная деятельность музеев // Музей. 2009. № 5. С. 33.
- Гафар Т.* Образование в современном музее: типы программ и направления развития // Музей как пространство образования: игра, диалог, культура участия / Под ред. А.А. Щербаковой. Москва, 2012. С 34.
- Егоров А.А.* Историческое моделирование как основа построения и проведения интерактивных программ // Кремль – детям. Сост. Л.И. Кондрашова, Е.Н. Крючкова. Москва, 2008. С. 18-19.
- Егізбаева М., Жұматаев Р.* Музей педагогикасы. Оқу құралы. Алматы, 2012. 122 б.
- Короткова М.В.* Методика реализации культурно-образовательных программ для подростков в музейной практике // Музей без барьеров. Москва, 2013. С. 46.
- Ланкова Н.* Основные методические принципы работы с детьми в музее // Музей. 2006. № 6. С. 60-63. Источник: Преподавание истории в школе. 2014. № 4. С. 3-8.

Мастеница Е.Н. Музей как центр культурной коммуникации // Труды государственного музея истории Санкт-Петербурга. Музейная педагогика в современной музейной коммуникации / Под ред. Т.А. Чумак, И.А. Карпенко. Санкт-Петербург, 2008. С. 11.

Морозова А.Н. Мельникова О.В. Музейная педагогика. Москва, 2006. 416 с.

Музееведение. Музеи исторического профиля / Под ред. К.Г. Левыкина, В. Хербеста. Москва, 1988. 431 с.

Решетников Н.И. Музейная педагогика как теоретическая проблема // Музееведение. Музеи мира. Москва, 1991. С. 262-268.

Столяров Б.А. Педагогический контекст образовательной деятельности художественного музея // Музей и общество. Проблемы взаимодействия. Сб. научных трудов под ред. И.М. Косовой, Москва, 2001 С. 46.

Столяров Б.А. Педагогические аспекты образовательной деятельности музея. Санкт-Петербург, 2008. С. 272.

Федоров Н.Ф. Музей, его смысл и назначение // Сочинения. Москва, 1982. С. 603.

Шейнина О.Э. Музейная педагогика – средство расширения возможностей учителя в учебно-воспитательной деятельности в профильной школе // О преподавании истории. Методическое пособие. / Под ред. С.И. Козленко. Москва: МИИО, 2009. С. 182.

Шляхтина Д.М., Мастеница Е.Н. Проблемное поле музейной педагогики; понятие, сущность, векторы современного развития // Актуальные проблемы социальных наук. Герценовские чтения. Санкт-Петербург, 2005. С. 405.

Шулепова Э.А. Основы музееведения. Москва, 2005. 504 с.

REFERENCES

Artemov E.G. Muzeino-pedagogicheskiye tekhnologii [Museum and pedagogical technologies]. St. Petersburg, 2006, pp. 14-18. (In Russian)

Borisova M. Kul'turno-obrazovatel'naya deyatel'nost' muzeyev [Cultural and educational activities of museums] // Museum. 2009. № 5. P. 33. (In Russian)

Gafar T. Obrazovaniye v sovremennom muzeye: tipy programm i napravleniya razvitiya [Education in a modern museum: types of programs and directions of development] // Museum as a space of education: game, dialogue, culture of participation / Ed. A.A. Shcherbakova. Moscva, 2012. P. 34. (In Russian)

Egorov A.A. Istoricheskoye modelirovaniye kak osnova postroyeniya i provedeniya interaktivnykh programm [Historical modeling as the basis for building and conducting interactive programs] // Kremlin for children. Comp. Kondrashova L.I., Kryuchkova E.N. Moscva, 2008, pp. 18-19. (In Russian)

Egizbaeva M., Zhumataev R. Muzej pedagogikasy [Museum pedagogy]. Textbook. Almaty, 2012. 122 p. (In Kazakh)

Korotkova M.V. Metodika realizatsii kul'turno-obrazovatel'nykh programm dlya podrostkov v muzeynoy praktike [Methodology for the implementation of cultural and educational programs for adolescents in museum practice] // Museum without barriers. Moscva, 2013. P. 46. (In Russian)

Lankova N. Osnovnyye metodicheskiye printsipy raboty s det'mi v muzeye [Basic methodological principles of working with children in the museum] // Museum. 2006. № 6, pp. 60-63. Source: Teaching history at school – 2014. № 4, pp. 3-8. (In Russian)

Mastenitsa E.N. Muзей kak tsentr kul'turnoy kommunikatsii [Museum as a center of cultural communication] // Proceedings of the State Museum of the History of St. Petersburg. Museum pedagogy in modern museum communication / Ed. T.A. Chumak, I.A. Karpenko. St. Petersburg, 2008. P. 11. (In Russian)

Morozova A.N. Melnikova O.V. Muzeynaya pedagogika [Museum pedagogy]. Moscva, 2006. 416 p. (In Russian)

Музееведение. Музеи исторического профиля [Museology. Historical profile of museums] / Ed. K.G. Levykin, V. Herbest. Moscva, 1988. P. 272. (In Russian)

Reshetnikov N.I. Muzeynaya pedagogika kak teoreticheskaya problema [Museum pedagogy as a theoretical problem] // Museology. Peace Museum. Moscva, 1991, pp. 262-268. (In Russian)

Stolyarov B.A. Pedagogicheskiy kontekst obrazovatel'noy deyatel'nosti khudozhestvennogo muzeya [Pedagogical context of educational activities of the art museum] // Museum and society. Interoperability issues. Sat. scientific works edited by I.M. Kosovoy, Moscva, 2001. P. 46. (In Russian)

Stolyarov B.A. Pedagogicheskiye aspekty obrazovatel'noi deyatel'nosti muzeya [Pedagogical aspects of the educational activities of the museum]. St. Petersburg, 2008. P. 272. (In Russian)

Fedorov N.F. Muzey, yego smysl i naznacheniyе [Museum, its significance and purpose] // Works. Moscva, 1982. P. 603. (In Russian)

Sheinina O.E. Muzeinaya pedagogika – sredstvo rasshireniya vozmozhnostei uchitelya v uchebno-vospitatel'noi deyatel'nosti v profil'noi shkole [Museum pedagogy is a means of expanding the capabilities of a teacher in educational activities in a specialized school] // On teaching history. Methodical manual. Ed. S.I. Kozlenko. 2009. P. 182. (In Russian)

Shlyakhtina D.M. Mastenitsa E.N. Problemnoye pole muzeynoy pedagogiki; ponyatiye, sushchnost', vektory sovremennogo razvitiya [Problem field of museum pedagogy; concept, essence, vectors of modern development] // Actual problems of social sciences. Herzen readings. St. Petersburg, 2005. P. 405. (In Russian)

Shulepova E.A. Osnovy muzeievedeniya [Fundamentals of museology]. Moscva, 2005. 504 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Уркинбаева Айгүл Жәнібекқызы – «Әзірет Сұлтан Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Ғылыми қызметкер (Әйтеке би көш. №1Б, Түркістан қ. Қазақстан Республикасы), <https://orcid.org/0009-0006-4004-1167>. E-mail: u.aigul1972@mail.ru

Сведения об авторе: Уркинбаева Айгул Жанибековна – Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан». Научный сотрудник (ул. Айтеке №1Б, г. Туркестан. Республика Казахстан), <https://orcid.org/0009-0006-4004-1167>. E-mail: u.aigul1972@mail.ru

Information about the author: Aigul Zh. Urkinbaeva – National Historical and Cultural Museum-Reserve “Azret Sultan”. Researcher (St. Aiteke No. 1B, Turkestan. Republic of Kazakhstan), <https://orcid.org/0009-0006-4004-1167>. E-mail: u.aigul1972@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.05.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 12.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.06.2025

УДК 379.85

ПРЕЗЕНТАЦИЯ ГАСТРОНОМИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В МУЗЕЕ: ОПЫТ И ВОЗМОЖНОСТИ

Г.Ш. Файзуллина

Университет «Туран» (Казахстан)

Аннотация. Сегодня актуально не просто хранить предметы в музее, но и способы их создания и использования. В Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия, принятой в 2003 году, в качестве постулата был заявлен фокус внимания к нематериальному культурному наследию. В музеях большое внимание стало уделяться не только экспонированию старинной утвари, но и проектам, в которых акцентировалось внимание к пищевой культуре во всех её возможных представлениях. Сегодня гастрономическая составляющая имеет большое значение в презентации

нематериального и материального культурного наследия в музеях и туристских дестинациях, в брендинге территорий. Существуют яркие примеры гастрономических фестивалей и проектов, инициированных музеями. В этом случае материальное наследие из музеев или в музеях интерпретируется, дополняется гастрономической культурой. Как показывает опыт, краеведческие, художественные, мемориальные музеи имеют большой ресурс для сохранения наследия через память «вкуса», особенно для решения образовательных и рекреационных задач. Музеи, вступая в различные коллаборации, формируют гастрономические туры, тем самым развивая туристский потенциал территорий, способствуя развитию бизнеса в сфере услуг.

Материалы и методы исследования. В процессе исследования изучался зарубежный и отечественный музейный опыт в разрезе использования и презентации гастрономической культуры этнических и городских общностей, и как фактора формирования групповой идентичности. Проводился анализ музейной деятельности, в рамках которой так или иначе была реализована цель сохранения традиций через использование всех органов чувств в процессе восприятия человеком окружающего мира, в том числе с помощью обоняния и осязания. В статье использованы данные социологического опроса, проведенного сениором-лектором Высшей школы туризма и гостеприимства университета «Туран», магистра туризма Демеуовой Б.М. Предпринята попытка определения таких понятий, как «ретро», «ретро-компонент», «ресторан-«музей», «музей-«ресторан» на основе исследований студентов образовательной программы «Ресторанное дело и гостиничный бизнес» университета «Туран» (г. Алматы) под руководством автора данной статьи.

Ключевые слова: нематериальное наследие в музее, гастрономические фестивали и туры, традиции национальной кухни, кафе в музеях, этническая и культурная идентичность, брендинг территорий.

Для цитирования: Файзуллина Г.Ш. Презентация гастрономической культуры в музее: опыт и возможности // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 77-87. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.07

МУЗЕЙДЕГІ ГАСТРОНОМИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ТҰСАУКЕСЕРІ: ТӘЖІРІБЕ МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Г.Ш. Файзуллина

«Туран» университеті (Қазақстан)

Андатпа. Қазіргі уақытта музейлер тек заттарды сақтаумен шектелмей, оларды жасау және пайдалану тәсілдеріне де көңіл бөледі. 2003 жылы қабылданған материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы Халықаралық конвенция музей қызметкерлерінің назарын тек материалдық мұраны ғана емес, сонымен қатар материалдық емес мұраны зерттеу, сақтау және таныстыру қажеттілігіне аударды. Музейлерде антикварлық асүйлердің көне ыдыстары мен жабдықтарын көрсететін көрмелер ғана емес, сонымен қатар нағыз тағамның дәмін сезінуге мүмкіндік беретін жобалар да лайықты орын алды. Бүгінгі таңда гастрономиялық компонент музейлер мен туристік бағыттарда материалдық және материалдық емес мәдени мұраны ұсынуда үлкен маңызға ие.

Музейлер ұйымдастыратын гастрономиялық фестивальдар мен жобалар – осының жарқын мысалы. Бұл жағдайда музей экспонаттары түсіндіріліп, гастрономиялық мәдениетпен толықтырылады. Тәжірибе көрсеткендей, өлкетану, өнер және мемориалдық музейлерде мұраны «дәмдік жады» арқылы сақтау үшін, әсіресе білім беру мәселелерін шешуде, үлкен әлеует бар. Музейлер түрлі ынтымақтастыққа қадам жасап, туристік дестинацияларды дамытуға, қызмет көрсету саласындағы бизнесті қолдауға және гастрономиялық турларды қалыптастыруға белсенді түрде атсалыса алады. Қазіргі заманғы тренд – мейрамханалар мен кафелердің өздерінің тұжырымдамаларында дәстүрлі мәдениетке, мұраға және өнерге сүйенуі.

Қазіргі заманғы тренд – бұл мейрамханалар мен кафелер өздерінің тұжырымдамаларында дәстүрлі мәдениетке, мұраға және өнерге сүйенуінде.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында этникалық және қалалық қауымдастықтардың гастрономиялық мәдениетін пайдалану мен таныстыру тұрғысынан шетелдік және отандық музей тәжірибесі, сондай-ақ оны топтық бірегейлікті қалыптастыру факторы ретінде қарастыру зерттелді. Музей қызметінің талдауы жүргізіліп, оның аясында дәстүрлерді сақтау мақсаты адам қоршаған әлемді қабылдау процесінде барлық сезім мүшелерін, соның ішінде иіс сезу мен жанасу арқылы қолдану арқылы іске асырылғаны анықталды.

Мақалада «Туран» университетінің Жоғары туризм және қонақжайлылық мектебінің аға-лекторы, туризм магистрі Демеуова Б.М. жүргізген әлеуметтанулық сауалнама деректері пайдаланылды. Сондай-ақ, «ретро», «ретро-компонент», «мейрамхана-«музей», «музей-«мейрамхана» ұғымдарын анықтау әрекеті жасалды. Бұл ұғымдар «Туран» университетінің (Алматы қ.) «Мейрамхана ісі және қонақүй бизнесі» білім беру бағдарламасы студенттерінің зерттеулеріне негізделіп, осы мақаланың авторының жетекшілігімен жүзеге асырылды.

Тірек сөздер: музейдегі материалдық емес мұра, гастрономиялық фестивальдер мен турлар, ұлттық асхана дәстүрлері, музейдегі кафелер, этникалық және мәдени бірегейлік, аумақтық брендтеу.

Сілтеме жасау үшін: Файзуллина Г.Ш. Музейде гастрономиялық мәдениетті таныстыру: тәжірибе және мүмкіндіктер // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 77-87 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.07

PRESENTATION OF GASTRONOMIC CULTURE IN MUSEUM: EXPERIENCE AND OPPORTUNITIES

G.Sh. Faizullina

Turan University (Kazakhstan)

Abstract. Nowadays, it is important not only to store objects in a museum, but also the ways they are created and used. In 2003, the International Convention for the Protection of the Intangible Cultural Heritage was adopted, which emphasized the need for museum staff to study, preserve and exhibit not only tangible heritage, but also intangible. Exhibitions showing antique utensils or equipment of antique kitchens occupy a notable place in museums. In addition to that projects which allowed to taste real food were of very successful. Nowadays a gastronomic component is of great importance in the presentation of intangible and tangible cultural heritage in museums and tourist destinations. There are vivid examples of gastronomic festivals and projects initiated by museums. In this case, the material heritage from museums or in museums is interpreted and complemented by gastronomic culture. Experience shows that local history, art, and memorial museums have a great resource for preserving heritage through the memory of «taste», especially for solving educational and recreational problems. By joining various collaborations, museums can actively participate in the formation of gastronomic tours, contributing to the development of tourist destinations and business in the service sector. A modern trend is when restaurants and cafes base their concepts on traditional culture, heritage and art.

Materials and methods of research. In the course of the research, foreign and domestic museum experience was studied in the context of the gastronomic culture use and presentation of ethnic and urban communities, and as a factor in the formation of group identity. The analysis of museum activities was carried out, within the framework of which, in one way or another, the goal of preserving traditions was implemented through the use of all sensory organs in the process of human perception of the surrounding world, including through the sense of smell and touch. The article uses data from a sociological survey conducted by senior lecturer of the Higher School of Tourism and Hospitality of Turan University, Master of Tourism Demeuova B.M. An attempt is made to define such concepts as «retro», «retro component», «restaurant-"museum"», «museum-

"restaurant"» based on student research the educational program «Restaurant business and hotel business» of Turan University (Almaty) under the guidance of the author of this article.

Keywords: intangible heritage in the museum, gastronomic festivals and tours, traditions of national cuisine, cafes in museums, ethnic and cultural identity, branding of territories.

For citation: Faizullina G.Sh. Presentation of gastronomic culture in the museum: experience and opportunities // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 77-87. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.07

Введение. Музей в настоящее время трактуется как пространство диалога и сотрудничества. Музей хранит традиции, представляет этническую культуру, т.е. в музейных экспозициях этносы себя представляют (для других этносов) и через сохранение традиции – формируют групповую идентичность (для представителей своего этноса). Сегодня актуально не просто хранить предметы в музее, но и способы их создания и использования. В Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия, принятой в 2003 году, в качестве постулата был заявлен фокус внимания к нематериальному культурному наследию. В музеях большое внимание стало уделяться не только экспонированию старинной утвари, но и проектам, в которых акцентировалось внимание к пищевой культуре во всех её возможных представлениях. О популярности темы свидетельствует выпуск в 2019 году отдельного тематического номера профессионального музейного журнала «Мир музея» (Москва, Россия), посвященного кулинарным традициям – национальной кухне, старинным рецептам и забытым запахам, застольным обычаям и правилам гостеприимства.

Результаты и обсуждение. Можно привести множество примеров, когда музеи формируют групповую идентичность через еду. Например, Музей шоколада в Швейцарии или Музей водки в России как яркое выражение (декларация) страновой (этнической) идентичности. Однако по-прежнему презентация этнической гастрономической культуры чаще всего происходит в рамках фестивалей. Примерами *гастрономических фестивалей, инициированными музеями* являются проекты: «Варка арбузного меда» – в основе проекта сюжет картины художника Якова Вебера (краеведческий музей, Энгельс, Россия, 2016 г.) [Проект «Варка арбузного меда», 2016]; «Литературное варенье» (автор проекта Светлана Колесникова, Россия, 2015 г.) [Проект «Литературное варенье», 2021]. Наиболее известные музеи, в основе деятельности которых интерес к локальной культуре через восстановление гастрономических промыслов и традиций – это Музей исчезнувшего вкуса «Коломенская пастила» [Музей «Коломенская пастила», 2023] и музей «Калачная» (Коломна, Россия) [Музей «Калачная», 2023]. Коломенский проект представляет опыт формирования идентичности города, брендинга территории через деятельность музея (выступление Натальи Никитиной на TEDx) [Живое наследие, 2017].

Находящийся в процессе создания частный Музей алматинского апорта в Талгарском районе Алматинской области также главным объектом изучения, сохранения и экспонирования выбрал скоропортящийся продукт – яблоко. При этом, подразумевая сохранить нечто эфемерное, стоящее за ассоциациями, связанными с брендом места – алматинским апортом. В контексте формирования групповой алматинской идентичности, следует также упомянуть, что в настоящее время в Алматы «на подходе» три музея яблок, которые намерены иметь кафе с яблочными десертами в меню.

Нарынский областной музей им. Какен Мамбеталиевой привлекает посетителей мастер-классами: «Беш-Бармак шоу», «Боорсок шоу», которые позволяют познакомиться поближе с традиционной культурой Кыргызстана через интерактивное взаимодействие, организованное музейными сотрудниками [Экскурсия в Нарынский, 2025].

Представленные выше примеры из музейной практики ярко демонстрируют возможности нематериального наследия как экономического фактора в развитии туристской дестинации.

В Казахстане Айгерим Мусагажинова, будучи старшим научным сотрудником отдела традиционной культуры НИИ «Халық қазынасы» при Национальном музее РК, исследовала традиционную казахскую кухню. Когда была сформирована большая исследовательская база, пришел черед и популяризации казахской кухни через реализацию проектов в бизнесе. Так была создана сеть этно-кофейен «Тары» (TARY), которые расположены туристских визит-центрах – «Аюсай», «Шарын», «Алтын-Эмель» [В алматинском визит-центре, 2023]. Айгерим Мусажинова, на сегодняшний день главный адепт казахской традиционной кухни, развивает свою карьеру ресторатора и просветителя [@aigerim_etnograf, 2025] за счет своего базового опыта, полученного в качестве музейного сотрудника и своих экспедиционных исследований.

Ресторан - «музей» – главным является ресторан, использующий музейный ресурс для привлечения потребителей (кавычки обозначают условность применения термина в данном контексте). К подобным ресторанам можно отнести рестораны «Сандык» (SANDYQ) в Шымкенте, Туркестане и Алматы. Они стремятся использовать в своей работе традиции как в приготовлении пищи, казахском застольном церемониале, так и показать предметную основу гастрономической культуры южно-казахстанского региона [Получит ли казахский, 2023]. Или Усть-Каменогорский ресторан «Курт» (QURT), во главе с Мухтаром Тойбазаровым, продвигает казахскую кухню в Восточном Казахстане [Николаева, 2023].

В своей дипломной работе выпускник университета «Туран» Шохиджон Хамидов представил пример возможного соединения наследия, туризма и гастрономии в Алматы [Хамидов, 2021: 71]. В его работе «ретро» – это понятие, содержащее комплекс ощущений и воспоминаний о прошлом, а также состоящее из набора ретро-компонентов. «Ретро-компонент» – это любой материальный и нематериальный атрибут воздействия на сознание человека, вызывающий у него различные эмоции с отсылкой в прошлое. В качестве проектной идеи было предложено ретро-рестораны условно разделить на три категории: древнейшие (могли сохраниться/не сохранились); из категории «было/стало»; новые рестораны с концепцией ретро. Первые две категории могут быть объединены и показаны на одной карте, которая отобразит атмосферу старой Алма-Аты и станет неким гидом-путеводителем по Алма-Ате прошлого столетия. Дополнением к ней может стать гастрономическая карта, основанная на главном ретро-тренде города Алма-Ата – яблоке. В настоящее время возрождается яблонева культура города, поэтому актуально создание карты, на которой будут отмечены все кафе и рестораны с яблочными позициями в меню. Например, есть интересные решения в ресторане «Афиша», где подаются ферментированные яблоки апорт, либо десерт в форме яблока.

При создании карты ресторанов города (сайт, мобильное приложение) необходимо применить три цвета, которые будут отличать вышеупомянутые категории ресторанов друг от друга. Например, сохранившиеся до наших дней, помечены зеленым цветом; те, что потеряны, красным цветом; а категорию «было/стало» выделить желтым. Каждый ресторан будет иметь всплывающее окно, содержащее краткую информацию по этому месту: год постройки, старое название, краткая история, фотография и т.д. При этом нужно использовать старые названия улиц, указать все культовые места того времени.

Интересные и актуальные концепции предприятий – это концепции с опорой на изобразительное искусство и литературное наследие [Капасбек, Куаткызы, 2022].

Кафе и рестораны при музеях и галереях могли бы претендовать на статус музея-«ресторана», т.к. они часто являются продолжением экспозиции музея и работают на его концепцию. Музей-«ресторан» – главным здесь является непосредственно музей, а ресторан лишь его дополнением (использование кавычек при написании термина в этом случае обозначают эту самую дополнительность). Так, шведский «Национальный музей изобразительных искусств» обладает идеальным (на сегодняшний день) музейным рестораном NM& – En Ny Samling («Новая коллекция»), интерьеры и обстановка которого сами могли бы служить музеем нордического вкуса, современных шведских ремесел, дизайна и интерьеров. Название ресторана прямо говорит о том, что это не только (и не

столько) гастрономический, но и кураторский проект. Над созданием интерьера работали 32 дизайнера и 21 производитель из разных стран Северной Европы» [Ощепкова, 2020].

В Московском музее А.С. Пушкина на Пречистенке – кафе с меню, объединять которое будет общая концепция в стиле пушкинских времен, а точнее будет содержать прямые отсылки к творчеству великого русского поэта [Концептуальное кафе, 2019]. «Фонд наследия Лермонтова принял решение о возрождении музея к 2025 году, который был создан в кофейном доме немецкого повара Готлиба Рошке в Железноводске. Также там создадут кофейню, где все желающие смогут попробовать лакомства, которые любил поэт» [В Доме Рошке в Железноводске, 2020].

Пространство «Art Lane» притягивает к себе не только музейной составляющей (галерея, библиотека по искусству и сад скульптур), но и изысканным кафе, возможностью посидеть за столиками и закрепить «послевкусие» культурных мероприятий, которые привлекают алматинцев.

Казахстанским музеям стоит присмотреться к концепции чайного бара «ASYQPAI», которая представляет нематериальное культурное наследие казахов через культивирование местной ментальности и традиций (2020 год). «Asyqpaı» – это казахское слово. Можно сказать, вариация «slow life» (в переводе «asyqpaı» – значит «не спеша»). «ASYQPAI» – это такая местная интерпретация неторопливой жизни: ритм жизни возрастает, все куда-то спешат, суетятся. Также слово «асықпай» ассоциируется у казахов с чаепитием. Есть такое устойчивое выражение: «Асықпай шай ішейік» [Ахметова, 2020: 27-28].

И если говорить о напитках в музее, то нельзя обойти вопрос об алкоголе в музее. Есть статья Ивана Гринько, посвященная этой теме. Он доказывает, что «риски, связанные с употреблением алкоголя, снимаются грамотным ценообразованием – стоимость алкоголя в музейном кафе просто должна быть существенно выше, чем в среднем на рынке, как это и происходит в случае с музейным сувениром – посетитель ведь платит не за алкоголь, а за уникальный опыт. Кроме того, музеи вполне могут стать началом формирования новой традиции: пить культурно и реально повлиять на негативные социокультурные традиции» [Гринько, 2018: 33-36]. Кроме того, вино из Казахстана маркируется историко-культурным наследием, которое активно используется при оформлении этикеток на винные бутылки.

Кухня как составляющая экспозиции и интерактивной программы музеев – это чаще относится к деятельности музеев-усадб с сохранившимися кухнями, ставшими частью экспозиций. Мемориальные музеи также могут использовать подобный опыт. Игорь Комаров, директор музея-заповедника «Мураново» говорит: «Мы возрождаем усадьбные обеды. Причем не просто какие-то блюда восстанавливаем по старым рецептам, но делаем целые музейные программы, связанные с кулинарной культурой XIX века» [Вход через кухню, 2022]. В качестве комплексных музейно-усадьбных программ можно назвать такие проекты, как «Анковский пирог» (Музей-усадьба Л.Н. Толстого «Ясная Поляна») и «Десерт у князя Юсупова» (музей-усадьба «Архангельское») [Выставку «Десерт у князя, 2017].

Казахстанские музейные проекты с использованием ресурса гастрономической культуры – «Чаепитие с пирогом по рецепту Зухры Шариповны» в Музее Д.М. Кунаева (в рамках акции «Ночь музеев Алматы» 2015 г.) и проект «Прогулки с Сабитом Мукановым» (опыт литературного брендинга города), в меню ресторана «Дастархан» – «Пельмени мукановские» (2014 г.).

Художественные музеи предлагают свои проекты так или иначе «эксплуатирующие» идею памяти вкуса или досуга со вкусом. Так, в Лувре (Франция) в качестве приза за участие в конкурсе была экскурсия после закрытия музея, аперитив в зале с «Джокондой», ужин рядом с «Венерой Милосской» [Аперитив с Джокондой, 2019]. Музей Уффици (Италия) пригласил нескольких самых знаменитых шеф-поваров Италии и предложил им приготовить блюда, черпая вдохновения в бесценных работах из его коллекции. Знаменитый музей Флоренции каждое воскресенье представляет на Facebook Уффици новую серию «Уффици на тарелке» – Uffizi da Mangiare [Уффици на тарелке, 2021]. Художественный музей в Базеле (Кунстхалле Базель) начал выкладывать в своем инстаграме любимые блюда известных

художников с рецептами. «Если вы работаете из дома и готовите себе теперь завтрак сами или хотите добавить в свое меню что-то новенькое, мы предлагаем вам рецепты художников, которые выставляли свои работы в нашем музее за его почти 150-летнюю историю. Закуска «Баклажаны с помидорами» Клода Моне – это только начало», – прокомментировали свой хештег #artistrecipe сотрудники музея [Базельский музей, 2020].

Возвращаясь к положению о том, что музей хранит и передает традицию, часто – этническую, можно говорить о том, что через это формируется и укрепляется идентичность этноса, например, казахов, в более широком смысле – казахстанцев. Потому что сегодня «казахское гостеприимство», «казахская национальная кухня» – это не просто этнография, это культурный ресурс, использование которого возможно в сфере услуг, в туризме, и, как было представлено выше, в музейной деятельности. «Дастархан» – это не просто стол или скатерть, это традиция, этикет, правила поведения хозяев и гостей. «Табак тарту» – это традиционный обряд деления мяса между гостями у казахов, демонстрирующий гостеприимство и отношение к старшим в казахской культуре.

Однако вот какой был получен результат после опроса на знание традиций среди студентов (65 человек) образовательной программы «Ресторанное дело и гостиничный бизнес» университета «Туран».

56% рус / 52,5% каз – не знакомы с традицией «табак тарту».

91% рус / 37,5% каз – не знают классификации табаков.

78% рус / 63 % каз – не знают порядок подачи блюд на казахских мероприятиях.

70-75% считают, что традицию можно применять в бизнесе.

Ключевая проблема – нехватка знаний у персонала – 58%.

Практические занятия – лучший метод обучения – 28%.

Основные способы решения проблемы – обучение персонала (75%) и учебные пособия (47,5%).

Подобное же анкетирование было проведено среди сотрудников музеев Алматы (18 человек, из них 11 отвечали на казахском языке и 7 на русском) и «Национального историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан» (26 человек, из которых 19 ответили на казахском языке, а 5 – на русском).

16% Алматы / 12% Туркестан – не знакомы с традицией «табак тарту».

55% А / 8% Т – не знают классификации табаков.

22% А / 4% Т – не знают порядок подачи блюд на казахских мероприятиях.

89% А / 84% Т – считают, что традицию можно применять в бизнесе.

Ключевая проблема – нехватка знаний у персонала – 83% А / 42% Т

Практические занятия – лучший метод обучения – 50% А / 58% Т

Основные способы решения проблемы – обучение персонала (50% А / 31% Т) и учебные пособия (33% А / 15% Т).

Как видим, взрослые музейные сотрудники, среди которых есть и этнографы, лучше осведомлены о традициях казахского традиционного застольного церемониала. Однако проблема сохранения и передачи знаний об этих традициях всё-таки существует. И, следовательно, необходимо решать проблему «нехватка знаний у персонала» за счет издания пособий, составленными, в том числе, музейными этнографами, например. Так, большинство респондентов из Алматы (50%), отвечая на вопрос «Какие темы вы считаете важными для включения в учебное пособие по казахским традициям?», выбрали тему «Обучение персонала национальным традициям», что указывает на высокий интерес к практическому применению традиций в сфере обслуживания. В ответах сотрудников музея из Туркестана наиболее популярной темой стала «История традиций гостеприимства» (46,15%), что свидетельствует о большем интересе к историческому аспекту традиций в этом регионе. Практическое применение традиций в ресторанах также оказалось важным для небольшой группы респондентов в обоих музеях (16,67% в Алматы и 19,23% в Туркестане).

Возможны и актуальны другие форматы популяризации традиций за счет музейных возможностей. Например, издания в ЦГМ РК «Словаря по традиционной утвари у казахов»

(с иллюстрациями на основе изображений предметов из коллекции музея), подготовленного сотрудниками этнографического центра в рамках проекта «Табактас» в 2006 г.

В Атырауском областном историко-краеведческом музее стоят муляжи еды в витринах зала этнографии*, т.к. сотрудники понимают, что без гастрономической культуры невозможно раскрыть всю глубину традиционной культуры (тем более объяснить и показать иностранным туристам). Однако наши музеи создавались на основе европейской модели музеев с обозначенным приоритетом подлинника, и данная особенность продолжает оставаться их отличительной чертой. Возможно, стоит эти муляжи разместить в образовательном пространстве с возможностью посетителям самим собирать табак из нужных «костей и мяса» (если не муляжи, то просто фото, например можно использовать). Или для сохранения идентичности и передачи традиций при музеях создавать кафе, в которых разные позиции блюд в меню отличаются смыслом и традициями. Также эти кафе могли бы стать образовательными пространствами, где молодые люди (в первую очередь, видимо, келинки) могли бы освоить казахский гастрономический церемониал... Вопрос пока открыт.

В последнее время всё большую популярность приобретают *гастрономические туры*, и даже обычные *экскурсии по городу*, например организованные Almaty Tour Studio [@almaty.tourstudio, 2025], которые имеют конечную точку в маршруте – кафе (закрепление полученных знаний об историко-культурном наследии происходит лучше в процессе совместного обсуждения и за чашкой кофе или чая) (почему бы этот опыт не перенести в музей?). Или начинаются с центрального рынка, где экскурсанты пробуют национальные угощения, покупают ароматные конфеты в подарок своим близким. Туры предусмотрены как со знакомством с национальной кухней казахов, так и с дегустацией вин и сыров местного фермерского производства.

Заключение. Гастрономическая культура является важной частью презентации нематериального и материального культурного наследия в музеях и туристских дестинациях. Гастрономические фестивали и проекты иницируются музеями. Таким образом материальное наследие из музеев или в музеях интерпретируется, дополняется гастрономической культурой. Именно краеведческие, художественные, мемориальные музеи преуспевают в деле сохранения наследия с помощью памяти вкуса, особенно для решения образовательных и рекреационных задач, брендинга территорий. Музеи формируют гастрономические туры, способствуя развитию туристских дестинаций. Современный тренд – это когда рестораны и кафе опираются в своих концепциях на традиционную культуру, наследие и искусство.

* В соответствии с данными из этикетажа в музее Атырау.

Бас табак: *тазовые кости, бедренная кость*, поясные позвонки, ребра, филе с пятью ребрами выше почки, курдючный жир, казы-карта, жал-жая.

Құдағи табак: *лопатка, мясо челюсти*, поясные позвонки, *берцовые косточки*, *лучевая кость*, ребра, филе с пятью ребрами выше почки, курдючный жир, казы-карта, жал-жая.

Күйеу табак: *грудинка, лопатка (баранина)*, *большая берцовая кость*, ребра, *позвоночник*, казы-карта.

ЛИТЕРАТУРА

«Литературное варенье» угостит города, связанные со сказками Андерсена. 09.07.2021. [Электронный ресурс]. URL: <https://godliteratury.ru/articles/2021/07/11/literaturnoe-varene-ugostit-goroda-sviazannye-so-skazkami-andersena> (дата обращения: 25.06.2023).

ALMATY TOUR STUDIO. @almaty.tourstudio. Туристическая компания. Экскурсии в Алматы от влюбленных в этот город. URL: <https://www.instagram.com/almaty.tourstudio/> (дата обращения: 01.04.2025).

Мусагажинова А. @aigerim_etnograf. Эксперт казахской кухни и культуры. [Электронный ресурс]. URL: https://www.instagram.com/aigerim_etnograf/?locale=ru (дата обращения: 01.04.2025).

Аперитив с Джокондой и ночь под звездами в знаменитой пирамиде Лувра. 05.04.2019. [Электронный ресурс]. URL: https://arhive.com/news/3956~Aperitiv_s_Dzhokondoj_i_noch'_pod_zvezdami_v_znamenitoj_piramide_Luvra (дата обращения: 25.06.2023).

Ахметова М. Историко-культурный ресурс ресторанного брендинга // Этнография: Материалы 58-й Междунар. науч. студ. конф. 10-13 апреля 2020 г. / Новосиб. Гос. Ун-т. – Новосибирск: ИПЦ НГУ, 2020. – С. 27-28.

Базельский музей начал делиться рецептами любимых блюд художников. 01.04.2020. [Электронный ресурс]. URL: <https://ria.ru/20200401/1569417799.html> (дата обращения: 01.04.2025).

В алматинском визит-центре «Аюсай» презентовали этно-кофейню «Тары». [Электронный ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TZAW4HZatGA> (дата обращения: 25.06.2023)

В Доме Рошке в Железноводске, где бывал Лермонтов, к 2025 году сделают музей. 18 октября 2020. [Электронный ресурс]. URL: <https://tass.ru/obschestvo/9747871> (дата обращения: 01.04.2025).

Вход через кухню. [Электронный ресурс]. URL: <https://echo.msk.ru/programs/museum/1022432-echo/> (дата обращения: 13.02.2022)

Выставку «Десерт у князя Юсупова» продлили в Архангельском до конца марта. [Электронный ресурс]. URL: <https://wanderings.online/vystavku-desert-u-knyazyu-yusupova-prodlili-v-arhangelskom-do-kontsa-marta/> (дата обращения: 13.02.2022).

Живое наследие | Natalya Nikitina | TEDxSadovoeRing [Электронный ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IuJeMJffiXM> (дата обращения: 01.04.2025)

Гринько И. «В поисках зинфанделя». Музей, 2018. № 11. С.33-36.

Капасбек А., Куаткызы Д. К вопросу о трендах развития гостеприимной среды г. Алматы // Научная инициатива иностранных студентов и аспирантов: сборник докладов I Международной научно-практической конференции, 27-29 апреля 2021 г.: в 2 томах. Том 2. Томск, 27-29 апреля 2021 г.) / Томский политехнический университет. Томск: Изд-во Томского политехнического ун-та, 2021. С. 283-287.

Концептуальное кафе появится в музее Пушкина на Пречистенке. 05.07.2019. [Электронный ресурс]. URL: <https://tourism.interfax.ru/ru/news/articles/60545/> (дата обращения: 15.04.2020).

Ощепкова К. В Швеции открыли идеальный музейный ресторан. [Электронный ресурс]. URL: http://art-and-houses.ru/2018/12/26/v-shvetsii-otkryli-idealnyj-muzejnij-restoran/?fbclid=IwAR3uGDaKP_qOQdjppwoGg-NeYuUmTWfkIpoAST0usRJxcRCCrSM4KKHoC08 (дата обращения: 15.04.2020)

Музей «Калачная». [Электронный ресурс]. URL: <https://kolomna-kreml.ru/mesta-v-kremle/muzei-i-vystavochnye-zaly-kremlya/muzej-kalachnaya/> (дата обращения: 25.06.2023)

Музей «Коломенская настила». [Электронный ресурс]. URL: <https://vk.com/kolomnapastila?w=club40979308> (дата обращения: 25.06.2023)

Получит ли казахский национальный ресторан звезду «Мишлена»? [Электронный ресурс]. URL: https://forbes.kz/life/style/poluchit_li_kazahskiy_natsionalnyiy_restoran_zvezdu_mishlena/ (дата обращения: 25.06.2023)

Проект «Варка арбузного мёда» стал настоящей сенсацией для искушенного энгельского зрителя // Приволжский. 27.08.2016 [Электронный ресурс]. URL: <https://privoljskiy.ru/proekt-varka-arbuznogo-myoda-stal-nastoyashhej-sensaciej-dlya-iskushennogo-engelsskogo-zritelya/> (дата обращения: 05.06.2019)

Николаева Т. Как горнолыжнику и/или гурману провести трехдневный отпуск в Усть-Каменогорске // Курсив. 14.03.2021. URL: <https://kz.kursiv.media/2021-03-14/kak-gornolyzhniku-i-ili-gurmanu-provesti-trekhdnevnyy-otpusk-v-ust/> (дата обращения: 25.06.2023)

Уффитци на тарелке. Buon appetito! 23.01.2021. [Электронный ресурс]. URL: <https://newstyle-mag.com/uffitsi-na-tarelke-buon-appetito/> (дата обращения: 07.02.2021).

Хамидов Ш. Гастрономическая карта г. Алматы и городская идентичность // Этнография: Материалы 59-й Междунар. науч. студ. конф. 12-23 апреля 2021 г. / Новосиб. Гос. Ун-т. Новосибирск: ИПЦ НГУ, 2021. С. 71.

Экскурсия в Нарынский областной музей. [Электронный ресурс]. URL: <https://silkadv.com/en/content/narynskiy-oblastnoy-muзей-imeni-kaken-mambetalievoy> (дата обращения: 15.01.2025).

REFERENCES

«Literaturnoe varene» ygostit goroda, svyazannye so skazkami Andersena. 09.07.2021. [Elektronnyy resýrs]. URL: <https://godliteratury.ru/articles/2021/07/11/literaturnoe-varene-ugostit-goroda-svyazannye-so-skazkami-andersena> (data obrasheniya: 25.06.2023) (In Russian).

ALMATY TOUR STUDIO. @almaty.tourstudio. Týristicheskaya kompaniya. Ekskýrsii v Almaty ot vliyblennyh v etot gorod. URL: <https://www.instagram.com/almaty.tourstudio/> (data obrasheniya: 01.04.2025) (In Russian).

Mýsagajinova A. @aigerim_etnograf. Ekspert kazahskoi kýhni i kýltýry. [Elektronnyy resýrs]. URL: https://www.instagram.com/aigerim_etnograf/?locale=ru (data obrasheniya: 01.04.2025) (In Russian).

Aperitiv s Djokondoi i noch pod zvezdami v znamenitoi piramide Lývra. 05.04.2019. [Elektronnyy resýrs]. URL: https://arhive.com/news/3956~Aperitiv_s_Dzhokondoi_i_noch'_pod_zvezdami_v_znamenitoj_piramide_Luvra (data obrasheniya: 25.06.2023) (In Russian).

Ahmetova M. Istoriko-kýltýrnyy resýrs restorannogo brendinga // Etnografiya: Materialy 58-i Mejdýnar. naých. stýd. konf. 10-13 apreliya 2020 g. / Novosib. Gos. Ýn-t. – Novosibirsk: IPTs NGÝ, 2020. – pp. 27-28 (In Russian).

Bazelskii mýzei nachal delitsia retseptami lyýbimyh blyýd hýdojnikov. 01.04.2020. [Elektronnyy resýrs]. URL: <https://ria.ru/20200401/1569417799.html> (data obrasheniya: 01.04.2025) (In Russian).

V almatinskom vizit-tsentre «Aýysai» prezentovali etno-kofeinnyy «Tary». [Elektronnyy resýrs]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TZAW4HZatGA> (data obrasheniya: 25.06.2023)

V Dome Roshke v Jelesnovodske, gde byval Lermontov, k 2025 godý sdelaýt mýzei. 18 oktiabria 2020. [Elektronnyy resýrs]. URL: <https://tass.ru/obschestvo/9747871> (data obrasheniya: 01.04.2025) (In Russian).

Vhod cherez kýhniý. [Elektronnyy resýrs]. URL: <https://echo.msk.ru/programs/museum/1022432-echo/> (data obrasheniya: 13.02.2022) (In Russian).

Vystavký «Desert ý kniazia Iýsýpova» prodlii v Arhangelskom do kontsa marta. [Elektronnyy resýrs]. URL: <https://wanderings.online/vystavku-desert-u-knyazya-yusupova-prodlili-v-arhangelskom-do-kontsa-marta/> (data obrasheniya: 13.02.2022) (In Russian).

Jivoe nasledie | Natalya Nikitina | TEDxSadovoeRing [Elektronnyy resýrs]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=luJeMJffiXM> (data obrasheniya: 01.04.2025) (In Russian).

Ivan Grinko. «V poiskah zinfandelii». Mýzei, 2018. – № 11. pp. 33-36 (In Russian).

Kapasbek A., Kýatkyzy D. K voprosý o trendah razvitiya gostepriimnoi sredy g. Almaty // Materialy Mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii «Naýchnaia initsiativa inostrannyh stýdentov i aspirantov». Natsionalnyy issledovatel'skii tomskii politehnicheskii ýniversitet, Tomsk, Rossiyskaya Federatsiya, 2022 g. (In Russian).

Kontseptýalnoe kafe poiavitsia v mýzee Pýshkina na Prechistenke. 05.07.2019. [Elektronnyy resýrs]. URL: <https://tourism.interfax.ru/ru/news/articles/60545/> (data obrasheniya: 15.04.2020) (In Russian).

Oepkova K. V Shvetsii otkryli idealnyi myzeinyi restoran. [Elektronnyi resýrs]. URL: http://art-and-houses.ru/2018/12/26/v-shvetsii-otkryli-idealnyj-muzejnyj-restoran/?fbclid=IwAR3uGDaKP_qOQdjppwoGg-NeYuUmTWfkIpoAST0usRJxcRCCrSM4KKHoC08 (data obrasheniya: 15.04.2020) (In Russian).

Myzei «Kalachnaya». [Elektronnyi resýrs]. URL: <https://kolomna-kreml.ru/mesta-v-kremle/muzei-i-vystavochnye-zaly-kremlya/muzej-kalachnaya/> (data obrasheniya: 25.06.2023)

Myzei «Kolomenskaya pastila». [Elektronnyi resýrs]. URL: <https://vk.com/kolomnapastila?w=club40979308> (data obrasheniya: 25.06.2023) (In Russian).

Polychit li kazahsku natsionalnyi restoran zvezdy «Mishlena»? [Elektronnyi resýrs]. URL: https://forbes.kz/life/style/poluchit_li_kazahskiy_natsionalniy_restoran_zvezdu_mishlena/ (data obrasheniya: 25.06.2023) (In Russian).

Proekt «Varka arbyznogo mēda» stal nastoiacei sensatsiei dlia iskyshennogo engelsskogo zritelia // Privoljskii. 27.08.2016 [Elektronnyi resýrs]. URL: <https://privolgskiy.ru/proekt-varka-arbuznogo-myoda-stal-nastoyashhej-sensaciej-dlya-iskushennogo-engelsskogo-zritelya/> (data obrasheniya: 05.06.2019) (In Russian).

Nikolaeva T. Kak gornolyjniky i/ili gyrmany provedi trehdnevnyy otpysk v Yst-Kamenogorske // Kyrsiv. 14.03.2021. URL: <https://kz.kursiv.media/2021-03-14/kak-gornolyzhniku-iili-gurmanu-provesti-trekhnevnyy-otpusk-v-ust/> (data obrasheniya: 25.06.2023)

Yffitsi na tarelke. Buon appetito! 23.01.2021. [Elektronnyi resýrs]. URL: <https://newstyle-mag.com/uffitsi-na-tarelke-buon-appetito/> (data obrasheniya: 07.02.2021) (In Russian).

Hamidov Sh. Gastronomicheskaya karta g. Almaty i gorodskaya identichnost // Etnografiya: Materialy 59-1 Mejdynar. naych. styd. konf. 12-23 aprelya 2021 g. / Novosib. Gos. Yn-t. Novosibirsk: IPTs NGY, 2021. P. 71 (In Russian).

Ekskursiya v Narynsku oblastnoi myzei. [Elektronnyi resýrs]. URL: <https://silkadv.com/en/content/narynskiy-oblastnoy-muzei-imeni-kaken-mambetalievoy> (data obrasheniya: 15.01.2025) (In Russian).

Автор туралы мәлімет: Файзуллина Галия Шаукетовна – «Тұран» университетінің Туризм және қонақжайлылық жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (050013, Алматы қ-сы, Сатпаева д-лы 16а, Қазақстан), тарих ғылымдарының кандидаты. <http://orcid.org/0000-0002-3000-4323> . E-mail: galiyf2@yandex.ru

Сведения об авторе: Файзуллина Галия Шаукетовна – ассоциированный профессор Высшей школы туризма и гостеприимства университета «Туран» (050013, г. Алматы, п-т Сатпаева 16а, Казахстан), кандидат исторических наук. <http://orcid.org/0000-0002-3000-4323> . E-mail: galiyf2@yandex.ru

Information about the author: Galiya Sh. Faizullina – Associate Professor of the Higher School of Tourism and Hospitality of the Turan University (050013, Almaty, Satpayev Avenue 16a, Kazakhstan), Candidate of Historical Sciences. <http://orcid.org/0000-0002-3000-4323> . E-mail: galiyf2@yandex.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.04.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 23.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 05.05.2025.

ӘОЖ 069.029

АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ ӘНШІ ӘЛИ ҚҰРМАНОВТЫҢ ҚҰЖАТТАР КОЛЛЕКЦИЯСЫ

М.Б. Сулейменова

Ақтөбе облыстық тарихи- өлкетану музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақала өзіндік әншілік дауысымен, әртістік қабілетімен, ән орындаудағы ерекше шеберлігімен, қазақ халқының мәдениеті мен өнері саласында өзіндік орны бар әнші Әли Құрманов жайында болмақ. Әншінің ән және өнер саласындағы жеткен жетістіктері, мәдениет саласындағы алар орны жайында айтылмақ.

Әли Құрманов репертуарында «Әлди-ау», «Сусар-ай», «Молдабай», «Сүмбіл шаш», «Он алты қыз» тәрізді халық әндері, термелер, қазақ композиторларының әндері мен желдірмелері болды. Ол А. Жұбановтың «Сары» пьесасындағы Қабыл ақынның ролін сомдаған. Ұлы Отан соғысы жылдарында Солтүстік-Батыс майдан жауынгерлерінде концерт көрсетті. Мұхиттың, Қызылдың, Батақтың Сарысының әндері, Қаршығалы жыршының әндерін орындады болды. Қазақ өнерін кеңінен насихаттады.

Әншінің жеке орындауында Боранбайұлы Сарышоланың 20-ға жуық ән-толғаулары, «Тұлға», «Би ағандікі ақыл», «Біле алмадым», «Ұлы құм», «Үкіннен айналайын ырғақтаған», «Тілеу-Қабақ», «Көкіл қыз», «Ат міндім моншақтаған», «Мамық қыз», «Сәлем айтты бауырың» әндері болды. Сонымен қатар жыр мен қазақтың шежіресін де айтқан.

Әнші Али Құрманов қазақ әндерін нақышына келтіре орындай отырып, қазақ өнерін төрткүл дүниеге насихаттау жолында зор еңбек еткен. Атап айтсақ гастрольдік сапарлармен жүріп, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Қарақалпақстанда, Мәскеуде де қазақтың ән-жырларын тыңдаушыларға таныстырудан жалықпады. Қазақ өнерін әлемге танытуда аянбай еткен еңбегінің нәтижесінде ол «Қазақ ССР-інің Еңбек сіңірген артисі» атағымен марапатталды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорының ғылыми архивінде сақталған Әли Құрманов жайындағы құжаттар, ондағы фото құжаттар, естелік жазбалар, ғылыми мақалалар, әдебиеттер мақаланың негізгі дерек көздері болып табылады. Ізденіс, зерттеу жұмыстары барысында жинақталған тарихи деректерді арқау ете отырып, өнер қайраткерін таныстыру, өмір жолын баяндау әдісі қолданылды.

Тірек сөздер: Али Құрманов, ән, өнер, фотоқұжаттар, естелік құжаттар, тарих, музей, экспозиция.

Сілтеме жасау үшін: Сулейменова М.Б. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы әнші Әли Құрмановтың құжаттар коллекциясы // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 88-95 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.08

КОЛЛЕКЦИЯ ДОКУМЕНТОВ О ПЕВЦЕ АЛИ КУРМАНОВЕ ИЗ ФОНДА АКТЮБИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО - КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

М.Б. Сулейменова

Актюбинский областной историко - краеведческий музей (Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена певцу Али Курманову, который своим уникальным певческим голосом, артистическим талантом и исключительным мастерством исполнения песен оставил значимый след в культуре и искусстве казахского народа. Рассказывается о достижениях певца в области музыки и искусства, а также об его месте в сфере национальной культуры.

В репертуаре Али Курманова были народные песни «Алди-ау», «Сусар-ай», «Молдабай», «Сумбиль шаш», «Он алты қыз», терме и песни казахских композиторов. Он играл роль поэта Кабыла в пьесе А. Жубанова «Сары». В годы Великой Отечественной

войны он дал концерт для воинов Северо-Западного фронта. Певец исполнял песни Мухита, Кызыла, Батак Сары, поэта Каршыгалы. Он широко пропагандировал казахского искусство.

Певец Али Курманов, исполнявший казахские песни в своем уникальном стиле, проделал большую работу по продвижению казахского искусства по всему миру. Он много гастролировал и знакомил с казахскими песнями слушателей в Узбекистане, Киргизии, Туркменистане, Каракалпакстане и даже в Москве. Али Курманов за продвижение казахского искусства получил звание «Заслуженный артист искусств Казахской ССР».

Материалы и методы исследования. Основными источниками статьи являются документы об Али Курманове, сохранившиеся в научном архиве Актобинского областного историко-краеведческого музея, в том числе фотодокументы, литература, показывающие его достижения в творчестве.

Ключевые слова: Али Курманов, песня, искусство, фотодокументы, памятные документы, история, музей, выставка.

Для цитирования: Сулейменова М.Б. Коллекция документов о певце Али Курманове из фонда Актобинского областного историко - краеведческого музея // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 88-95. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.08

COLLECTION OF DOCUMENTS ABOUT SINGER ALI KURMANOV FROM THE FUND OF THE AKTOBE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM OF LOCAL HISTORY

M.B. Suleimenova

Aktobe Regional historical museum of local history (Kazakhstan)

Abstract. The article is about singer Ali Kurmanov, who has made his mark in the culture and arts of the Kazakh people with his unique singing voice, artistic talent, and unique skill in performing songs. This article discusses the singer's achievements in the field of singing and art, and his place in the field of culture.

His repertoire included folk songs such as “Aldi-au”, “Susar-ai”, “Moldabai”, “Sumbil shash”, “On alty kyz”, songs of folk composers. He played the role of the poet Kabyl in A. Zhubanova's “Sary”. During the Great Patriotic War, he gave a concert for the soldiers of the North-Western Front. He composed songs for the poets Mukhit, Kyzyl, Batak Sary and Karshygal. He was a singer who widely promoted Kazakh art.

Singer Ali Kurmanov performed Kazakh songs in his own style, has done a great job in promoting Kazakh art all around the world. In particular, he never tired of touring and introducing Kazakh songs to representatives of other nationalities in Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Karakalpakstan, and even Moscow during the Soviet Union. He was one of the leading figures in promoting Kazakh art to the world. As a result of his tireless work, he received the title of «Honored Artist of the Kazakh SSR», one of the highest honors of art.

Materials and methods of research. The main sources of the article are documents about Ali Kurmanov, photo documents, memoirs, scientific articles, literature, and achievements in his career, stored in the scientific archive of the Aktobe Regional historical museum of local history. The method of narrating the life of the artist was used, based on historical data collected during the search and research work.

Keywords: Ali Kurmanov, song, art, photo documents, memorable documents, history, museum, exhibition.

For citation: Suleimenova M.B. Collection of documents about singer Ali Kurmanov from the fund of the Aktobe Regional historical museum of local history // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 88-95. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.08

Кіріспе. «Өнер әлемі – асыл қазына» демекші мәдениетіміздің өсіп, көркеюіне өз үлесін қосқан, еліміздің тарихына, тылсым құпия сырларына күш – жігерін, білім-тәлімін, өмірін, бойындағы бар өнерін арнаған биік тұлғалардың қатарынан елге жасаған еңбегімен,

ізгілікті ісімен халық жадында мәңгілікке сақталған танымал, мәдениет, өнер қайраткерлерінің бірі - Әли Құрманов. (Сурет 1).

Сурет 1. Әли Құрманов
ҚҚТ-5282/1.

Талқылау. Әли Құрманов 1901 жылы Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы, Жомарт колхозы шаруа отбасында дүниеге келген. Ол – әнші (тенор), жыршы, термеші.

1915-1916 жылдары, Шалқар қаласындағы орыс-қырғыз мектебінде оқып, білім алған. Ата-анасыда домбыра шерту, ән салу өнерінен алыс болмаған деседі. Әлиде жастайынан домбыраға жақын өсіп, домбырада ойнауды, ән айтуды үйреніп, халықтың ескі әндерін айтқан.

Әли Құрманов бозбала шағында той – думанда ән салып, жыр жырлап, он төрт-он бес жасында домбыра тартуды үйреніп, он алты жасында «Бала жырау» атанады. 1929 жылға дейін Шалқар өңірінде жыраулығымен аты шыққан. Әли Құрманов өз бойындағы талантты өзі аша білген тұлғалардың бірі. Әншінің үлкен еңбегінің бірі тарихта Батақұлы Сарының да әндерінің ел арасында көп таралуына үлкен үлесін тигізген еді.

1919-1920 жылдары, милиция қызметінде еңбек еткен. 1921 жылы Орынбор қаласында үгіт жүргізушілердің курсына жіберіліп, кейіннен ауылда үгіт жұмысын жүргізуші болған.

1922-1930 жылдары драматикалық үйірмеге қатысып, сахнада көптеген қойылымдар көрсетуге қатысты. «Қызыл сұңқарлар», «Бетім-ау, құдағи ғой», «Үш қонақ», «Салақ қыз» пьесаларын қойып, өзі басты рөлдерде ойнаған.

«Ел іші өнер кеніші» демекші, А. Жұбановтың шақыртуымен оркестрге ел-елден, жер-жерден жиналған майталман музыканттардың ішінде Али Құрмановта бар еді. Өмір бойы ізденіс үстінде таланттарды табу және оларды кәсіби өнерге баулу жолында тер төккен. Иссапарда жүрсін, экспедицияда болсын немесе жай көше бойымен жүріп келе жатса да үнемі құлағы түрік жүретін. Жас дарындарды іздейтін, талай тарланның талантын ашып, өнер әлеміндегі үлкен өнерге жолдама беріп, тәрбиелеп шығарған, талай талантты тұлғаларды кәсіби өнерге баулыған да осы академик Ахмет Жұбанов болатын [Тілейқызы, 2022].

Али Құрманов 1934 жылы Алматыға өнер қызметкерлерінің слетіне шақырылып, II категориялы сыйлыққа ие болады. Осы слеттен кейін, Алматыда Қазақтың Жамбыл

атындағы мемлекеттік филармониясына артистік қызметке келеді. Филармонияның барлық концерттеріне белсене қатысып, гастрольдік сапарларға шығып, өз өнерімен халықтың ризашылығына бөленеді. Халық оны қашанда шын ниетпен, ыстық ықыласпен қарсы алды. Ресми түрде «филармонияның солист-әншісі» болып тағайындалады.

1936 жылы Москваның онкүндігінде Әли Үлкен театрда болған қорытынды концертте ақын ролінде шықты (концерттің екінші бөлімі театрланған болатын). Әлидің өткір термесі, әлді дауысы, қолдарын неше саққа жүгіртіп, ойнақшытып, домбыраны қағуы, ән орындағандағы шығармашылық еркіндігі, бай мимика Москва тыңдаушыларының айызын қандырды. Сол кез ұлы астана Москваның сахнасына шығып, көтеріліп, дамып келе жатқан қазақ музыкасының туын бір биіктетіп, өзінің де шын мәнінде шебер өнер иесі екендігін танытты. Басқа қазақ өнерпаздары сияқты Әли де бұл сапардан үлкен күш жігер, сенім алып қайтты. Қалған өмірін қазақ кеңес өнерінің өрбу жолына жұмсауға ол да серт берді.

Сол 1936 жылы күз мезгілінде Әли Құрмановтың өнер саласындағы еңбегі аса жоғары бағаланып, Әлиге «Қазақ ССР-інің Еңбек сіңірген артисі» деген құрметті атақ берілді. Ол Әли үшін үлкен дәреже, бағалау, әкелік қамқорлық болды [Жұбанов, 1975: 413]. (Тіркеу нөмері: ҚҚТ-5234/12), (Сурет 2-3).

Сурет 2. Әли Құрмановтың Қазақ ССР-інің Еңбек сіңірген артисі куәлігі. ҚҚТ-5234/12.

Сурет 3. Әли Құрмановтың депутаттық билеті.

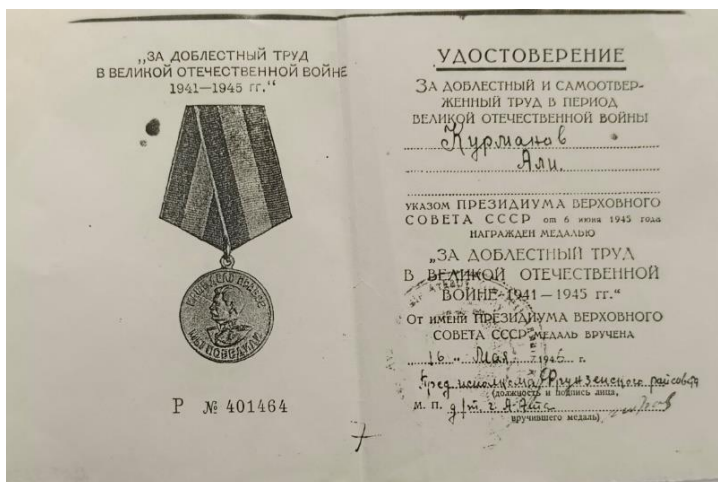
1939-1941 жылдары Алматы қалалық депутаттар кеңесінің депутаты қызметін атқарады (тіркеу нөмері: ҚҚТ-5234/14).

1938 және 1952 жылдары өнер қызметкерлері кәсіподақ комитетінің «Құрмет» Грамотасымен наградталады.

1942 «Орта Азия әскери округінде атқарған мәдени қызметі үшін» Грамота және 1952 жылы «Түркістан әскери округінде атқарған мәдени қызметі үшін» Грамотамен наградталады.

1945 жылы Қазақ ССР-нің құрылғанына 25-жыл толу мерекесіне байланысты, «Социалистік еңбегі үшін» Грамота тапсырылды.

1945 жылы сонымен қатар, «Ұлы Отан соғысы жылдардағы мәдениет саласындағы еңбегі» үшін, Совет Одағы халық комиссарлары Советінің «Құрмет» Грамотасымен және 1946 жылы «Ұлы Отан соғысы кезіндегі Ерен еңбегі» үшін Жоғарғы кеңестің қаулысымен медальмен наградталады (Тіркеу нөмері: ҚҚТ-5234/10), (Сурет 4).

Сурет 4. Әли Құрмановқа «Ерен еңбегі үшін» берілген куәлігі.
ҚҚТ-5234/10.

1956 жылы «Үздік еңбегі үшін» медаль тапсырылды.

Осы аталған барлық наградалар Әли Құрмановтың еңбегінің куәсі. Әли Құрманов зейнеткерлікке «Қазақконцерт» бірлестігінен шыққан. 1968 жылы өмірден озды.

Ұлы Отан соғысы жылдары кезінде басқа өнер қайраткерлері сияқты Әли де бұрынғыдан да шабыттанып, жауды жеңуге өзінің өнерімен қолынан келген үлесін қоса беруге бар күшін салды. Тылдағы ардақты еңбекке ие болып жатқан ерлердің арасында қыс демей, жаз демей, боран демей, ашық демей Әли үзбестен халық арасында концерт бригадасының белді адамы болып жүрді. Ол бұл кездерде өзі ән салып, жыр жырлап, өзі конференсье болып, өзі бригада бастығы болып, жан-жақты міндеттер атқарды. Қайда жүрсе де Әли бастаған концерт бригадасы шығармашылық үлкен табысқа ие болып, Отанның моральдық та, материалдық та қорын көбейте түсуде көрнекті роль атқарды [Жұбанов, 1975: 415], (тіркеу нөмері: ҚҚТ-5234/5), (Сурет 5).

Сурет 5. Әли Құрманов майдан даласында жауынгерлер арасында домбырамен ән айтып тұр. Ұлы Отан соғысы жылдары. Солтүстік-Батыс майданы 1943жыл.
ҚҚТ-5234/5.

Әли Отан соғысының қас жауымен қарсыласып жатқан жауынгерлердің арасына да барып қайтты. Ол 1943 жылы Солтүстік – Батыс майданында ақын Ғали Орманов бастаған концерт бригадасымен барып, онда көптеген концерттер беріп қайтты. Біздің айбынды жауынгерлер, офицерлер Әлидің әндерін үлкен ынтамен тыңдап, оған өздерінің әскери рахметтерін айтып, қазақ музыкасының өркендеу бетінде жаңа табыстарға ие бола беруде тілектестіктерін білдірген. Өлеңімен неміс басқыншыларына қарсы күреске шыққан Жамбылдың сол кездегі үлкен патриоттық шығармаларын музыкаға салып, Әли майдандағы ерлерге таныстырып қайтты [Жұбанов, 1975: 415], (тіркеу нөмері: ҚҚТ-5234/6), (Сурет 6).

Сурет 6. Әли Құрман майдан даласында жауынгерлермен бірге.
ҚҚТ-5234/6.

Отан соғысы аяқталып, жау жеңіліп, ақ түйенің қарны жарылған кезде Әли де ендігі кезекте өзінің сүйікті өнерін бейбіт еңбек жасап жатқандарға жеткізуді мақсат тұтты. Ол кеңес үкіметінің алғашқы күндерден бастап қатты ұстаған саясаты – бейбітшілік сақтау күресінде алдыңғы шептің бірінде, тағы да ел аралап, ауыл-село еңбеккерлерінің рухтарын көтеріп, эстетикалық тәрбие беруде өнерін жұмсады. Енді Әли концерт бригадасының ішіндегі көп мүшесінің бірі емес, «Әли Құрмановтың басшылығындағы ансамбль» деген топ құрып, сонымен алыс-алыс республика бұрыштарына барды. Қайда барсада бұл ансамбльдің шығармашылық табысы айта қалғандай болды. Әли соғыстан кейін бейбіт жылдарда Қырғызстан, Өзбекстан, Қарақалпақстанда болып, бауырлас кеңес еліне қазақ өнерінің жетістіктерін үгіттеді. Әсіресе ансамбль басшысы Әлидің орындаудағы «тіл» қайда болса да үнемі түсінікті болып отырды [Жұбанов, 1975: 416].

Әли Құрманов мінезі момын, биязы, мейірімді адам болған. Мейірбандығын төрт ағасының бірі Оспан ашаршылық кезінде қайтыс болып, одан қалған Лайық деген қызын Әли ағай балалар үйінен қолына алып, өсіріп тәрбиелеп, өз қолынан ұзатқан деседі.

Тағы бір дерек, 1946 жылы Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген артисі Әли Құрманов бастаған концерттік бригада Ойыл ауданында 3-4 күндік концерт қояды. Сонда Әли ағамыз бала Айсаның (Айса Шәріпов) өнеріне тәнті болып, өзімен бірге Алматыға алып кетеді. Осы балаға да әкелік қамқор жасап, оқуына көмек беріп, оның кейін Қазақ мемлекеттік филормониясының Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің атақты домбырашысы болуына үлкен көмегі тиеді [Құрманбеков, Иман, 2014: 76].

1935 жыл. Е.Г. Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсын жазып жүргендегі Жібектің негізгі ариясын іздеп табу, және «Молдабай» әнін нотаға түсіру мақсатында осы әнді орындайтын әншіні іздеп жүрген кезі болса керек, осы мақсатта Ахмет Жұбановпен кездесіп, ақылдасқанды жөн көреді. Мән-жайды айтқаны сол-ақ екен, А. Жұбанов: «Молдабай» әнін

бірден-бір шебер орындайтын әнші ол өзіміздің Әли Құрманов. Ол жастайынан Молдабай әншінің соңына еріп, оның ел арасына кең тараған, шырқалып жүрген әйгілі әндерін уйреніп, әндетіп жүрген әнші. Одан асқан әнші жоқ» - деп Әлиді көрсетеді.

Әнді нотаға түсіру кезіндегі жұмыс барысында Е.Г.Брусиловский Әлидің домбыра қағу сілтесінің өзінен бұрын - соңды көріп жүрген мықты деген домбрашылардан да әлдеқайда шебер орындаушылықты байқайды. Солардың ешқайсысына ұқсамайды. Виртуоз! Әлидің дауысының ырғағына, дауыс диапазонының мүмкіншілігіне таңғалып, Молдабай әншінің де үнінің, дауысының қайдай деңгейде екенін көз алдына елестеткендей болады. Өте биік, кең диапазон! ...Әңгімелесе отыра Әли дауысы алабұрта: «Молдабай әншінің ән салғанда дауысы жеті, сегіз шақырымнан естілетінін айтып: Молдабай біз үшін үніміз жетпейтін асқар шың болса, біз соның қоңырқай ғана етегіміз» деген екен, көзі жасаурай. Әли Молдабайға осылайша табынғанын көруге болады [Рақымжанов, 2020].

К.У. Уразов өз естелігінде Әли Құрманов туралы былай деп жазған: В моей памяти незабываемыми на всю жизнь остались шуточные песни заслуженного артиста Республики Алия Курманова «Молдабай», «Он алты қыз» и др. Песни А.Курманова мне очень понравились, некоторые из них я запомнил на долго, знал наизусть, часто повторял для себя. С тех пор прошло ровно 55 лет, некоторые строки песни «Молдабай» не забыл и сейчас:

Тәңірберген Молдабай,
Малға жарлы болсада,
Айтар сөзге тілге бай
Сөйлер сөзге келгенде
Орынбордың аузында
Тағалаған жорғадай
Сөйле тілім жалықпа
Жарқыратып анықта...

Песню «Молдабай», «16 Қыз» лучше никто не может исполнять и сейчас. Али-ага был непревзойденным мастером исполнения шуточных песен. К сожалению, песня «Молдабай» больше я не услышал, а хочется послушать. Для нашего старшего поколения песни Жамала, Жусипбека, Алия несравними никакими другими, особенно современными шумными криками молодежи. Таланты рождаются, это природное богатство, мы обязаны их познать и ценить по достоинству. Неслучайно из глубин веков дошли до нас народная поговорка: «Хотя умирают акины, певцы, но их слова и песни неумирают никогда». Вот такими они были и остались в нашей памяти бессмертными [Уразов, 1996].

Қорытынды. Әншінің зор еңбегі Қазақ Республикасының Энциклопедиясында, қазақ теледидары мен радиосының алтын қорында мәңгілікке сақталады. Бүгінгі таңда әнші есіміне берілген Шалқар ауданында көше атауы бар. Әншінің репертуарындағы әлі де қағаз бетіне түспеген көптеген әндері мен термелерінің жинақталуы уақыттың еншісінде. Қазақ музыкасына айта аларлықтай зор еңбек сіңірген, ол жөнінде айтып мақтануға тұратын белді қайраткерлердің бірі. Әннің өміршендігінің бір сипаты шебер орындаушылыққа да байланысты дейтін болсақ, демек әнші Әли орындаған әуенді әндер қай уақытта шырқалса да, өз тыңдармандары табылары анық. Ән, әуен -мәңгілік.

ӘДЕБИЕТ

- Жұбанов А. *Замана бұлбұлдары*. Алматы: Жазушы, 1975. 406-416 бб.
- Қонақбаева А. Ақтөбе газеті. 2015. №25.14 б. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. Түсімдер кітабы. 2004-2008. № 06.
- Құрманбеков Е.Ж, Иман Б.Н. Туған жер - тұнған тарих. Ақтөбе: Ақжар-АБК, 2014. 76 б.
- Рақымжанов Н. 2020. <https://shora-batyr.kz/238>. 8.12.2020.
- Тәжибаев М.Қ. Ақтөбе энциклопедиясы. Ақтөбе, 2001. 533-534 бб.
- Глешов Т. Шалқар энциклопедиясы. Шалқар, 2009. 171-172 бб.

Тілейқызы А. 2022. https://el.kz/maskeu-zhurtyn-tangaldyrgan-kompozitor-ahmet-zhubanov_55136/ 08.11.2022.

Уразов К.У. Мои воспоминания. 1996. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. Түсімдер кітабы. 2004-2008. № 06.

REFERENCES

- Jubanova A.* Zamana bulbuldari. Almaty: Jazushy, 1975, pp. 406-416. (In Kazakh)
- Konaqbaeva A.* Aktobe gazeti. 2015. No25. p 14. Aktobe oblystyky tarihi-olketanu muzeii. Tusimder kitaby. [Book of receipts]. 2004-2008. № 06. (In Kazakh)
- Kurmanbekov E.J., Iman B.N.* Tugan zher-tungan tarix. Aktobe. Akzhar-ABK, 2014. p.76. (In Kazakh)
- Rakhimzhanov N.* 2020. <https://shora-batyr.kz/238>. 08.12.2020. (In Kazakh)
- Tazhibayev M.K.* Aktobe ensiklopediasy. Aktobe, 2001, pp. 533-534. (In Kazakh)
- Tileshev T.* Shalkar enciklopediasy. Shalkar 2009. pp. 171-172. (In Kazakh)
- Tleikyzy A.* 2022. https://el.kz/maskeu-zhurtyn-tangaldyrgan-kompozitor-ahmet-zhubanov_55136/ 08.11.2022. (In Kazakh)
- Urazov K.U.* Moi vospominaniya. 1996. Aktobe oblystyky tarihi-olketanu muzeii. Tusimder kitaby. [Book of receipts]. 2004-2008. № 06. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Сүлейменова Майра Байғалиқызы – Ақтөбе облыстық тарихи өлкетану музейінің әдіскері (030000, Ақтөбе қаласы, Алтын Орда ы.а., Ораз Тәтеулы көшесі 3. Қазақстан). E-mail: maira-s@mail.ru

Сведение об авторе: Сулейменова Майра Байғалиевна – методист Актюбинского областного историко-краеведческого музея (030000, Ақтөбе, Алтын Орда м-н., ул. Ораза Тәтеулы 3. Казахстан). E-mail: maira-s@mail.ru

Information about the author: Maira B. Suleimenova – Aktobe Regional historical museum of local history, methodist (030000, Aktobe city, Altyn Orda y.a., Oraz Tateuli Street 3. Kazakhstan). E-mail: maira-s@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 13.06.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 20.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 27.06.2025

ӘӨЖ 902:365 (5)

ТҮРКІЛЕРДІҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ

Қ.Қ. Аятов

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Түркілердің әскери өнері – бұл ежелгі Орталық Азияның көшпелі халықтарынан бастап, Селжұқ және Осман империялары сияқты қуатты мемлекеттердің қалыптасуына дейінгі көптеген ғасырлар бойы дамыған әскери ұйымдастыру, тактика мен стратегияның бірегей және көпқырлы жүйесі. Түркілер соғыс жүргізудегі жоғары шеберлігімен ерекшеленіп, бұл әскери өнер олардың қуаты мен жеңісті жорықтарының негізі болды.

Түркілердің әскери өнерінде тәртіп пен ұйымдастырушылық құрылым да маңызды рөл атқарды. Қағандар мен сұлтандар көбіне әскери жорықтарға жеке басшылық етіп, әскер рухын көтеріп, жеңіске жігерлендірген. Түркі армиясы жаяу әскер, атты әскер, садақшылар және т.б. сияқты түрлі бөлімдерге бөлініп, бұл олардың шайқас алаңында әртүрлі күштерді тиімді үйлестіріп қолдануына мүмкіндік берді. Осылайша, түркілердің әскери өнері әлем тарихында терең із қалдырды. Оған тән негізгі ерекшеліктер – жоғары мобильділік, атты

әскерді, қоршау құрылғыларын тиімді пайдалану және армияның үйлесімділігі – ортағасырлық әскери мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл түркі империяларының кеңеюіне және Еуропа, Азия мен Таяу Шығыстағы қуатты мемлекеттердің құрылуына зор ықпал етті. Қазіргі заманғы түркілердің әскери тарихына арналған зерттеулер олардың әлем тарихындағы рөлін жаңа қырынан тануға жол ашады. Түркілер – ірі этникалық және мәдени топ ретінде көптеген мемлекеттер мен өркениеттердің қалыптасуына елеулі әсер етті. Олардың әскери өнері мен саяси стратегиясы қазіргі армияларда әлі күнге дейін сақталып, дамып келе жатқан әскери дәстүрлердің негізіне айналды. Түркілердің әскери өнері – бұл тек соғыстар мен шайқастар тарихы емес, сонымен қатар мәдени алмасу, өзара ықпалдастық пен өркениеттер байланысының тарихы екенін ұмытпау қажет.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу барысында ресейлік түркілердің әскери тарихы мен ұрыс тактикасын зерттеп жүрген ғалымдардың ғылыми мақалалары қолданылды. РФ аумағындағы түркі халықтарының әскери тарихы мен ұрыс жүргізу әдіс-тәсілдерін зерттеу барысында жарық көрген ғылыми мақалалар кеңінен қолданылды.

Зерттеуде тарихилық және өзектендіру әдістері қолданылған. Ерте кезеңдерден бастау алған түркілердің әскери ұрыс жүргізу тактикасы мен әскери өнерінің тарихын қарастыру. Түркі халықтарының фольклоры мен жазба деректеріне сүйеніп жазаған ресейлік авторлардың еңбектерін қарастыра отырып, түркілердің әскери жетістіктерін анықтау және талдау жасалынды.

Тірек сөздер: түркілер, қаған, әскери өнер, Орталық Азия, Алтын орда, садақ, күрес.

Сілтеме жасау үшін: Аятов Қ.Қ. Түркілердің әскери өнері // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 95-103 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.09

ВОЕННОЕ ИСКУССТВО ТЮРКОВ

К.К. Аятов

Центральный государственный музей Республики Казахстан (Казахстан)

Аннотация. Военное искусство тюрок – это уникальная и многогранная система военной организации, тактики и стратегии, развивавшаяся на протяжении многих столетий – от кочевых народов древней Центральной Азии до формирования могущественных государств, таких как Сельджукская и Османская империи. Тюрки отличались высоким мастерством ведения войны, и именно военное искусство стало основой их мощи и победоносных походов.

В военном деле тюрок большую роль играли дисциплина и организованная структура. Каганы и султаны зачастую лично возглавляли военные походы, поднимая боевой дух армии и воодушевляя воинов на победу. Армия тюрок делилась на различные подразделения – пехоту, конницу, лучников и другие, что позволяло эффективно координировать действия различных сил на поле боя. Таким образом, военное искусство тюрок оставило глубокий след в мировой истории. Его ключевые особенности – высокая мобильность, эффективное использование кавалерии, осадных машин и согласованность действий армии – стали неотъемлемой частью средневековой военной культуры. Всё это способствовало расширению тюркских империй и созданию могущественных государств в Европе, Азии и на Ближнем Востоке. Исследование военной истории современных тюрок открывает путь к новому пониманию их роли в мировой истории. Тюрки, как крупная этническая и культурная группа, оказали значительное влияние на формирование многих государств и цивилизаций. Их военное искусство и политическая стратегия легли в основу военных традиций, которые до сих пор сохраняются и развиваются в современных армиях. Важно помнить, что военное искусство тюрок – это не только история войн и сражений, но и история культурного обмена, взаимодействия и связей между цивилизациями.

Материалы и методы исследования. В ходе исследования были использованы научные работы российских учёных, занимающихся изучением военной истории и тактики

ведения боя тюркских народов. В ходе исследования также применялись статьи, опубликованные по результатам исследований методов ведения войны и военного искусства тюркских народов, проживающих на территории Российской Федерации и, содержащие обширную информацию о развитии боевых практик, систем вооружения и тактических приёмов в историческом контексте.

В исследовании применялись исторический и актуализирующий методы. С помощью исторического метода рассматривалась эволюция военного искусства и боевой тактики тюрков, начиная с ранних периодов их истории. Актуализирующий метод позволил установить связь между традиционным военным опытом тюрков и современными научными представлениями.

Кроме того, исследование основывалось на анализе трудов российских авторов, использующих фольклор и письменные источники тюркских народов. На основе этих данных были выявлены и проанализированы военные достижения тюрков, определены их особенности и историческое значение.

Ключевые слова: тюрки, каган, военное искусство, Центральная Азия, Золотая Орда, лук, борьба.

Для цитирования: Аятов К.К. Военное искусство Тюрков // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 95-103. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.09

THE MILITARY ART OF THE TURKS

K.K. Ayatov

The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The Military Art of the Turks is a unique and multifaceted system of military organization, tactics, and strategy that developed over many centuries – from the nomadic peoples of ancient Central Asia to the formation of powerful states such as the Seljuk and Ottoman Empires. The Turks distinguished by their exceptional skills in warfare, and it was the military art that became the foundation of their strength and victorious campaigns.

Discipline and organized structure played a significant role in Turkish military affairs. Khagans and sultans often personally led military campaigns, raising the army's morale and inspiring warriors to victory. The Turkish army divided into various units – infantry, cavalry, archers, and others, that allowed the effective coordination of different forces on the battlefield. Thus, the military art of the Turks left a profound mark on world history. Its key characteristics were high mobility, effective use of cavalry and siege machines, and army cohesion, became an integral part of medieval military culture. All of this contributed to the expansion of Turkish empires and the formation of powerful states in Europe, Asia, and the Middle East. The study of the military history of modern Turks opens the way to a new understanding of their role in world history. The Turks, as a large ethnic and cultural group, have had a significant influence on the formation of many states and civilizations. Their military art and political strategy formed the basis of military traditions that are still preserved and developed in modern armies. It is important to remember that the military art of the Turks is not only the history of wars and battles, but also the history of cultural exchange, interaction and connections between civilizations.

Materials and research methods. This study base on the scientific works of Russian scholars who specialize in the military history and combat tactics of Turkic peoples. A wide range of scholarly articles was used, particularly those focused on the methods of warfare and military practices of Turkic ethnic groups residing within the territory of the Russian Federation. These works provide extensive information on the development of combat techniques, weapon systems, and tactical approaches in a historical context.

The research employed both historical and actualization (contextualization) methods. The historical method used to trace the evolution of Turkic military art and combat tactics from early

periods. The actualization method allowed for the interpretation of traditional military experience in light of contemporary academic perspectives.

Moreover, the study analyzed the works of Russian authors who draw upon the folklore and written sources of the Turkic peoples. Based on these materials, the military achievements of the Turkic world identified and examined, and their unique characteristics and historical significance assessed.

Keywords: Turks, khagan, military art, Central Asia, Golden Horde, bow, wrestling.

For citation: Ayatov K.K. The military art of the Turks // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 95-103. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.09

Кіріспе. Түркілердің әскери өнері – бұл олардың өздерін ғана емес, сондай-ақ Орталық Азия мен Еуразия тарихын да зерттеуде маңызды және көпқырлы аспект болып табылады. Түркілер этникалық және мәдени топ ретінде терең әрі көне тамырларға ие, олардың әскери өнері, саясаты мен мәдени дәстүрлері өзара тығыз байланысты. Түркілердің әскери тарихын зерттеу арқылы біз тек олардың стратегиялық және тактикалық жетістіктерін ғана емес, сондай-ақ олар көршілес халықтар мен мәдениеттерге қандай әсер еткенін де түсіне аламыз. Бұл жұмыста Түркі халықтарының әскер өнері мен қару-жарақтары дамуы мен қалыптасуын көрсететін классикалық әдіснамалық зерттеу жүйелері қолданылды. Ресейлік ғалымдардың зерттеу жұмыстарын пайдалана отырып, өзектендіру әдісі арқылы түркілердің әскери өнерінің белгілі бір шеңберде пайда болуын және қолдану аясы қарастырылады.

Түркілердің әскери өнері әртүрлі факторлардың ықпалымен қалыптасты, оның ішінде географиялық жағдай, климат, табиғи ресурстар және көршілес өркениеттермен өзара байланыстар маңызды рөл атқарды. Ежелгі заманнан түркілер әскери іс саласында ерекше қабілеттерін көрсете білді, бұл оларға қуатты мемлекеттер мен империялар құруға мүмкіндік берді. Өзгермелі жағдайларға тез бейімделу қабілеті және озық тактикаларды тиімді қолдануы Түркілерді шайқас алаңдарында қуатты күшке айналдырды. Мысалы, атты әскерді пайдалану, маневрлік қабілет және әскерді жылдам жұмылдыру түрік тайпалары мен мемлекеттерінің әскери стратегиясының негізі болды.

Түркілердің мәдениеті мен қоғамына әскери тарихтың ықпалын төмендетуге болмайды. Әскери іс тек әлеуметтік құрылымды ғана емес, мәдени дәстүрлерді де қалыптастырды. Әскери жеңістер мен жеңілістер түркі халықтарының өзіндік санасына, мифологиясына және өнеріне айтарлықтай әсер етті. Соғыс олардың мәдени болмысының маңызды элементіне айналып, эпостарда, әндер мен аңыздарда көрініс тапты. Әскери көсемдер мен батырлар ұлттық рәміздер дәрежесіне көтеріліп, олардың ерліктері тарихи жадтың қалыптасу негізіне айналды. Осылайша, түркілердің әскери тарихы – олардың мәдени мұрасы мен тарихи жолының ажырамас бөлігі. Бұл тақырыпты зерттеу әскери қақтығыстар мен стратегиялардың түркі қоғамдарының дамуына, олардың мәдени дәстүрлеріне және өзге халықтармен өзара қарым-қатынасына қалай әсер еткенін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Аталған жұмыста біз үш негізгі аспектіні қарастырамыз: Түркілердің әскери өнерінің тарихы, олардың әскери саясаты және әскери тарихтың мәдениет пен қоғамға әсері. Бұл әрбір аспект түркілердің әлемдік тарихтағы бірегей орнын және олардың әскери өнер мен жалпы мәдениетті дамытуға қосқан үлесін тереңірек түсінуге жол ашады.

«Түркілердің әскери өнері» атты еңбекте зерттеу нысаны – түркі халықтарының әскери өнері мен әскери саясаты, ал зерттеу пәні – олардың мәдениет пен қоғамға тигізген ықпалы болып табылады. Зерттеу түркілердің әскери тарихының негізгі аспектілерін қамтиды: әскери өнердің қалыптасуы мен дамуы, тактикасы мен стратегиясы, сондай-ақ түркі мемлекеттерінің ішкі және сыртқы қарым-қатынастарын айқындаған әскери саясаттың талдауы. Сонымен қатар, еңбекте әскери жетістіктер мен қақтығыстардың түркі қоғамдарындағы мәдени және әлеуметтік үдерістерге, олардың болмысы мен дүниетанымына қалай әсер еткені де қарастырылады.

«Түркілердің әскери өнері» зерттеуінің мақсаты – түркі халықтарының әскери тарихына кешенді талдау жасау. Бұл олардың тарихи дамуы аясындағы стратегиялық тәсілдері мен тактикалық әдістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу міндеттеріне түркілердің әскери өнерінің эволюциясын зерттеу, олардың әскери саясаты мен оның ішкі және сыртқы қатынастарға ықпалын талдау, сондай-ақ әскери тарихтың мәдени және әлеуметтік өмірге әсерін бағалау кіреді. Мұндай көзқарас түркілердің әскери мұрасын қалпына келтіруге ғана емес, сонымен қатар бұл мұраның олардың бірегей болмысын және мәдени ерекшелігін қалыптастырудағы маңызын анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Түркілердің әскери өнерінің тарихы – бұл көптеген ғасырлар мен кең байтақ аймақтарды қамтитын күрделі де көпқырлы үдеріс. Орталық Азия кеңістігінде қалыптасқан ауқымды этникалық және мәдени топ ретінде түркілер өздеріне тән ерекше дәстүрлерін, тактикасы мен стратегиясын дамытты. Бұл әскери дәстүрлердің қалыптасуына географиялық жағдайлар, көршілес халықтармен өзара әрекеттестік және ішкі әлеуметтік құрылымдар әсер етті. Түркілердің әскери өнерін ежелгі замандардан бастап, алғашқы түрік тайпаларының жазба деректердегі аталуынан бастап, Көк Түрік қағанаты, Ұйғыр қағанаты және Алтын Орда сынды мемлекеттерге дейінгі кезеңде байқауға болады.

Көшпелі халық ретінде түркілер бастапқыда өздерінің әскери шеберлігін далалық аймақтарда жетілдірді. Бұл жерде басты көлік құралы әрі соғыстың негізгі құралы – жылқы болды. Жылқы түрік мәдениетінде ерекше орынға ие болып, оны соғыс ісінде қолдану тиімді тактиканың негізін қалады. Бұл тактика түркілерге басқа көшпелі тайпалармен де, отырықшы халықтармен де тиімді шайқас жүргізуге мүмкіндік берді. Атты әскердің жылдам қозғалысы түрік жауынгерлеріне тосын шабуылдар жасауға, шайқас алаңында маневр жасауға және саны көп қарсыластармен тікелей қақтығыстан жалтаруға жол ашты, бұл ашық дала жағдайында өте маңызды болды [Агаев, 2015: 12-17].

Түрік қолбасшыларының стратегиясы жылдамдық пен тосындық қағидаттарына негізделді. Олар жау аумағын жылдам басып алып, отырықшы қоныстарға шапқыншылықтар ұйымдастырып, инфрақұрылымды жоюға тырысты. Бұл тәсіл жауды әлсіретіп қана қоймай, қолға түскен ресурстар мен тұтқындар есебінен өз күштерін толықтыруға мүмкіндік берді. Түркілер саяси жағдайға байланысты одақтастарын икемді түрде тандап, стратегиялық жоспарларын өзгертіп отыруға бейім болды. Мысалы, кейбір жағдайларда олар басқа көшпелі халықтармен ортақ жауға қарсы бірігіп, өз күштері мен жеңіске жету мүмкіндігін арттырды. Уақыт өте келе, Көк Түрік қағанаты сияқты күрделі мемлекеттік құрылымдардың пайда болуымен, Түркілердің әскери өнері де ұйымдасқан сипатқа ие болды. Тұрақты армиялардың пайда болуы, қорғанды қалаларды алуға арналған техникалар мен логистиканың дамуы ірі әскери жорықтарды жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Бұл кезеңде атты әскерге жаяу әскердің қосылуы арқылы әскери құрылымдар анағұрлым теңгерімді әрі тиімді бола түсті. Түркілер қорғандарды алу үшін қоршау машиналарын және әртүрлі тактикаларды қолдана бастады, бұл қытай және арабтар сияқты отырықшы халықтармен күресте өзекті болды.

Түркілердің әскери өнеріндегі маңызды ерекшеліктердің бірі – олар жаңа технологиялар мен тактикаларды тез меңгеріп, оларды өз жүйесіне бейімдей білді. Мысалы, арабтармен қақтығыстардан кейін түркілер ауыр сауыттар мен қоршау құралдарын қолдана бастады, бұл олардың соғыс кезіндегі тиімділігін арттырды. Бұл олардың жаңашылдыққа ашықтығын және өзгерістерге бейімділігін көрсетеді, ал бұл – олардың ғасырлар бойғы табысының негізгі себептерінің бірі.

Алтын Орда кезеңінде түркілер өздерінің әскери дәстүрлерін дамытуды жалғастырды, оларды парсы және орыс мәдениетінің әсерімен ұштастыра білді. Бұл жаңа әскери құрылымдар мен тактикалардың пайда болуына алып келді, олардың көмегімен Түркілер әртүрлі майдандарда сәтті соғыс жүргізе алды. Мысалы, ауыр атты әскер мен күрделі қоршау стратегиялары бұл дәуірдің әскери өнерінің ерекшелігіне айналды. Түркілер сонымен қатар дипломатиялық әдістерді де шебер қолданды: көршілес мемлекеттермен одақтар мен келісімдер жасап, соғыстардан жалтарып, жаулап алынған аумақтарда тұрақтылық орната

білді. Осылайша, түркілердің әскери өнері – ғасырлар бойы дамып, әртүрлі факторлардың ықпалында қалыптасқан бай әрі көптүрлі дәстүр. Түркілер өзгермелі жағдайларға икемделіп, жаңа технологиялар мен тактикаларды меңгеру арқылы өз тәуелсіздігін сақтап қана қоймай, кең аумақтарға ықпал ете алды. Олардың әскери стратегиясы – жылдамдық, маневрлік және тосындыққа негізделіп, қоршаған ортаның мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға бағытталған – оларды өз заманының ең табысты жауынгерлерінің қатарына қосты.

Түркілердің қару-жарақ тарихы – Орталық Азияның ең ірі халықтарының бірі саналатын түркілердің әскери мәдениетін зерттеудің қызықты әрі көпқырлы қыры. Ежелгі дереккөздерде алғаш рет атала бастаған кезден бастап, түркілер өздерін шебер жауынгерлер ретінде танытып, түрлі қару-жарақ пен соғыс жабдықтарын пайдаланған. Олар уақыт талабына сай өзгеріп, жаңа жағдайларға, технологиялар мен соғыс жүргізу тәсілдеріне бейімделе білді. Түркілердің әскери тарихында тек қару-жарақтың өзі ғана емес, сонымен қатар олардың соғысқа деген көзқарасы мен өмір салтына енген соғыс философиясы да маңызды орын алады. VI ғасырдан бастап, түркі халықтары алғаш рет қытай жылнамаларында атала бастаған кезден өз әскери дәстүрлерін қалыптастыра бастады. Көп ғасырлар бойы олардың армиясының негізін атты әскер құрады. Жылқы түркілердің өмірінде шешуші рөл атқарды, сондықтан да атты әскер – соғыстың негізгі күші болды. Бұл жағдай қару-жарақ таңдауға ғана емес, соғыс тактикасына да тікелей әсер етті. Түркілер жеңіл әрі маневрлі атты әскерді пайдаланып, шайқас алаңында тез қозғалуға, қарсыласты күтпеген жерден соққыға жықуға және қажет болған жағдайда шегінуге мүмкіндік алды. Жылқы тек көлік құралы ғана емес, сонымен қатар мәртебе мен байлықтың белгісі ретінде де қабылданды. Бұл олардың әскери мәдениетінде жылқының ерекше орын алатынын көрсетті [Бобров, Худяков, Филиппович, 2015: 92-105].

Түркілер пайдаланған ең белгілі қарулардың бірі – садақ болды. Түркі садақшылары дәлдігімен және шеберлігімен танылып, оларды шайқас алаңында аса қауіпті күшке айналдырды. Садақтар әртүрлі материалдардан – ағаш, сүйек пен мүйізден жасалды. Олар жеңіл әрі қуатты болып, жебелердің үлкен қашықтыққа ұшуына мүмкіндік берді. Түркілер жай садақтармен қатар, күрделі құрамдас садақтарды да қолданған. Бұл садақтар соғыс кезінде аса тиімді болды. Садақ ату үлкен шеберлікті талап етіп, көптеген жауынгерлер арнайы дайындықтан өтті. Түркілер металл ұшты жебелерді де пайдаланған, олар қарсылас сауытын тесіп өте алатын. Садақтармен қатар, түркілер лақтырмалы қарулар — найза мен сүңгі сияқты құралдарды да қолданды. Бұл қарулар ашық далалық шайқастарда, алыстан соққы беруге мүмкіндік туғанда өте тиімді болды. Найзалар жақын және алыс қашықтықта да пайдаланылған, олардың салмағы қолдану тәсіліне байланысты әртүрлі болды. Түркілер сондай-ақ лақтырмалы қанжарларды қолданған. Бұл құралдар әрі қару, әрі аңшылықта пайдаланылатын құрал ретінде танымал болды [Горбунов, 2015: 28-45].

Түркілердің арсеналында суық қарулар – қылыш пен семсер де маңызды орын алды. Түркі қылыштары әдетте иілген пішінді болған, бұл оларды жақын шайқаста тиімді қолдануға мүмкіндік берді. Мұндай қылыштар көбіне күрделі ою-өрнектермен және асыл тастармен безендіріліп, иесінің мәртебесін көрсететін. Металдың сапасы мен ұсталық шеберлік жоғары бағаланған, түркі халықтары өздерінің ұсталық дәстүрлерін дамытты. Түркілер арасында кең тараған семсерлер жақсы теңгерілген болып, шауып кесуге де, түйреп соғуға да ыңғайлы болды. Түркі қару жасаушы шеберлері металды өңдеудің және шынықтырудың ерекше әдістерін меңгеріп, сапалы әрі төзімді қару түрлерін жасаған.

Уақыт өте келе, түркілер соғыс жүргізу технологиялары мен тактикасының өзгеруіне қарай өз қарулары мен соғыс құралдарын бейімдеп отырды. Орта ғасырларда отты қарудың таралуымен бірге, түркілер зеңбіректер мен мылтықтарды қолдана бастады. Бұл жағдай шайқастардың сипатын едәуір өзгертті. Түркілер әскери жорықтарда артиллерияны кеңінен қолданып, бекіністерді қоршауға алып, жауға ауыр соққы беру мүмкіндігіне ие болды. Олар көрші халықтардың технологияларын қабылдап, бейімдей білді, бұл олардың соғыс жабдықтарын жетілдіруге әсер етті.

Түркі әскери дәстүрлері тек қарумен ғана шектелмеген. Олар ғасырлар бойы қалыптасқан түрлі тактикалар мен стратегияларды да қамтыды. Түркілер қарсыласын айналып өту үшін түрлі айла-тәсілдер қолданды, барлау жұмыстарын белсенді жүргізді. Жағдайға тез бейімделу және тактиканы өзгерту қабілеті оларға қуатты армияларға қарсы жеңіске жетуге мүмкіндік берді. Түркілер әртүрлі әскер құрамаларын – атты садақшыларды, жаяу әскерді, артиллерияны шебер үйлестіріп, шайқас алаңындағы өзгерістерге тез жауап берді. Мәдени аспектілер де түркілердің әскери ісінде үлкен рөл атқарды. Жауынгерлер өз дәстүрлерін, салт-дәстүрлерін қастерледі, бұл олардың соғыстағы мінез-құлқына тікелей әсер етті. Музыка мен поэзия әскери мәдениеттің ажырамас бөлігі болды. Көптеген түркі халықтарында батырлық эпостар мен дастандар болған, оларда ата-бабалардың ерліктері жырланған. Бұл туындылар жауынгерлерге рух беріп қана қоймай, болашақ ұрпаққа әскери стратегия мен тактика жөніндегі білімді жеткізудің бір құралына айналды.

Тарихи дереккөздерге сәйкес, түркілерде жауынгерлік өнер ерте ортағасыр дәуірінде қалыптаса бастаған. Ең танымал түрлері – күрес, садақ ату және түрлі ат үстіндегі ұрыс тәсілдері. Готтар, хазарлар және түркілер сияқты түркі тайпалары садақты негізгі қару ретінде кеңінен қолданған, ал садақ ату шеберлігі ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын басты жауынгерлік дағдылардың біріне айналды. Садақ тек аңшылық құралы ғана емес, сонымен қатар әскери стратегияның маңызды бөлігі болды. Түркілер жеңіл әрі маневрлі атты жасақтарды қолданған, олар далалық кеңістікте жылдам қозғалып, жауға күтпеген жерден соққы жасап отырған. Бұл атты әскерлер шабуыл кезінде садақты ат үстінде аса шеберлікпен пайдаланған [Абаев, Фельдман, 2015: 195-200].

Қоғам дамып, күрделірек әлеуметтік құрылымдар қалыптасуына байланысты, түркілердің жауынгерлік өнері де жүйелене бастады. Бұл үдерісте маңызды кезең – VI ғасырда құрылған Түрік қағанаты болды. Ол бірыңғай әскери дәстүрдің қалыптасуына ықпал етті. Осы кезеңде жауынгерлік өнер әскери дайындықтың ажырамас бөлігіне айналып, әскери білім беру неғұрлым ұйымдасқан сипат алды. Дайындықтың маңызды элементтерінің бірі – күрестің әртүрлі түрлерін меңгеру болды. Олар жақын қашықтықтағы жекпе-жектер мен жерге құлату тәсілдерін қамтыды. Бұл әдістер жауынгерлердің күшін, ептілігін және төзімділігін дамытып, оларды шайқас алаңында неғұрлым тиімді етуге бағытталған [Бобров, Худяков, 2010: 174-181].

Түркілердің жауынгерлік өнеріндегі ерекше маңызды элементтердің бірі – күрес болды. Күрестің көптеген түрлері болған, ал ең танымалы – бүгінгі күнге дейін сақталған дәстүрлі түркі күресі – «күрес». Бұл күрес түрлі әдіс-тәсілдер мен қозғалыстарға бай болған, сондай-ақ қарсыласқа құрмет көрсету және өзін-өзі жетілдіру философиясын қамтыған. Күрес тек спорттық жарыс қана емес, сонымен қатар тайпаларды біріктіретін және әлеуметтік байланыстарды нығайтатын ритуалдық шара ретінде де өткізілген [Бобров, 2012: 296-329].

Түркілердің жауынгерлік өнеріндегі маңызды қырларының бірі – оның салт-дәстүрлік және мәдени контекстерде қолданылуы болды. Жауынгерлік өнер жиі мерекелер мен рәсімдердің бір бөлігіне айналып, онда жауынгерлердің шеберліктері көрсетіліп, түрлі жарыстар ұйымдастырылатын. Мұндай шаралар тек көңіл көтеру үшін емес, сонымен қатар жас буынға білім мен тәжірибе берудің бір жолы ретінде де қызмет атқарды. Осылайша, түркілердің жауынгерлік өнері тек практикалық маңызға ие болып қана қоймай, тәрбиелік мәнге де ие болды. Ол азаматтық бірегейлік пен патриотизмді қалыптастыруға ықпал етті.

Қорытынды. «Түркілердің әскери өнері» тақырыбындағы мақаланы қорытындылай келе түркі халықтарының көпқырлы және көпғасырлық мұрасын, олардың әскери өнерін, саясатын, мәдениет пен қоғамға ықпалын тұжырымдайды. Зерттеу барысында түркілердің әскери тарихына қатысты көптеген аспектілер қарастырылды – ежелгі дәуірлерден бастап қазіргі заманға дейін, бұл олардың әскери дәстүрінің тұтастығын және оның тарихи маңызын түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу көрсеткендей, түркілердің әскери өнері күрделі эволюциялық жолдан өтті: көшпелі тайпаларға тән қарапайым соғыс жүргізу әдістерінен бастап, ауқымды әскери жорықтар жүргізуге қабілетті күрделі әрі ұйымдасқан армияларға

дейін дамыды. Түркілер ерекше шабуыл және маневрлік қабілеттерінің арқасында көршілес халықтармен де, қуатты мемлекеттермен де табысты шайқаса білді. Әскери жағдайларға бейімделу және жаңа технологияларды, мысалы, атыс қаруы мен қоршау машиналарын қолдану арқылы олар соғыс жүргізудің жоғары деңгейіне жеткенін көрсетті.

Түркілердің әскери саясаты да ерекше назар аударуға тұрарлық. Тарих бойында Көк Түрік қағанаты, Ұйғыр қағанаты және кейінірек Осман империясы сияқты түркі мемлекеттері әскери күш арқылы өз аумақтарын кеңейтіп, көршілес халықтарға ықпалын күшейтті. Олар тек жаңа жерлерді бағындырып қана қоймай, сонымен қатар күрделі дипломатиялық қатынастар орнатып, өңірдегі күштер тепе-теңдігін сақтай білді. Түркілердің әскери саясаты олардың мәдени және әлеуметтік дамуымен тығыз байланысты болды, сондықтан ол олардың тарихи эволюциясын түсінудегі маңызды элемент болып табылады.

Алайда түркілердің әскери тарихы тек соғыс жүргізу әдістері мен саяси стратегиялармен шектелмейді. Бұл тарих олардың мәдениеті мен қоғамына да үлкен әсер етті. Әскери өнер өзін-өзі танытудың және әлеуметтік мәртебенің бір түрі ретінде түркі халықтарының бірегейлігін қалыптастырудың негізіне айналды. Соғысқа байланысты әскери дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен рәсімдер фольклорда, әдебиетте және өнерде өз көрінісін тапты. Жеңіс пен жеңіліспен байланысты маңызды оқиғалар мифтер мен аңыздарға арқау болып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, түркі халықтарының тарихи жадын және ұлттық бірегейлігін қалыптастырды.

Түркілердің әскери тарихы олардың әлеуметтік құрылымына да әсер етті. Әскери қызмет қоғамда құрметті әрі жоғары бағаланатын іс ретінде қабылданды. Бұл әскери ақсүйектердің қалыптасуына жағдай жасады, олар мемлекетті басқаруда және әлеуметтік иерархияда маңызды рөл атқарды. Қағандар мен хандар секілді әскери басшылар тек қолбасшы емес, өз халқының бірлігі мен күшінің символына айналды. Олардың шайқастағы жетістіктері билік пен беделді нығайтты, бұл қоғамдағы қатынастар мен ішкі саясатқа әсер етті. Айта кету керек, түркілердің әскери тарихы біржақты болмаған. Жеңістермен қатар, жеңілістер де орын алды, олар түркі халықтарының одан әрі дамуына ықпал етті. Соғыстағы жеңілістер кейде аумақтардың жоғалуына, саяси карта өзгерістеріне, тіпті тұтас мемлекеттердің күйреуіне алып келді. Дегенмен, түркілер әрдайым қайта қалпына келіп, жаңғыруға қабілетті болды. Бұл олардың төзімділігі мен бейімделу қабілетінің белгісі. Бұл аспект қазіргі халықтар үшін де маңызды сабақ – қиындықтарды еңсеріп, даму жолын жалғастыруға болатынын көрсетеді.

Түркілердің әскери өнері олардың мәдени мұрасы мен ұлттық бірегейлігінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл тарих тек әскери жетістіктерді ғана емес, сонымен қатар терең мәдени және әлеуметтік үдерістерді де көрсетеді. Түркілердің әскери тарихын зерттеу тек олардың өз тарихын ғана емес, сондай-ақ ғасырлар бойы түркілер маңызды рөл атқарған бүкіл Еуразия құрлығының тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу түркі халықтарының мұрасын, олардың әлемдік тарихтағы орнын және қазіргі заманға әсерін одан әрі зерделеу мен ой елегінен өткізудің жаңа көкжиектерін ашады.

ӘДЕБИЕТ

Агаев Ю.Ш. О военном искусстве по «Кутадгу Билик» Юсифа Баласагунского // *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. 2015. Т. 1. № 3-4. С. 12-17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-voennom-iskusstve-po-kutadgu-bilik-yusifa-balasagunskogo>

Бобров Л.Н., Худяков Ю.С., Филиппович Ю.Н. Доспехи волка // *Наука из первых рук*. 2015. № 61 (1). С. 92-105. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dospehi-volka>

Горбунов В.В. Длинноклинковое оружие тюркской конницы // *Историческое оружиеведение*. 2015. №2. С. 28-45. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dlinnoklinkovoe-oruzhie-tyurkskoy-konnitsy>

Абаев Н.В., Фельдман В.Р. Зооморфизм тотемных психотипов Лисы и Волка в истории боевых искусств тюрко-монгольских народов Внутренней Азии // *Вестник Бурятского государственного университета. Философия*. 2015. №7. С. 195-200. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/zoomorfizm-totemnyh-psihotipov-lisy-i-volka-v-istorii-boevykh-iskusstv-tyurko-mongolskih-narodov-vnutrenney-azii>

Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Копья с завитками-отрожками как пример взаимовлияния русских, тюркских и монгольских военно-культурных традиций на территории Южной Сибири в XVII-XVIII веках // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология. 2010. Т. 9. № 3. С. 174-181. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kopya-s-zavitkami-otrozhkami-kak-primer-vzaimovliyaniya-russkih-tyurkskih-i-mongolskih-voenno-kulturnyh-traditsiy-na-territorii-yuzhnoy>

Бобров Л.А. Луки казахских воинов эпохи позднего Средневековья и раннего Нового времени // Вопросы производства, конструкции и боевого применения // Военное дело Улуса Джучи и его наследников. Астана: Фолиант. 2012. С. 296-329. URL: https://www.academia.edu/download/36086810/Voennoe_delo__Ulusa_Jochi_2012

REFERENCES

Agaeв Yu. Sh. O. O voennom iskusstve po “Kutadgu Bilik” Yusifa Balasagunskogo // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. 2015. Vol. 1. № 3-4, pp. 12–17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-voennom-iskusstve-po-kutadgu-bilik-yusifa-balasagunskogo>. (In Russian)

Bobrov L.N., Khudyakov Yu.S., Filippovich Yu.N. Dospehi volka // Nauka iz pervykh ruk. 2015. № 61 (1), pp. 92–105. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dospehi-volka>. (In Russian)

Gorbunov V.V. Dlinnoklinkovoe oruzhie tyurkskoy konnitsy // Istoricheskoe oruzhievedenie. 2015. № 2, pp. 28–45. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dlinnoklinkovoe-oruzhie-tyurkskoy-konnitsy>. (In Russian)

Abaev N.V., Feldman V.R. Zoomorfizm totemnykh psikhotipov Lisy i Volka v istorii boevykh iskusstv tyurko-mongolskikh narodov Vnutrenney Azii // Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. 2015. № 7, pp. 195–200. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zoomorfizm-totemnyh-psihotipov-lisy-i-volka-v-istorii-boevykh-iskusstv-tyurko-mongolskih-narodov-vnutrenney-azii>. (In Russian)

Bobrov L.A., Khudyakov Yu.S. Kopya s zavitkami-otrozhkami kak primer vzaimovliyaniya russkikh, tyurkskikh i mongolskikh voenno-kulturnykh traditsiy na territorii Yuzhnoy Sibiri v XVII–XVIII vekakh // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istorika. Filologiya. 2010. Vol. 9. № 3, pp. 174–181. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kopya-s-zavitkami-otrozhkami-kak-primer-vzaimovliyaniya-russkih-tyurkskih-i-mongolskih-voenno-kulturnyh-traditsiy-na-territorii-yuzhnoy>. (In Russian)

Bobrov L.A. Luki kazakhskikh voynov epokhi pozdnego Srednevekov'ya i rannego Novogo vremeni // Voprosy proizvodstva, konstruktii i boevogo primeneniya // Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov. Astana: Foliant, 2012, pp. 296–329. URL: https://www.academia.edu/download/36086810/Voennoe_delo__Ulusa_Jochi_2012. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Аятов Қанағат Қуанышұлы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінің кіші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан). E-mail: ayatov.kanagat@mail.ru

Сведения об авторе: Аятов Қанағат Қуанышұлы – магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан). E-mail: ayatov.kanagat@mail.ru

Information about the author: Kanagat K. Ayatov – Master of Humanities, Junior Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan). E-mail: ayatov.kanagat@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.05.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.06.2025

ӘОЖ 392.813

XI ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАҒАМДАРЫ**Б.Н. Құрбан**

«Әзірет-Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақала XI ғасырдағы түркі халықтарының тағамдары мен тамақтану мәдениетіне арналған. Түркілердің ас әзірлеу дәстүрлері мен тағамдарының құрамында сол дәуірдің әлеуметтік және мәдени өмірінің көрінісі бар. Мақалада XI ғасырда түркі халықтарының негізгі тағамдары, олардың дайындалу тәсілдері, азық-түлік көздері мен дайындық ерекшеліктері қарастырылады. Түркі халықтарының ас үйі және олардың тағамдары араб, парсы, қытай сияқты түрлі мәдениеттердің ықпалымен қалыптасқан. Сонымен қатар, мақалада түркі халықтарының дастарханына ислам дінінің, көшпелі өмір салтының алып келген өзгерістерінің әсері, сондай-ақ Орта Азия елдерінің гастрономиялық дәстүрлері туралы мәліметтер беріледі. Осы тұрғыда, түркі тағамдары мен тамақтану дәстүрлерінің халықтың күнделікті өмірі мен рухани құндылықтарымен тығыз байланысты екендігі анықталды. Бұл зерттеу XI ғасырдағы түркілердің ас үй мәдениетінің көп қырлы әрі бай екенін көрсетеді. Сонымен қатар түркі халықтарының тағам мәдениеті ортағасырдан қазіргі заманға дейін қалыптасып, олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін сақталғанына көз жеткізе аламыз. Ғылыми мақалада XI ғасырдағы түркі халықтарының сусындары, сүт тағамдары, салқын тағамдар, ет тағамдары, сорпалар, балықтар, дән тағамдары, тәтті тағамдар және ұн тағамдарына анықтама беріледі.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеуде XI ғасырдағы түркі халықтарының тағамдық дәстүрлері мен олардың қалыптасу ерекшеліктерін қарастыру негізінде тарихи жазбалар, археологиялық деректер мен этнографиялық зерттеулер қолданылды. Сонымен қатар, түркі халықтарының тағамдары туралы жекелеген авторлардың еңбектері ғылыми тұрғыдан талданды. Әдіс ретінде контент-талдау, салыстырмалы әдіс және тарихи-этнографиялық зерттеу тәсілдері қолданылды. Бұдан басқа, қазіргі түркі халықтары арасында жүргізілген сауалнамалар мен далада жасалған экспедиция материалдары зерттеу барысында пайдаланылды.

Тірек сөздер: түркі халықтары, ортағасыр, этномәдени дәстүр, түркі халықтарының асханасы, аспаздық өнер, этнография, этнология, мәдени антропология, тағамдар.

Сілтеме жасау үшін: Құрбан Б.Н. XI ғасырдағы түркі халықтарының тағамдары // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 104-110 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.10

БЛЮДА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ XI ВЕКА**Б.Н. Курбан**

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» (Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена пище и культуре питания тюркских народов XI века. В традициях и блюдах тюрков есть отражение социальной и культурной жизни того времени. В статье рассматриваются основные блюда тюркских народов XI века, способы их приготовления, источники питания и особенности подготовки. Кухня тюркского народа и их блюда сформировались под влиянием различных культур, таких как арабская, персидская, китайская. Кроме того, в статье приводятся сведения о влиянии на кухню тюркских народов изменения исламской религии, кочевого образа жизни, а также гастрономических традициях стран Центральной Азии. В этом контексте установлено, что традиции тюркской кухни и питания тесно связаны с повседневной жизнью и духовными ценностями народа. Это исследование показывает, что кухня тюркского народа XI века многогранна и богата. Мы также видим, что пищевая культура тюркских народов формировалась со времен средневековья и до наших дней, и многие из них сохранились до наших дней. В научной

статье также дается описание напитков, молочных блюд, холодных закусок, мясных блюд, супов, рыбных, зерновых блюд, сладостей и мучных блюд тюркских народов XI века.

Материалы и методы исследования. В исследовании на основе исторических записей, археологических данных и этнографических исследований изучены пищевые традиции тюркских народов XI века и особенности их формирования. Кроме того, были научно проанализированы труды отдельных авторов о блюдах тюркских народов. В качестве методов использовались контент-анализ, сравнительные методы, историко-этнографические методы исследования. Кроме того, в исследовании использовались опросы, проведенные среди современных тюркских народов, и материалы полевых экспедиций.

Ключевые слова: тюркские народы, средневековые, этнокультурные традиции, кухня тюркских народов, кулинарное искусство, этнография, этнология, культурная антропология, блюда.

Для цитирования: Курбан Б.Н. Блюда тюркских народов XI века // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 104-110. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.10

DISHES OF THE TURKIC PEOPLES OF THE XI CENTURY

B.N. Kurban

National historical-cultural museum-reserve “Azret Sultan” (Kazakhstan)

Abstract. This article is devoted to food and food culture of the Turkic peoples of the XI century. In the traditions and dishes of the Turks there is a reflection of the social and cultural life of that time. The article considers the main dishes of the Turkic peoples of the XI century, methods of their preparation, power sources and features of preparation. The culinary traditions of the Turkic people have been shaped by a variety of influences, including Arabic, Persian, and Chinese culinary practices. Moreover, the article provides information on the impact of changes in Islamic religion, nomadic lifestyle, and gastronomic traditions of Central Asian countries on the cuisine of Turkic peoples. In this context, it is established that the traditions of Turkic cuisine and nutrition are closely related to the daily life and spiritual values of the people. The present study demonstrates that the cuisine of the Turkic people of the XIth century is multifaceted and abundant. Furthermore, it is possible to ascertain that the culinary traditions of the Turkic peoples were established from the Middle Ages until the present day and underwent a centuries-long transformation. Moreover, the scientific article provides a comprehensive list of beverages consumed by the Turkic peoples in the XIth century, encompassing dairy products, cold products, meat products, broths, fish, grain products, sweets, and flour products.

Materials and research methods. Kazakhstan National Electronic Library, Turkestan regional “Farab” universal scientific library, National historical-cultural museum-reserve “Azret Sultan”, Al-Farabi city scientific and universal library, scientific publications.

This study examines the food traditions of the Turkic peoples of the XIth century and the peculiarities of their formation. Based on research, historical records, archaeological data and ethnographic research are used. Various scientific works and archival documents on the dishes of the Turkic peoples will also be analyzed. As a method, methods of content analysis, comparative method and historical and ethnographic research were used. In addition, the study used materials from surveys conducted among modern Turkic peoples and expeditions to the steppe.

Keywords: Turkic peoples, Middle Ages, ethnocultural traditions, cuisine of Turkic peoples, culinary art, ethnography, ethnology, cultural anthropology, dishes.

For citation: Kurban B.N. Dishes of the turkic peoples of the XI century // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 104-110. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.10

Кіріспе. XI ғасыр түркі халықтары үшін маңызды тарихи кезең болды. Бұл уақытта түркі әлемі түрлі мәдениеттер мен өркениеттермен өзара байланыста болып, әлеуметтік және шаруашылық тұрғыдан дамып жатты. Түркі халықтарының асүйі де осы уақыттың мәдени

мұраларын сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктер мен дәстүрлерді қалыптастырды. Тағамдар, түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігін, табиғатпен байланысын, көшпелі өмір салтын және ұлттық ерекшеліктерін көрсететін басты компоненттердің бірі болды. Бұл мақалада XI ғасырдағы түркі халықтарының тағамдарына тоқталып, сол дәуірдің тағамдық мәдениетін зерттеп, түрлі тағам түрлерінің мәнін ашуға тырысамыз.

Нәтижелер мен талқылау. Түркі халықтарының тағам атауларының этнолингвистикалық сипатына тоқталар болсақ, халықтық тағам лексикасы үй, киім терминдеріне қарағанда анағұрлым тұрақты болып келеді. Халықтық тағамдар лексемасы туыстас және көне түркі тектес халықтар мен тайпалардың, этникалық топтардың материалды мәдениеттерінің ұқсастығын да көрсетеді [Алтаев, 1987: 37]. Тағам атаулары неғұрлым көне болса, олардың мәдениеті соғұрлым жақын тартады. Тағам мәдениеті арқылы көне түркі халқының мал, егін шаруашылығымен және бау-бақшамен айналысқанын танып, білеміз. Түркі елінің тағамы тек қана ет пен сүттен жасалмаған, түрлі шөп қоспаларынан да дайындалған. Құрттың сары суын сүт қосып қайнатып, ірімшік жасайды, ауырған малға ішкізеді, әйелдер бас жуады, сондай-ақ одан тері илеу үшін «малма» жасайды. Көне түркі халқы алдымен қоршаған ортаны таныған, жете табиғаттың мүмкіншілігін оқып, үйренген. Сонымен қатар түркі халықтарында ортақ сөздер бар. Мысалы нан сөзі көптеген тілдерде кездесетін мағынасы бір түбірден шығуы мүмкін. И.Д.Дмитриевтің айтуынша, түркі тілдеріндегі нан сөзі парсы тілінен ауысқан, ал, бұл сөздің ең түпкі шыққан ұясы грек тілі болуға тиіс, себебі, ежелден гректер бұл сөзбен жеуге жарайтын ағаштың бір түрін атаған көрінеді [Амангелді, 2017: 127].

Арабша «дәм», «тағам» деген сөздің мағынасы «ас», «тамақ». Асты жоғары тұтатын қазақ «дәм татыңыз» деп жатады. Қастандық жасаған кісіге «дәм атсын» дейді. «Ас», «тамақ», «дәм» көптеген түркі халқына ортақ атау болған. Қазақ «ас» деп: таңғы шай, түскі ас, кешкі ас, ал қонаққа беретін тағамды «қонақасы» деген. А.Жылқыбаеваның «Түркі тіліндегі ас, «тағам» сөзінің семантикалық өрісі» деген мақаласында: Э. В. Севортян ас сөзін көне ирандық лексемадан ауысқанын айтады. Және де «ас», «аш» сөзі өзінің бастауын басқа тілден алғанымен ең алдымен көзге түсетіні ол түркі тілі екендігін анық айтқан [Арутюнов, 1981: 238]. XI ғасырдағы түркі халықтары көбінесе Азия мен Еуропаның шекаралық аумақтарында орналасқан. Бұл олардың көршілес халықтармен тығыз қарым-қатынас жасауына себеп болды. Мұндай араласу түркі халықтарының тағамдарына жаңа дәмдер мен дәмдеуіштерді енгізді. Түркілердің тағамдары қытайлық, парсы, араб және басқа да халықтардың тағамдарымен ықпалдасты. Мысалы, ислам мәдениетінің ықпалымен көпшіліктің арасында халал тағамдар ерекше орын алды. Сонымен қатар, түркі халықтарының Шығыс пен Батыс арасында көп саяхат жасауының нәтижесінде олардың тағамдық мәдениеті де әртүрлі мәдениеттердің элементтерін бойына сіңірді. Түркі халықтарының ас мәзірі – олардың мәдениеті мен тұрмысын, салт-дәстүрлерін, табиғатқа және жанұялық өмірге деген көзқарасын көрсететін маңызды мәдени мұра. XI ғасырдағы түркі қоғамында тамақтану тек ішіп-жеу ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік жағдай, қонақжайлылық және дәстүрлердің көрінісі болды. Түрлі табиғи өнімдер мен жергілікті шикізаттарды пайдалана отырып, ата-бабаларымыз түрлі тағамдарды дайындаған, бұл тағамдар көбінесе тұрмыс пен мерекелерде, сондай-ақ діни рәсімдерде маңызды рөл атқарған [Бобров, Терехина, 1993: 137]. Оны біз төмендегі бірнеше топқа бөлініп, жіктеліп жазылған тағамдардың түрлерінен көре аламыз.

1. Нан мен қамырдан жасалған тағамдар: Түркі халықтарының ас мәзірінде нан мен қамырдан жасалған тағамдар маңызды орын алған. Бұл тағамдар көбіне күнделікті өмірде, әсіресе дастархан басында қолданылатын негізгі азық түрлері болып саналған. Нанның әр түрлері мен қамырдан дайындалған тағамдар халықтың қонақжайлылығын білдіретін, әрі той-томалақтарда арнайы әзірленетін тағамдар ретінде кеңінен тараған.

1. Қатма иұға - майға пісірілетін қат-қат (қаттама) нан. Шелпек.
2. Қағұт - тарыны қайнатып, кептіріп, қол диірменге тартып ұн жасап, май мен қант қосып араластырылады (талқан).

3. Бұсқаж - шелпек немесе жұқа нан.
4. Қуғурмаж - (куырмаш) - қуырылған бидай.
5. Бұсқаж - жапқан нан немесе шелпек.
6. Ұқыра - лапшаның жолға алатын түрі, бірақ өте жіңішке етіп кесіледі.
7. Йалажы - қаттама нанның ең жұқа түрі, қол тисе үгітіле береді.
8. Қақұрған - майға иленіп пеште жабылған нан.
9. Синжұ - орташа қалыңдықтағы нан.
10. Құзман - ыстық күлге көміп пісірілген нан (таба нан).
11. Абмак - нан.

2. Сүт өнімдері мен сүт қосылған тағамдар: Түркі халықтары үшін сүт пен сүт өнімдері – денсаулықты сақтаудағы маңызды компоненттер. Сүттен жасалатын тағамдар көбінесе балалар мен қарт адамдар үшін пайдалы әрі дәстүрлі болып саналған. Бұл тағамдар да белгілі бір рәсімдер мен мерекелерде ерекше орын алған.

1. Бегні - бидай, тары және арпа сияқты нәрселерден жасалған ішімдік (Боза, Ашымал т.б.).
2. Бұхсұм - тары, сөктен ашытылған ішімдік.
3. Сүме - бөрттірілген бидай. Оны кептіріп барып түйеді, сөйтіп талқан не нан секілді тағамдар істейді.
4. Бұхсы - қайнатылған бидайды миндаль (бадам) дәні салынған құмыраға құйып, үстіне сүтке араластырылған бидай қабығы мен балды қосып ашытады. Ашыған соң бидайды жеп, сұйығын ішеді.
5. Сүткүлүнші - қуырдақ.
6. Сим-«самдақ» - қойдың басын қайнатып, терісін майдалап турап, қазанға салып, көк қосып үстіне ашыған сүт қосып тұндырып қояды.

3. Ет пен ет өнімдерінен жасалған тағамдар: Ет тағамдары түркі халықтарының ас мәзірінде негізгі орын алады, себебі мал шаруашылығы дамыған кезеңде ет көп тұтынатын азық болды. Етті дайындау тәсілдері мен оның өңделуі әр түрлі ұлттық ерекшеліктер мен климаттық жағдайларға байланысты өзгеріп отырған.

1. Қыйма үгрі - қамырдың бір түрі. Шымшықтың тіліндей жұқа, ұлпілдеп кесіледі (Нарынның алғашқы түрі).
2. Қуырдақ - сөклүнші.
3. Йурқамақ - малдың өкпе, бауыр, қарын, ішек, бүйрегін майдалап турап, ішекке тығыз етіп тығып барып қуырады немесе қайнатады.
4. Тұғрыл - ішекке ет, ащы заттар қосылған (қазы).
5. Тұтғұж – ішімдік артынан жейтін шайнама.
6. Сұғұт - қарлұқ тілінде «сүзбе», екінші түрі сұғұт-ішекке ет, күріш, ащылық (бұрыш, тұз т.б) араластырып қайнатады (әсіп).
7. Құрбла - жерге көміп пісіру (көмеш).
8. Қақұрған-майға иленіп пеште жабылған нан.
9. Батриш - қамыры көп, сорпасы аз кеспе көже.
10. Тұтмаж – жолға алатын тамақ, соңынан екі кесе сорпа ішеді.
11. Қуғурмаж - (куырмаш)-қуырылған бидай.

4. Жеміс-жидек пен тәттілер: Жемістер мен тәттілердің түркі халықтарының дастарханында арнайы орны бар. Олар, әсіресе той-мерекелерде, қонақтарға ұсынылатын тәтті тағам ретінде ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, жеміс-жидек шырыны мен құрғақ жемістер де табиғи түрде дайындалатын дәстүрлі тағамдар болып табылады.

1. Бақмас - жеміс-жидек шырыны (алма, өрік т.б.).
2. Жахшақ - кептірілген өрік пен мейіз.
3. Бат-құрма мен жүзімнің сығындысы.
4. Ува (ұва)-қайнатылған күрішті салқын суға салып, қайта сүзіп алып, қант және мұз қосып мұздатып тәтті тағам ретінде жейді.

5. Құрғақ тағамдар мен кептірілген өнімдер: Кейбір дәстүрлі тағамдар кептірілген өнімдер мен құрғақ азықтарға негізделген. Бұл тағамдар көшпелі өмір салтымен тікелей байланысты, өйткені ұзақ сапарлар кезінде азықтарды сақтау мен тасымалдаудың жеңіл болуы өте маңызды болған.

1. Сағнағу - кептірілген асқабақ.
2. Үзитмә - жұмсақ ірімшік.
3. Сүзма - сүзбе.
4. Йазук ат - күзде арнайы ащы заттарды қосып кептіріп, көктемде жейтін тағам (соғым, қақтау, сүр ет, қазы).

6. Дәстүрлі ішімдіктер мен сусындар: Түркі халықтарының тағам мәдениетінде ішімдіктер ерекше орын алады. Дәстүрлі сусындар көбіне сүт, жеміс, бидай мен арпа негізінде дайындалады және олар ұлттың мәдениеті және тұрмыс салтымен терең байланысты.

1. Бегні - бидай, тары және арпа сияқты дақылдардан жасалған ішімдік (Боза, Ашымал).
2. Бұхсұм - тары, сөктен ашытылған ішімдік.
3. Ұғұт - сыраның ашытпасы.

7. Дәстүрлі және арнайы тағамдар: Бұл топқа халықтың ерекше дәстүрлеріне, сондай-ақ өмірлік маңызды оқиғалар мен рәсімдерге қатысты тағамдар жатады. Әсіресе өлім мен өмірге байланысты арнайы тағамдар белгілі бір рәсімдермен байланысты болып табылады.

1. Басан - өлген адамды жерлеген соң берілетін тағам, оны «йуғ басан» дейді.
2. Йуғ - өлікті жерлеуге қатысқан адамдарға үш немесе жеті күн бойы арнайы дайындалатын тағам.
3. Тұ - майдаланған жарманы сүт пен ботқа сияқты сорпаға араластырып, ашытатын тағам.
4. Тұб - қайнатылған бидайды арпа ашытқысымен араластырып, киізге орап, жылы жерге қойып ісіндіріп жейді.

8. Сорпа, көже және сұйық тағамдар: Сорпа мен көже түркі халқының дастарханында кеңінен танымал тағамдар болып табылады. Олар көбіне күні бойы қолданылатын және денсаулықты жақсартуға арналған ыстық тағамдар болып есептеледі.

1. Мун - сорпа және кеспе көже.
2. Сүрүш - пісіп, қатпаған шикі жас бидайды қабығымен қосып қуырып дайындалатын тағам.

Бұл топта тағамдарды олардың негізгі құрамы мен дайындалу әдістеріне қарай жүйеленген [Қашғари, 2006: 317]. Мұндай топтау түркі халықтарының тағамдарына қатысты дәстүрлер мен мәдени ерекшеліктерді түсінуге көмектеседі. Әрбір тағам өз ерекшелігімен және дайындалу тәсілімен белгілі бір әлеуметтік жағдай мен дәстүрге байланысты дайындалған. Мысалы, өлім мен өмірге байланысты арнайы тағамдар, салт-дәстүрлер мен діни рәсімдерде пайдаланылған тағамдар, сондай-ақ мерекелік дастархан мен күнделікті өмірдің қажеттіліктеріне арналған тағамдар түркі қоғамының тағам мәдениетінің алуан түрлілігін білдіреді [Бегманов, 2010: 317]. Бұл тағамдар тек күнделікті ас ішудің қажеттілігі ғана емес, халықтың рухани әлемінің, дәстүрлерінің, сенімдері мен салттарының маңызды көрінісі болып табылады. ХІ ғасырдағы түркі халықтарының тағамдары олардың көшпелі тұрмысын, табиғатпен байланысын, сонымен қатар дәстүрлері мен мәдениетін айқындайтын басты белгілердің бірі болды. Бұл тағамдар жай ғана ас емес, сонымен қатар халықтың әлеуметтік жағдайы, дүниетанымы және рухани байлығының айнасы болып табылады. Түркі халықтарының ас үйі өзінің байлығымен және әртүрлілігімен ерекшеленіп, бүгінгі күнге дейін сақталған көптеген тағам түрлеріне негіз болды. ХІ ғасырдағы тағамдар қазақ халқының мәдениетінің бөлшегі ретінде қазіргі заманға дейінгі тағамдар дәстүрінің дамуына зор ықпал етті.

Қорытынды. Сайып келгенде, түркі халықтары асты өте жоғары бағалаған әрі қастерлей білген. Ел-жұрт жадында жатталып қалған «Ас адамның арқауы» деген қағида осындай терең ұғымнан қалыптасқан. Түркі халықтарынан тараған халқымыз да адам өмірінде тамақтың орнын тіршілікке қажетті құндылықтардың бәрінен де жоғары қойған. Бұған «Астан үлкен емессің» немесе «арпа, бидай ас екен, алтын, күміс тас екен» деген ескертпелер мен мақал-мәтелдер де куә бола алады [Жұмағұлов, 2012: 418]. Қалай айтылса да, қандай заманда айтылса да халық асты құрметтеу мен бағалаудың жолын да, жөн-жосығын да, және оны дәмді етіп әзірлеудің де көзін таба білген. Осы ретте, дәмді тағам берумен бірге оның таза, бүтін ыдыстарына дейін ерекше назар аударылған. Сырттан келген кісілер елді осы «қонақ асы» берудің жолы мен жөні арқылы сынап, бағасын берген. Демек, ұлт мәдениетінде тамақ, дәм татқызу тәрбиелік қызмет атқарған.

ӘДЕБИЕТ

- Алтаев С.* Шығыстың тәтті тағамдары. Алматы: Қайнар 1987. 138 б.
- Амангелді М.* Ұлы дала елі, Страна Великой степи, A country of the Great steppe. Алматы: Сардар 2017. 236 б.
- Арутюнов С.А.* Этнография питания народов стран Зарубежной Азии: Опыт сравнительной типологии. Москва: Наука 1981. 256 с.
- Бобров Л.Г., Терехина Л.Н.* Картоптан 777 тағам. Алматы: Қайнар, 1993. 269 б.
- Бегманов Қ.* Халқы мықтының-салты мықты: этнографиялық сыр-сұхбат. Алматы: Өлке баспасы, 2010. 479 б.
- Жұмағұлов Б.* Асыл мұра, Valuable Heritage. Астана: Сарыарқа, 2012. 565 б.
- Қашғари М.* Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат ат-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы /Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. Алматы, Сөздік-Словарь, 2006. 376 б.

REFERENCES

- Altaev S.* Shygystyn tattı tagamdary. Almaty: Kainar, 1987. 138 p. (In Kazakh)
- Amangeldi M.* Uly dala eli, Strana Velikoi stepi, A country of the Great steppe. Almaty: Sardar, 2017. 236 p. (In Kazakh)
- Arutyunov S.A.* Etnografıa pitania narodov stran Zarubejnoi Azii: Opyt sravnitelnoi tipologii. Moskva: Nauka, 1981. 256 p. (In Russian)
- Bobrov L.G., Terehina L.N.* Kartoptan 777 tagam. Almaty: Kainar, 1993. 269 p. (In Kazakh)
- Begmanov K.* Halky myqtynyn-salty mykty: etnografialyk syr-suhbat. Almaty: Olke baspasy, 2010. 479 p. (In Kazakh)
- Jumagulov B.* Asyl mura, Valuable Heritage. Astana: Saryarka, 2012. 565 p. (In Kazakh)
- Kashgari M.* Turik tilinin sozdıgı: (Diواني lugat at-turik): 3 tomdyk sygarmalar jinagy /Kazak tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A.Egeubai. Almaty, Sozdik-Slovar. 2006. 376 p. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Құрбан Бекназар Нұртөлегенұлы – «Әзірет-Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Тарихи мәдени-мұра ескерткіштерін сақтау инспекторы (161200, Түркістан қаласы, Әмір Темір көшесі №53а, Қазақстан), тарих ғылымдарының магистрі. <https://orcid.org/0000-0003-3229-8908>. E-mail: kurban_beknazar@mail.ru

Сведения об авторе: Курбан Бекназар Нуртулегенович – инспектор по сохранению памятников историко-культурного наследия, Национальный историко-культурный музей заповедник «Азрет Султан» (161200, город Туркестан, улица Амира Темира №53а, Казахстан), магистр исторических наук. <https://orcid.org/0000-0003-3229-8908>. E-mail: kurban_beknazar@mail.ru

Information about the author: Beknazar N. Kurban – Inspector for the preservation of historical and cultural heritage monuments, National historical- cultural museum-reserve "Azret-

Sultan" (161200, Turkestan, Amir Temir Street №53a, Kazakhstan), master of historical sciences.
<https://orcid.org/0000-0003-3229-8908>. E-mail: kurban_beknazar@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 08.04.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 30.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.05.2025

УДК 82-1/29

МЭРИ ХАНТЕР-ОСТИН КАК ПЕВЕЦ И ГЛАШАТАЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ ИНДЕЙЦЕВ США. У истоков современного американского стихосложения

Д.Н. Попов

Музей Николая Рериха (Нью-Йорк, США)

Аннотация. История формирования стиля современного американского стихосложения, и в частности поэзии коренных американцев, в настоящее время находится в стадии активного изучения историками литературы. Особая роль в этом процессе известной американской писательницы, эссеистки и поэтессы Мэри Хантер-Остин стала предметом изучения лишь в последние годы. Автор настоящего исследования сосредотачивается на творчестве Остин как теоретика, литературного интерпретатора и поэта.

В работе системно раскрывается общая история исследуемого процесса, выявляются его ключевые точки и имена главных действующих лиц, намечаются наиболее перспективные пути дальнейшего исследования вопроса.

Материалы и методы исследования: литературные, публицистические и теоретические публикации Мэри Хантер-Остин; антологии индейской поэзии США; хроника в СМИ; научные публикации по теме исследования.

В процессе работы применялся комплекс общепринятых методологических возможностей освещения событийной хроники в становлении и развитии современного американского стихосложения, и в частности творчества поэтов индейского происхождения, а также роли Мэри Хантер-Остин в этом процессе в качестве поэта, поэтического интерпретатора традиционной индейской поэзии, а также теоретика американской поэзии. В том числе использовался общепринятый историко-генетический метод, основанный на принципе историзма. Это дало возможность выстроить канву исторического процесса формирования одного из базовых поэтических стилей современности и одного из важнейших его внутренних течений. Опора на метод актуализации позволила наметить возможности прогнозирования направлений дальнейших исследований по конкретной аналитической проблеме.

Ключевые слова: поэзия, верлибр, современная американская поэзия, поэзия американских индейцев, Мэри Хантер-Остин.

Для цитирования: Попов Д.Н. Мэри Хантер-Остин как певец и глашатай поэтической традиции индейцев США. У истоков современного американского стихосложения // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), с. 110-128. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.11

МЕРИ ХАНТЕР-ОСТИН АМЕРИКАЛЫҚ ҮНДІЛЕРДІҢ ПОЭЗИЯЛЫҚ ДӘСТҮРІНІҢ ӘНШІСІ ЖӘНЕ ЖАРШЫСЫ РЕТІНДЕ.

Қазіргі американдық өлең шығару өнерінің бастауында

Д.Н. Попов

Николас Рерих музейі (Нью-Йорк, АҚШ)

Аңдатпа. Қазіргі американдық өлеңнің қалыптасу тарихы, атап айтқанда, американдықтардың поэзиясы қазіргі уақытта әдебиет тарихшыларымен белсенді түрде зерттелуде. Атақты американдық жазушы, ақын және эссе жазушысы Мэри Хантер-Остеннің бұл үдерісте ерекше рөлі соңғы жылдары ғана зерттеу нысанына айналды. Бұл зерттеудің авторы Остиннің теория маманы, әдеби аудармашы және ақын ретіндегі шығармашылығына тоқталады.

Жұмыста зерттелетін процестің жалпы тарихы жүйелі түрде ашылып, оның негізгі тұстары мен негізгі субъектілерінің аты-жөні айқындалып, мәселені одан әрі зерттеудің перспективалық жолдары көрсетілген.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мэри Хантер-Остеннің әдеби, публицистикалық және теориялық басылымдары; американдық үнді поэзиясының антологиялары; БАҚ хроникасы; зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми жарияланымдар.

Жұмыс барысында қазіргі америкалық үнділердің поэзиялық дәстүрінің қалыптасуы мен дамуындағы оқиға хроникасын, атап айтқанда үнді текті ақындардың шығармашылығын қамтудың жалпы қабылданған әдістемелік мүмкіндіктерінің жиынтығы, сондай-ақ осы үдерісте ақын, дәстүрлі үнді поэзиясының поэтикалық аудармашысы, сонымен қатар американдық поэзияның теоретигі ретінде Мэри Хантер-Остеннің рөлі пайдаланылды. Атап айтқанда, тарихшылдық принципіне негізделген жалпы қабылданған тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Бұл қазіргі заманның негізгі поэтикалық стильдерінің бірі және оның маңызды ішкі ағымдарының қалыптасуының тарихи процесінің негізін салуға мүмкіндік берді. Актуализация әдісіне сүйену нақты аналитикалық мәселе бойынша одан әрі зерттеу бағыттарын болжау мүмкіндіктерін белгілеуге мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: поэзия, еркін өлең, қазіргі американдық поэзия, американдық үнді поэзиясы, Мэри Хантер-Остен.

Сілтеме жасау үшін: Попов Д.Н. Мери Хантер-Остин америкалық үнділердің поэзиялық дәстүрінің әншісі және жаршысы ретінде. Қазіргі американдық өлең шығару өнерінің бастауында // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), 110-128 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.11

MARY HUNTER AUSTIN AS A SINGER AND HERALD OF THE INDIANS' POETIC TRADITION OF THE USA

At the origins of modern American versification

D.N. Popov

Nicholas Roerich Museum (New York, USA)

Abstract. The history of the formation of the style of modern American versification, and in particular the poetry of Native Americans, is currently under active study by literary historians. The distinctive role of Mary Hunter Austin, a renowned American writer, essayist, and poet, has only recently been the focus of scholarly inquiry. The author of this study focuses on the work of Austin as a theorist, literary interpreter and poet.

The work systematically reveals the general history of the process under study, identifies its key points and the names of the main characters, and outlines the most promising paths for further research of the issue.

Materials and methods of research: literary, journalistic and theoretical publications of Mary Hunter Austin; anthologies of American Indian poetry; media chronicle; scientific publications on the topic of the study.

In the course of the work, a set of generally accepted methodological possibilities for covering the event chronicle in the formation and development of modern American versification utilized. And in particular, the work of poets of Indian origin, as well as the role of Mary Hunter Austin in this process as a poet, poetic interpreter of traditional Indian poetry, and a theorist of American poetry. In particular, the generally accepted historical-genetic method based on the principle of historicism is used. This facilitated the construction of a comprehensive historical account of the evolution of one of the fundamental poetic styles of modernity and a prominent internal current within it. The employment of the actualization method rendered feasible the delineation of the potential for predicting the directions of future research on a particular analytical problem.

Keywords: poetry, free verse, modern American poetry, American Indian poetry, Mary Hunter Austin.

For citation: Popov D.N. Mary Hunter Austin as a singer and herald of the Indians' poetic tradition of the USA. At the origins of modern American versification // MUSEUM.KZ. 2025. №2 (10), pp. 110-128. DOI 10.59103/muzkz.2025.10.11

Введение. Уже с середины XX столетия американская поэзия представляет собой особый феномен в истории мировой литературы в связи с её полным и бесповоротным переходом на свободный стиль (верлибр) как не только базовый, но и практически единственный тип стихосложения. Сегодня, несмотря на наличие множества филологических исследований, сам процесс первоначального становления этого явления до сих пор не выявлен с полной определённой. И потому представляется целесообразным сделать ещё один шаг в этом направлении.

Результаты и обсуждение. Как известно, реформатором американской поэзии в этом отношении явился Уолт Уитмен, издавший в 1855 году свой знаменитый сборник «Листья травы» (Рис. 1), который постоянно расширялся и дорабатывался им всю оставшуюся жизнь. Стоя на твёрдом убеждении, что стихотворное излияние души должно быть столь же инстинктивно естественным, как сердцебиение и дыхание, этот поэт категорически отбросил в сторону большую часть классических приёмов и принципов стихосложения (рифму, размер и пр.), на которых, по его мнению, лежала печать мертвящего формализма. В своём же методе он нашёл опору в народном фольклоре, библейском псалме и ораторской речи с их ритмической устойчивостью, аллитерациями и ассонансами в построении строфы, а также «журчащими» переливами при голосовом воспроизведении.

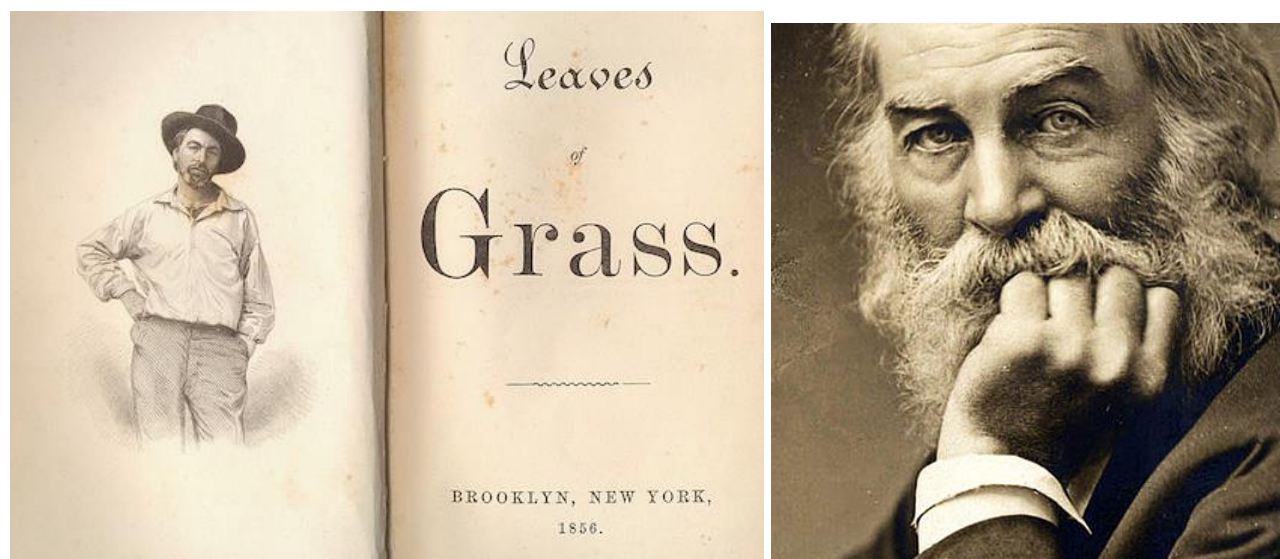

Рис. 1. Фронтиспис и титульный лист одного из первых изданий сборника верлибров Уолта Уитмена «Листья травы». Фотопортрет поэта в преклонные годы.

Что же касается внутреннего содержания, то в стихах этого сборника человек, как и любой предмет этого мира, оказывается в таинственной священной связи со всем сущим в ходе эволюции Вселенной. Чувство родства лирического героя со всеми существами и явлениями этого мира выражено посредством его последовательного преображения в других людей и неодушевлённые предметы. Для Уитмена это чувство всеединства базируется на Природе, Земле и Вселенной в их первозданной гармонии, но включает в себя и город с его заводами и фабриками, воплощающими в себе его величество Прогресс.

Сама форма поэтического выражения в виде верлибра оказалась столь новаторской для молодой страны, что первоначально книга вызвала резкую критику в литературных кругах и была чрезвычайно слабо востребована читателями. Однако следует заметить, что такой флагман американской литературы и философии как Ральф Эмерсон сразу же высказал в адрес «Листьев травы» своё восхищение, назвав «самым необычным примером разума и мудрости, в которые Америка уже внесла свой вклад». И ближе к концу 1890-х он-таки пробился к сердцам читателей, а главное – молодых американских поэтов.

Довольно символичным явлением стало и то, что в 1855 году впервые увидела свет «Песнь о Гайавате» Генри Лонгфелло – первая американская эпическая поэма, рисующая историю индейского мифического героя и воспроизводящая легендарную историю «красной расы» от «сотворения мира» до появления европейцев. Обращение поэта, пожелавшего приступить к осмыслению своей страны в максимальной исторической цельности, к эпосу её коренного населения вполне естественно. Однако в поэтической форме своего произведения он хоть и отказался от использования рифмы, но постарался соблюсти размер, подражая эпическим поэмам Древней Европы. Не случайно сам он назвал его «индейской Эддой». Возможно именно это сделало поэму близкой и понятной современному американскому читателю, так что она была сразу же с восторгом принята, за какие-то полгода претерпела три десятка переизданий и в последующие полвека была переведена на большинство европейских языков.

Возвращаясь же к концу XIX века как к сроку прорастания Уитменовского верлибра в сознании молодых американских поэтов, мы подходим к началу творчества главной героини данного исследования. Хотя сегодня Мэри Хантер-Остин известна главным образом своими рассказами и эссеистикой, одной из важнейших сторон её литературной деятельности было и стихосложение, которое она пронесла через всю свою жизнь. Её стихи, в основном рассеянные по множеству журналов, были наконец полностью собраны и изданы отдельным сборником лишь относительно недавно [Road, 2014]. В предисловии к этому сборнику его составитель Джеймс Уоррен (James Warren) осторожно отмечает заметное влияние со стороны Остин на коллег по перу, в частности в деле «развития имажизма, первого серьёзного модернистского движения в поэзии двадцатого века», особенно в качестве экспериментатора с формами свободного стихосложения [Warren, 2014: 1-2]. Майкл Кастро (Michael Castro) справедливо называет её «одним из самых активных и влиятельных литераторов начала двадцатого века, которые определили значение индейского наследия для американской культуры» (one of the most active and influential of the early twentieth-century writers who redefined the meaning of the Indian for American culture). Он посвящает ей большую часть первой главы своей монографии об истории претворения индейского песенного фольклора в американской поэзии [Castro, 1983: 5-45].

Остин родилась и выросла в штате Иллинойс, где успела закончить колледж по специальности математика, а вскоре, после смерти отца перебралась с матерью в Калифорнию. Её первые эссе и рассказы начали публиковаться в литературной периодике на рубеже 1880-х и 1890-х годов. Уже к началу двадцатого века она стала завсегдатаем литературного клуба историка и поэта, редактора «Лос-Анджелес Таймс» Чарльза Ламмиса (Charles Lummis); а затем переместилась в литературную колонию Кармел (Carmel) неподалёку от Монтеррея, где утвердилась в качестве полноправного члена в кругу таких звёзд, как Эптон Синклер, Джордж Стерлинг и Джек Лондон (Upton Sinclair, George Sterling and Jack London) (Рис.2).

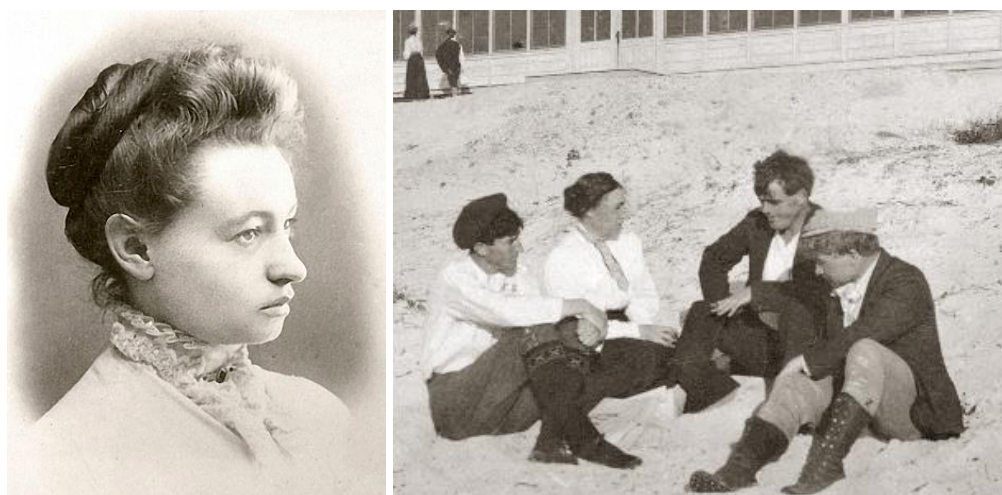

Рис. 2 Мэри Остин по окончании колледжа на пороге творческого пути. 1888.
Джордж Стерлинг, Мэри Остин, Джек Лондон и Джеймс Хупер. Кармел, Калифорния, 1890

Добрых полтора десятка лет она посвящает изучению жизни и традиционной культуры коренных народов юго-восточной Калифорнии и южной Невады. Её публикации передавали читателям знания и впечатления, приобретённые ею в странствиях по индейским селениям в суровых, но полных особого очарования краях. Результатом этого стал первый отдельный сборник её эссе и рассказов «Земля скупого дождя» (1903) (*The Land of Little Rain*), который сразу же получил огромный успех. С ним Остин буквально врывается в большую литературу. Уже на следующий год в свет выходит сборник детских сказок на базе индейского фольклора «Мастерица корзин» (1904) (*The Basket Woman*), а затем роман «Исидро» (1905) (*Isidro*) и сборник эссе «Стая» (1906) (*The Flock*).

После развода с мужем она предпринимает трёхлетнее путешествие по Западной Европе, главным образом Италии.

В 1910-х и начале 1920-х годов Остин занимает весьма заметное место в литературном мире Нью-Йорка. Здесь она публикует пьесу «Мастер стрел» (1911) (*The Arrow Maker*) (Рис. 3) и свой лучший роман «Женщина-гений» (1912) (*A Woman of Genius*). Именно в эти годы по-настоящему расцветает её стихосложение, причём двумя тесно переплетёнными течениями – поэтическими переводами из индейского фольклора и собственной авторской лирикой.

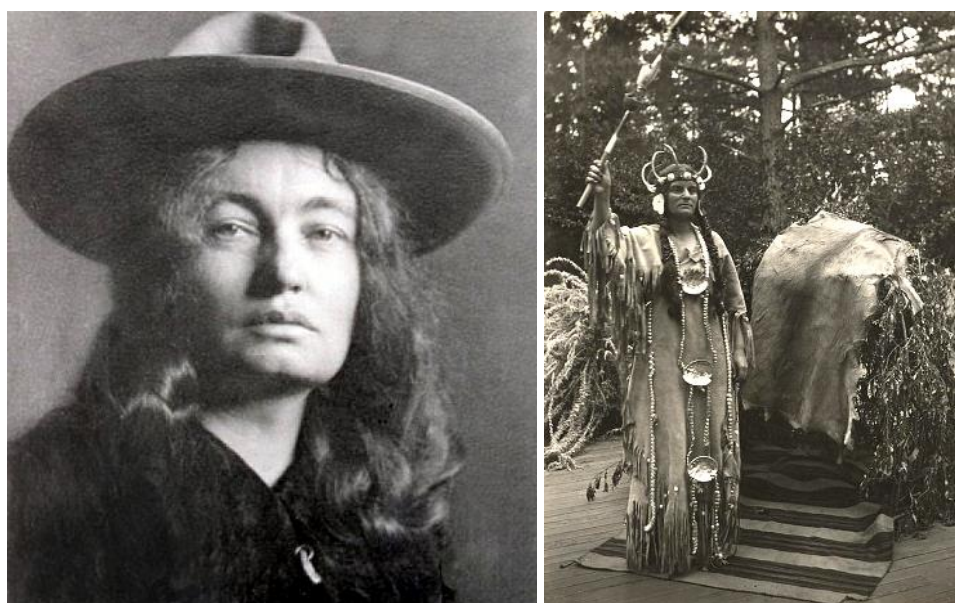

Рис. 3. Мэри Остин в зрелые годы. Сцена из постановки пьесы Мэри Остин «Мастер стрел».

Её увлекает идея переложения обычных до того времени чисто смысловых переводов на английский традиционной, обрядовой и лирической индейской поэзии в свойственной им поэтической форме. В силу уже состоявшегося достаточно глубокого проникновения в традиционную культуру пайютов, шошонов и других племён Большого Бассейна (Great Basin), она хорошо знает, что единственной и неизменной основой индейского стихосложения является журчаще-летающий ритм ударных слогов с повторяемостью гласных и согласных – аллитерации и ассонансы. И она начинает перекладывать английские тексты индейских песен именно в эту поэтическую форму.

Остин обращается к трудам американских этнологов, извлекая оттуда тексты переводов индейских песен и перелагая их в подлинно поэтические строки в строгом соответствии с их аутентичной формой звучания; и так увлекается творческим процессом, что пишет и собственные стихи на том же пути. Те и другие регулярно публикуются в доброй полудюжине журналов, причём чаще всего в главном поэтическом издании страны – «Поэзия» (Poetry).

В феврале 1917 года в этом журнале выходит целая подборка индейской поэзии в форме верлибра с двумя стихотворениями Остин, вместе с заметкой Карла Сэндберга (Carl Sandburg), посвящённой сопоставлению индейского песенного творчества с имажизмом и вортицизмом на базе материала, представленного в книге Фрэнсис Денсмор «Музыка чиппева» (Frances Densmore *Chippewa Music*) [Indian Songs, 1917: 232-246, 251-256]. Таким образом Остин стала хоть и не единственным, но определённо одним из первых американских литераторов, заявивших о связи между традиционным песнетворчеством коренных американцев и только зарождающейся современной американской поэзией.

К концу 1910-х окончательно утверждается авторитет Остин в области традиционной индейской поэзии как таковой, а также и в вопросе о её потенциале в качестве примера для подражания в процессе становления американской поэзии как самостоятельного явления в мировой литературе. Следствием этого становится подготовка Джорджем Кронином (George Cronyn) антологии «Путь по радуге» (*The Path on the Rainbow*) (Рис. 4), которая впервые вышла в свет в 1918 году [Path, 1918]. Составитель решил опереться на базовую идею Остин и привлёк её в качестве партнёра в работе над этим изданием. Они подготовили книгу в двух почти равных по объёму частях: 1) собранные по всем индейским культурным регионам США и Канады разделы в переводах известных этнологов (Генри Скулкрафт, Фрэнсис Денсмор, Джеймс Муни, Элис Флетчер, Франц Боас и др. (Henry Schoolcraft, Frances Densmore, Alice Fletcher, Franz Boas and others), и 2) подборки стихотворных интерпретаций современных американских и канадских поэтов (Констанс Скиннер, Фрэнк Гордона, Элис Хендерсон, Полин Джонсон (Constance Skinner, Frank Gogdon, Alice Henderson, Pauline Johnson)). Сама Остин, конечно, поучаствовала в обеих этих частях. В связи с темой нашего рассмотрения обращает на себя то, что во вторую часть антологии вошли стихи ныне известного литератора ирокезского происхождения Эмили Полин Джонсон (Emily Pauline Johnson).

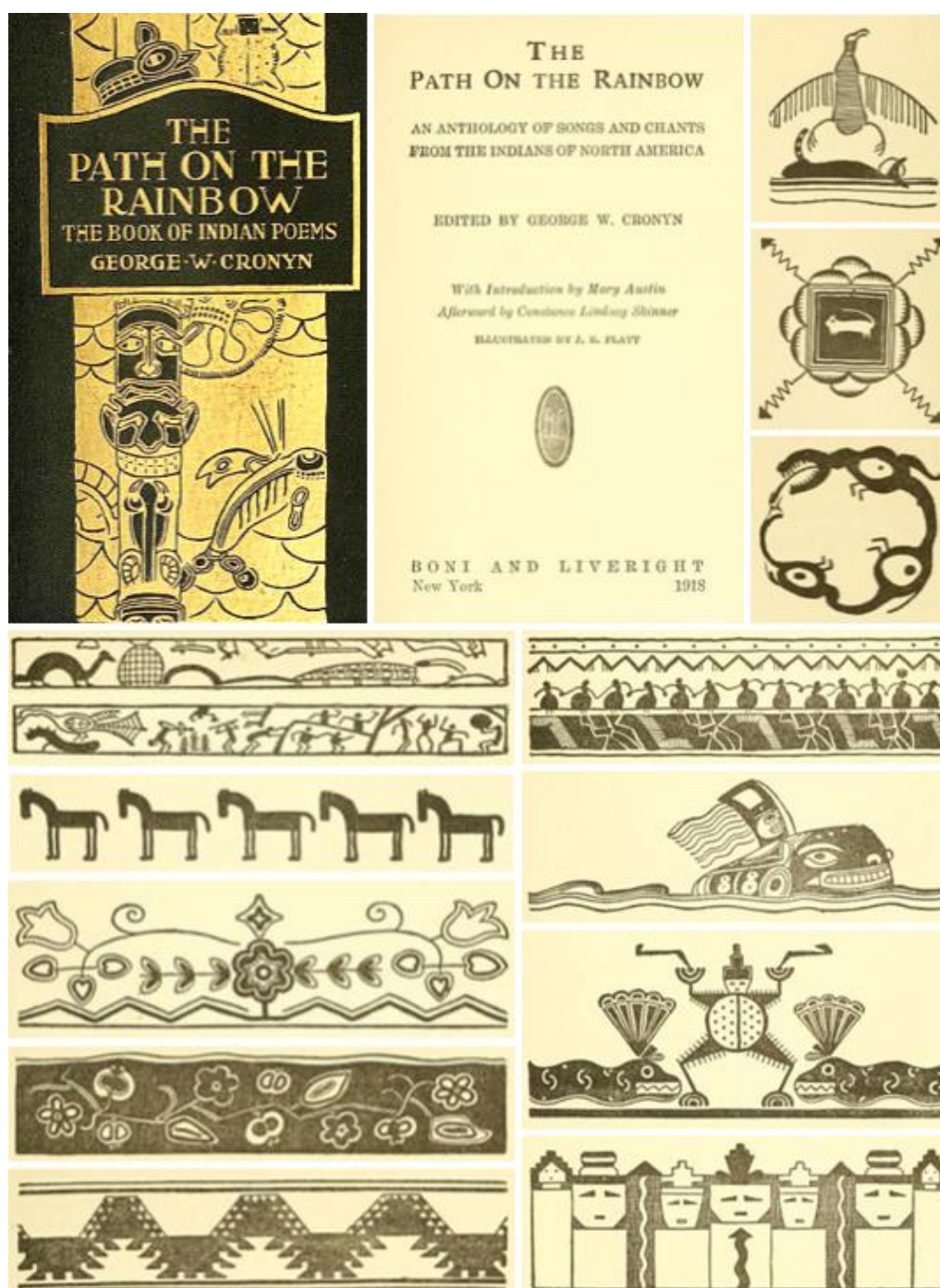

Рис. 4. Обложка, титульный лист и элементы художественного оформления на основе образов традиционного индейского искусства первого издания сборника «Путь по радуге», Нью-Йорк, 1918.

Весьма радикальным для своего времени стало предисловие Остин к этому сборнику, где она выступила с целым рядом идей о сути поэзии как формы душевного самовыражения человека, сущности такого явления как национальная поэзия, возможных путях становления подлинно американского стихосложения и о возможно определяющем влиянии фольклора америндов в этом процессе.

Заметим, что сам термин «америнды» (Amerindian, Amerind), сегодня общепринятый в науке применительно к американоидам как самостоятельной расе человечества, родился в Бюро американской этнологии около 1902 года и вызвал яростные споры среди американистов. Остин стала одним из первых литераторов, кто решительно признал его удачным и полезным, а потому принял к использованию.

Первая реакция литературной критики на этот сборник была довольно дискуссионной [См., напр.: Untermeyer, 1919: 240], однако в читательской среде он сразу вызвал широкий интерес и симпатии. Вплоть до сего времени это одно из регулярно переиздаваемых изданий.

Не удивительно, что известный литературный критик Карл Ван Дорен (Carl Van Doren) попросил её написать главу «Аборигенные авторы» (Aboriginal Authors) для своей четырёхтомной «Кембриджской истории американской литературы» (*The Cambridge History of American Literature*) [Cambridge, 1921].

Так что к 1920-м годам Остин стала, пожалуй, наиболее заметным автором статей и рецензий на новые издания в области традиционной культуры индейских племён в американской периодике. В речи на торжественном ужине в её честь, на который литературный Нью-Йорк собрался в Национальном художественном клубе (National Arts Club) 8 января 1922 года, редактор раздела литературной критики газеты «New York Evening Post» Генри Кэнби (Henry Canby) назвал её «единственным полноценным мастером американской земли» (the one complete master of the American Environment) [Stineman, 1989: 123-126]. Главный же тезис собственной речи Остин на этом собрании чётко сформулирован в её названии: «Американская литература как выражение американского опыта» (American Literature as an Expression of the American Experience), где под американским опытом имеется в виду опыт жизни на американской земле.

И, наконец, в 1923 году она выступает с собственным сборником-монографией «Американский ритм» (*The American Rhythm*) [Austin, 1923: viii, 158], где совершенно определённо отстаивает тезис о том, что именно традиционная (обрядовая и лирическая) поэзия индейских народов должна стать той основой, из которой уже начала вырастать и вырастет новое собственно американское стихосложение. Наиболее кратко она формулирует это так: «С какого-то момента своей истории американская поэзия неизбежно должна принять форму америндского стиха, который является выражением американского опыта, сформированного американской средой» (American poetry must inevitably take, at some period of its history, the mold of Amerind verse) [Austin, 1923: 42].

Здесь она основательно развивает свои изначальные положения, высказанные в предисловии к «Пути по радуге» (*The Path on the Rainbow*). Согласно Остин, изначальное выражение мыслей и чувств человека изливается в слове, слагаемом в ритмизованный текст; этот текст неразрывно связан с природным ландшафтом его родной земли; влагаемые в него размышления и переживания – это путь к обретению гармонии через изумление и восторг; путь, пройденный коренными американцами, довёл их творчество примерно до уровня Древней Греции (эпос, ритуал, молитва, лирика); составленное ими песенное наследие – единственно верная основа для формирования настоящей современной американской поэзии.

Излюбленные формулировки Остин применительно к традиционной индейской и опирающейся на неё своей собственной поэзии – это «путь по радуге» (Path on the Rainbow) (по которому внутреннее «я» человека поднимается к Другу Души (Friend of the Soul Man), «дорога к весне» (the road to the spring). А постоянно обращаясь к культу священных гор пуэбло и навахо, она прибегает к своей излюбленной метафоре «древний путь по высотам» (An Ancient Track to the High Places). Давая общую характеристику традиционного индейского мировосприятия, она использует такие формулировки, как «разум рассвета» (Dawn Mind), «человек рассвета» (Dawn Man).

Она считает, что белокожие поэты Америки должны обратить своё внимание не только на принятую у индейцев форму стихосложения, но и на его содержание, поскольку не оторванный современной цивилизацией, а максимально вписанный в природу индеец видит хоть и не лучше белого человека, но значительно больше, чем он, и потому есть много чем поделиться со своим белым собратом. По её мнению, признаком сложившейся на территории той или иной страны национальности является вовсе не расовая принадлежность или цвет кожи, а особая бессознательная реакция людей на их природную среду обитания. Эта тема подробно рассмотрена в крупнейшем исследовании прозаического и научно-популярного наследия Остин – книге Хайке Шефера «Регионализм Мэри Остин» (*Mary Austin's*

Regionalism by Heike Schaefer) [Schaefer, 2004]. Анализируя собственный литературный опыт, Остин приходит к выводу: «Вероятно, глубинное «я», из которого возникает поэзия, очень быстро подхватывает новый ритм, когда человек не занят физическим трудом, и его психика свободна *предаться изумлению и восторгу*» (Probably the deep self from which poetry springs picks up a new rhythm very quickly when there is little or no expenditure of physical energy, and the psyche is free to concern itself with *wonder and delight*) [Austin, 1923: 14-15]. По утверждению Остин, «первое свободное движение поэтической оригинальности в Америке застаёт нас примерно там, где остановился последний [индейский] знахарь» (the first free movement of poetic originality in America finds us just about where the last Medicine Man left off) [Mary, 2005: 191].

Наиболее характерные первые проявления «американского ритма» в творчестве белых американцев Остин находит в двух классических образцах воспевания «тропы дикой природы»: «Песне открытой дороги» Уитмена (Whitman's "Song of the Open Road") и «Гёттисбергской речи» Авраама Линкольна (Abraham Lincoln's *Gettysburg Address*). Также она отмечает: «Эмерсон наткнулся на *американскую тропу* возле Монаднока» (Emerson came stumbling into the American trail about Monadnock) [Austin, 1923: 15-18].

Она утверждает, что индейская песня открывает «дорогу к весне» для подлинно национального американского стихосложения, и что целый ряд поэтов уже последовал по этому пути «коренного вдохновения» (native inspiration). Она называет Карла Сэндберга, Вейчела Линдсея, Шервуда Андерсона, Эми Лоуэлл, Эдгара Ли Мастерса и Роберта Фроста (Carl Sandburg, Vachel Lindsay, Sherwood Anderson, Amy Lowell, Edgar Lee Masters, and Robert Frost) в качестве наследников Уитмена, осознанно и неосознанно вторящих ритмам американской земли и песням её коренных народов (native peoples) [Austin, 1923: 32-33, 45-46, 50, 53-54].

Кроме этой достаточно объёмной идейно-теоретической разработки, здание включает в себя две большие поэтические подборки: 1) «Песни америндов» (Amerindian Songs) (поэтические переложения традиционных обрядовых и лирических песен индейцев Юго-Запада и Большого Бассейна) и 2) «Песни в американской манере» (Songs in the American Manner) (собственная поэтическая лирика Остин).

В стремлении оценить степень влияния этих идей Остин на становление современной американской поэзии в первой половине двадцатого столетия, мы можем отметить тот факт, что высказанные ею соображения и призывы, как и собственный пример, всерьёз затронули сферу творческой мысли современников, о чём свидетельствует полемика, развернувшаяся вокруг них в литературных изданиях и прессе. Её содержание с многочисленными доводами за и против достаточно подробно рассмотрено в уже названных исследованиях М.Кастро и Дж. Уоррена (M. Castro and J. Warren) [Castro, 1983: 42-45; Warren, 2014: 18-20]. Подытоживая собственные согласия и несогласия с Остин, поэт, писатель и литературный критик из нью-йоркского «Nation» Марк Ван Дорен (Mark Van Doren) заявляет: «Она бросила вызов, который заставит каждого честного американского поэта остановиться и взглянуть в самого себя. И это замечательно» (She has issued a challenge which will make every honest American poet stop to examine himself. And that is an excellent thing) [Van Doren M., 1923: 472]. А его брат, профессор Колумбийского университета и лауреат Пулитцеровской премии, Карл Ван Дорен (Carl Van Doren) посчитал необходимым составить краткую творческую биографию Остин, где он уже в названии определяет её как «первооткрывателя и пророка» (Discoverer and Prophet). Он утверждает: «За доброе десятилетие до того, как в моду вошли новые формы стиха, она предсказала их и применила на практике, черпая свои методы из творчества коренных американцев, рядом с которыми жила» (A decade before the newer forms of verse came into fashion, she had forecast them and practiced them, deriving her methods from those of the primitive Americans near whom she lived) [Van Doren C., 1923: 151-156].

Оставив Нью-Йорк, она на всю оставшуюся жизнь оседает в Санта-Фе, с головой погрузившись в мир своего любимого Юго-Запада, а также духовной культуры и искусства

своих любимых индейцев – пуэбло, навахо, папаго (pueblo, navajo, papago). Она продолжает писать стихи, многие из которых основаны на мифологических темах и церемониальных формах индейских и колониальных испанских традиций. И они постоянно публикуются в крупных периодических изданиях как в Нью-Йорке, так и на Юго-Западе.

Остин упорно продолжает разработку темы «Американского ритма» и в 1930 году выпускает эту антологию-монографию (Рис. 5) в значительно расширенном и доработанном виде [Austin, 1930: x, 174]. Она заметно расширяет своё исследование, добавляя к списку движущихся в утверждаемом ею направлении американских поэтов новые имена: Томас Стернз Элиот, Эдвард Эстин Каммингс, Эзра Паунд, Робинсон Джефферс (Thomas Stearns Eliot, Edward Estlin Cummings, Ezra Pound, David Herbert Lawrence, and Robinson Jeffers).

В теоретической части она продолжает размышлять о сущности «американского ритма» как такового и видит лучшее его проявление в том текучем строе, который характерен для музыкального аккомпанемента к индейской песне: «Под этот аккомпанемент музыка блуждает, как нить неструктурированной мелодии, подобной дуновению ветра или текучей воде» (To this accompaniment the music wandered, a thread of unpatterned melody, unpatterned as blowing wind or flowing water) [Austin, 1930: 78].

Она удаляет весь раздел собственных стихов, а раздел индейской поэзии сокращает лишь на шесть стихотворений, но добавляет пятнадцать новых и вставляет два совершенно новых раздела: «Заговоры чероки» и «Племенные песни» (Magic Formulas from the Cherokee and Tribal Lays). Это также её поэтические переложения с чисто академических переводов первых этнологов, таких как Джеймс Муни, Плиний Годдард, Фрэнк Кушинг и Фрэнсис Ла Флеш (James Mooney, Pliny Goddard, Frank Cushing, and Francis La Flesche).

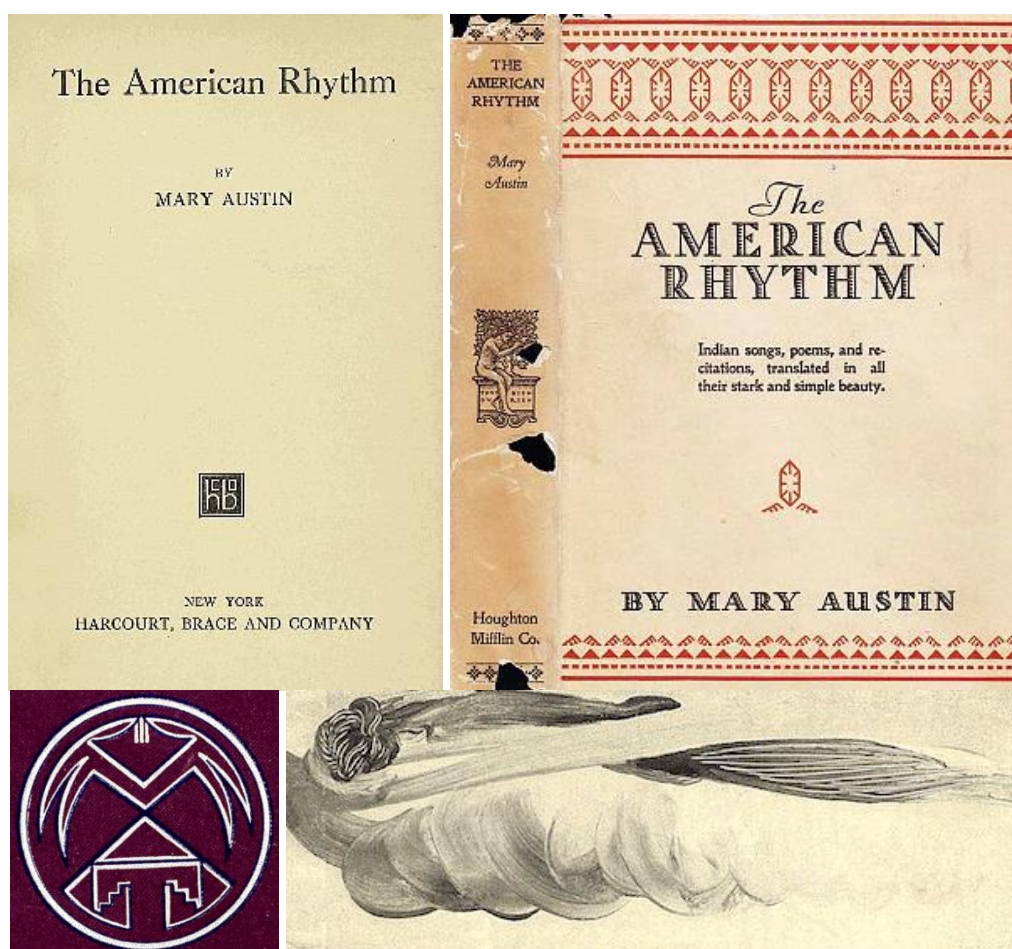

Рис. 5. Обложка, титульный лист и элементы графического оформления первой и второй версии сборника-монографии М.Остин «Американский ритм», 1923 и 1930 годов.

В своей автобиографии «Земной горизонт» (*Earth Horizon*) она с гордостью отмечает в отношении «Американского ритма», что «теперь нет ни одной американской антологии, которая бы не цитировала его, и мало западных поэтов, которые не заимствовали бы из него» (now there is no American anthology that does not quote it, and few Western poets who do not filch from it) [Austin, 1932: 345], впрямую называя Эми Лоуэлл (Amy Lowell). Так, Эрнест Сетон-Томпсон (Ernest Thompson Seton) при подготовке к изданию своего «Евангелия краснокожего» (*The Gospel of the Redman*) решает завершить его разделом «Индийская мысль в выражении белых» (*White Expression of Indianic Thought*), главное место в котором отдаёт индейским стихам Остин, причисляя её к тем белым, кому довелось «жить так близко к краснокожему, что они смогли что-то прозреть в его душе и выразить это словами и образами, которые являются для нас ни чем иным, как драгоценным откровением» (lived so close to the Redman that they have glimpsed something of his soul, and have been able to give it expression in words and word pictures that are nothing less than precious revelations to us) [Gospel, 1937: 95].

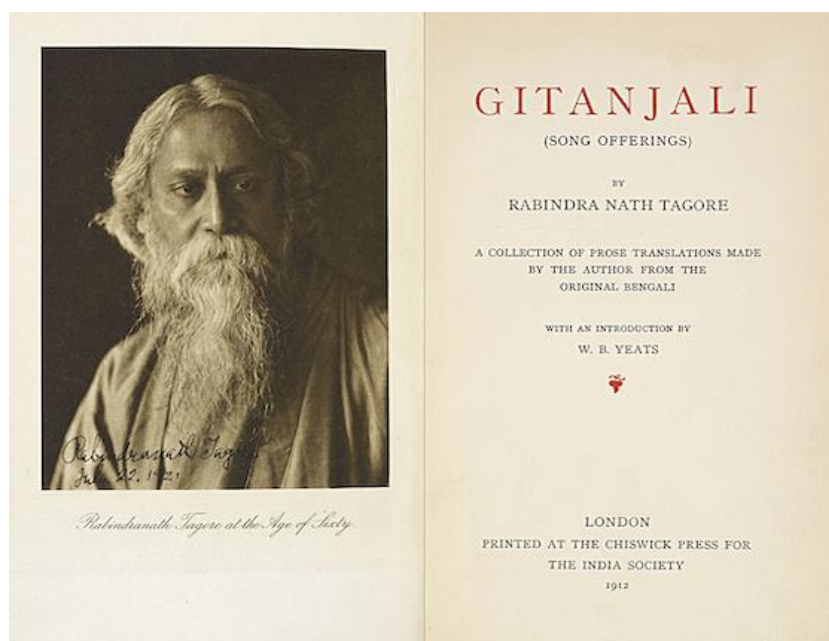

Рис. 6. Фронтиспис и титульный лист первого издания сборника верлибров Рабиндраната Тагора «Гитанджали» на английском языке.

Невозможно обойти вниманием и тот факт, что в 1912 году Рабиндранат Тагор (Rabindranath Tagore) посетил Британию и США, где успешно выступал перед публикой и где (в Лондоне и в Нью-Йорке) в свет выходит англоязычная версия сборника его белых стихов «Гитанджали (Песнь подношения)» (*Gitanjali (Song Offering)*) [Tagore, 1912]. Эти стихи получили такой успех, что уже на следующий год принесли своему автору Нобелевскую премию по литературе, что вызвало следующую волну самого широкого интереса к ним. Так, стихотворение Остин «Вожделенное» (*The Much Desired*) [Austin, 1912: 76-77], впервые опубликованное уже в 1912 году, а затем включённое ею в первую версию «Американского ритма», безусловно, написано под впечатлением поэзии Тагора, где одним из главных образов выступает незримый духовный наставник, именуемый Царём <King>.

Довольно примечательно то, что одновременно со второй версией «Американского ритма» Остин в Нью-Йорке издаётся сборник стихов Николая Периха (Nicholas Roerich) «Пламя в чаше» (*Flame in Chalice*) (Рис. 7) в переводе широко известной в то время американской поэтессы Мэри Сигрист (Mary Siegrist) [Roerich, 1930]. Перих начал создавать свои верлибры ещё в ранней молодости в начале 1890-х; основной же расцвет его поэтического творчества пришёлся на середину и вторую половину 1910-х, где впечатления от суровой природы Финляндии сливаются с увлечением стихами Рабиндраната Тагора. Но

итоговым и, пожалуй, главным элементом сборника стала написанная уже в 1921 году в Америке поэма «Наставление ловцу, входящему в лес» (To the Hunter Entering the Forest).

Не удивительно, что в 1933 году Тагор и Рерих рядом друг с другом вошли в число восьми известных и влиятельных людей, чьи образы послужили для фотошаржей в сопровождении кратких поэтических верлибров в публикации одного из главных ежемесячников того времени «Vanity Fair» [Fishback, 1933: 26-27].

К сожалению, в начале 1920-х судьба не свела Рериха с Остин ни в Нью-Йорке, ни в Нью-Мексико и Аризоне, куда она перебралась лишь двумя годами позже. Однако в уже упомянутой нами написанной как раз в ходе путешествия по Юго-Западу страны поэме Рерих чрезвычайно ёмко выразил свою жизненную программу, которую представил как путь ловца за назначенной ему добычей, и это в его версии – всё тот же излюбленный Остин путь по высотам, предпринимаемый «в час восхода/рассвета» (at the hour of sunrise). Эта формула не раз повторяется в поэме [Рерих, 1921: 111, 115-118]. Следует отметить, что этот сборник верлибров Рериха в переводе весьма успешной нью-йоркской поэтессы исключительно вовремя появился в литературном мире Америки, чтобы внести свой вклад в ключевой момент формирования собственно американской школы стихосложения.

Рис. 7. Николай Рерих на острове Монхиган, США, 1922.

Обложка сборника верлибров Николая Рериха «Пламя в чаше», Нью-Йорк, 1930.

Картина с изображением древнейшего из индейских пуэбло Таос, Нью-Мексико. Зарисовки сцен из танцевально-песенных обрядов индейцев-пуэбло, 1921.

В связи с этим небезинтересен и тот факт, что с 1988 по 2018 год Музей Николая Рериха (Нью-Йорк) стал местом проведения ежегодного поэтического конкурса поэтической премии с изданием сборника стихов победителя в серии «Библиотека поэтической премии им. Николая Рериха» [Poets' Prize]. “Library of the Nicholas Roerich Poetry Prize” (Рис. 8).

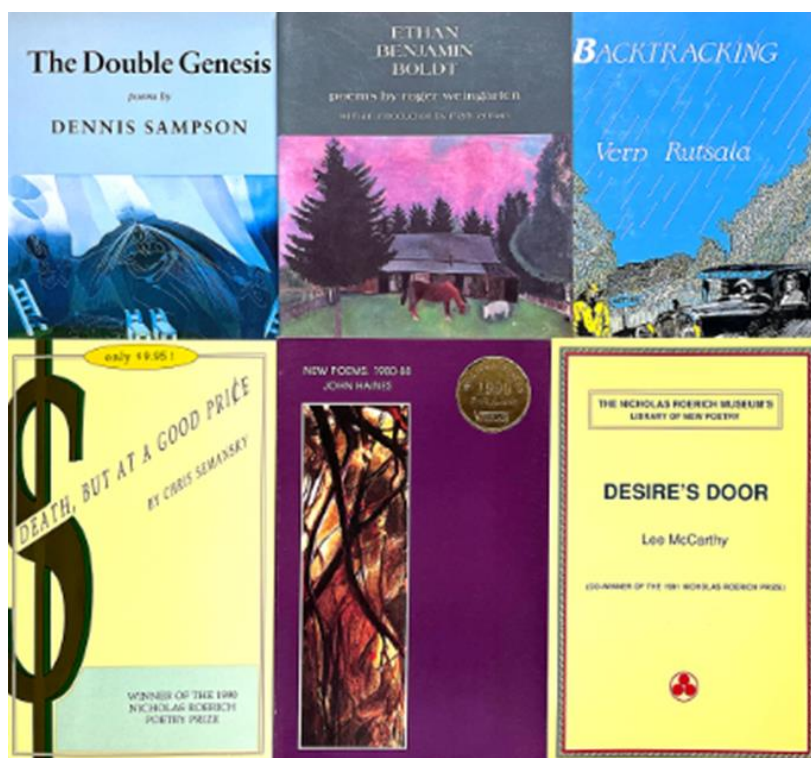

Рис. 8. Обложки некоторых из сборников серии «Библиотека поэтической премии им. Николая Рериха».

Остин ушла из жизни в Санта-Фе в 1934 году (Рис. 9, 10, 11). Уже через пять лет в Нью-Йорке вышла её первая большая биография «Мэри Остин: женщина-гений» (*Mary Austin: Woman of Genius*) [McKnight, 1939]. А дом, где она жила, впоследствии был внесён в реестр исторических памятников.

Рис. 9. Мэри Остин в последние годы жизни.
Эрнест Сетон-Томпсон в гостях у Мэри Остин в Санта-Фе, 1927.

Представляется довольно непростым делом проследить в полной мере, как именно в дальнейшем складывалось её влияние на окончательное формирование американской поэзии. Впрочем, это не так важно после того, как уже при её жизни это воздействие проявилось в творчестве названных поэтов, которое определило и содержание, и форму современного американского стихосложения. Однако видится весьма интересным попытаться выявить её роль в возникновении и становлении современной авторской поэзии индейцев США.

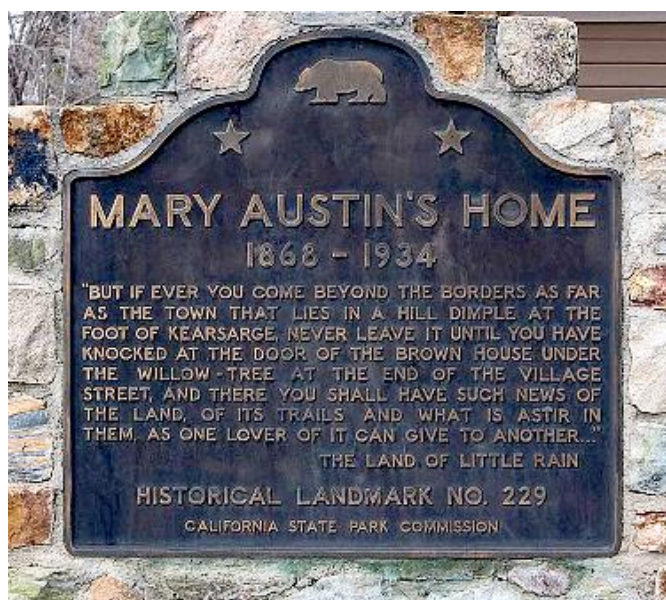

Рис. 10. Мемориальная доска при входе на территорию дома-музея Мэри Остин в Калифорнии.

Рис. 11. Дом в Санта-Фе, где прошло последнее десятилетие жизни Мэри Остин. Сегодня это художественная галерея «Светотень».

Если современная американская поэзия как самостоятельное литературное явление формировалась в течение всей первой половины двадцатого столетия, то период возникновения и становления поэтического течения среди литераторов индейского происхождения приходится уже на 1960-е – 1970-е годы. В 1962 году в Санта-Фе открывается Институт искусств американских индейцев (Institute of American Indian Arts) (Рис. 12), где уже в 1963 году известная романистка Терри Динер Аллен (Terry Diener Allen) основала и возглавила кафедру литературного творчества (Department of Creative Writing). В том, что касалось преподавания поэтического искусства, Аллен непосредственно продолжила курс, заданный Мэри Остин, на прямое выведение школы современного индейского стихосложения из обрядовой песенной традиции их племён. Успеху предпринятого ею опыта, несомненно, в немалой степени способствовало то, что песнетворчество в течение многих поколений служило одной из основ традиционной культуры большинства коренных народов страны, и в особенности её юго-западного региона, в главном центре которого и был создан Институт. В результате Аллен лишь за несколько лет удалось вырастить целую плеяду ярких индейских поэтов. Самым замечательным и успешным из них стал юноша из народа неперсов (Nez Perce) Филип Уильям Джордж (Phillip William George) (Рис. 13), ставший впоследствии едва ли не самым титулованным из индейских поэтов как внутри страны, так и на международном уровне.

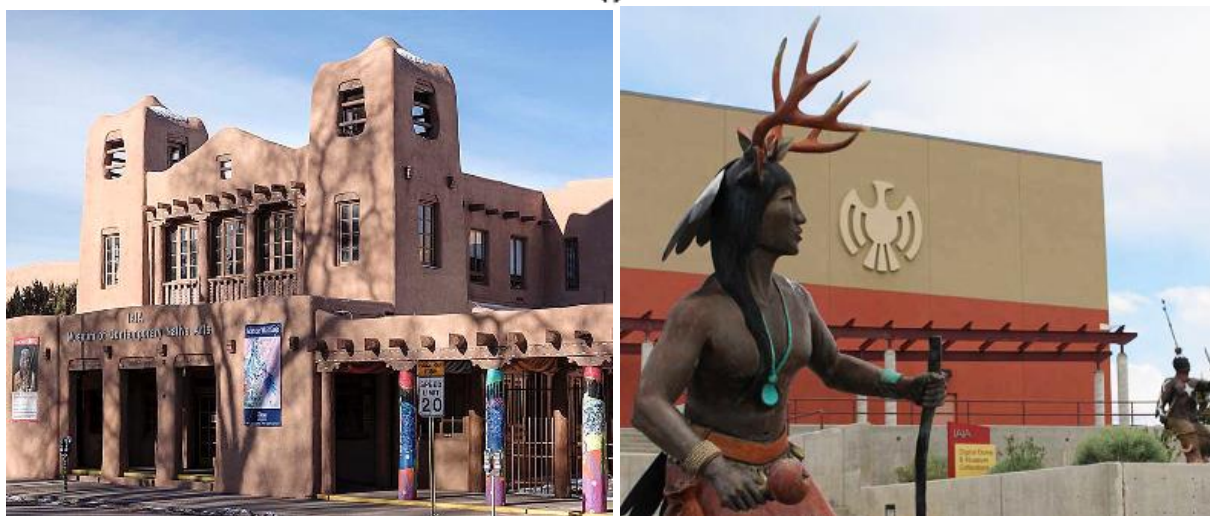

Рис. 12. Институт искусств американских индейцев и Музей современного индейского искусства в Санта-Фе.

Параллельно с этим в США во многом на волне социальной борьбы и поисков этнической идентичности возникает целый ряд совершенно самостоятельных и самобытных поэтов индейского происхождения. Большинство из них не использует опоры на песенную традицию, а берёт за образец поэтическое творчество своих белых коллег, но в выборе тематики собственного творчества исходит из того круга вопросов и проблем, который характерен для индейской ментальности. Почти все они печатаются в известном литературном журнале, издающемся при Университете Южной Дакоты (University of South Dakota) «Обозрение Южной Дакоты» (South Dakota Review) благодаря заинтересованной позиции главного редактора, Джона Милтона (John Milton).

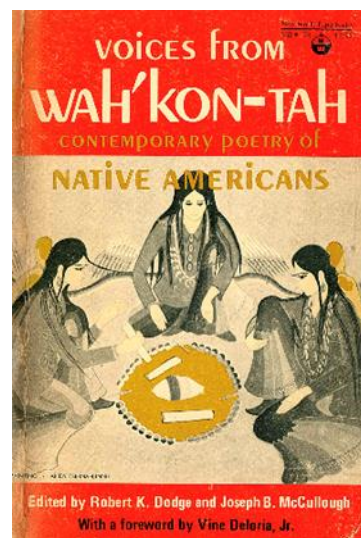
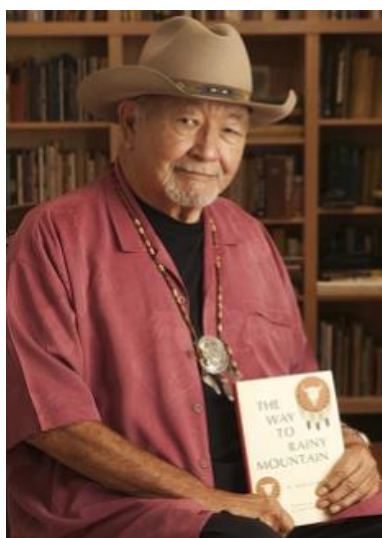

Рис. 13. Филип Уильям Джордж (неперсы) в национальном костюме.

Рис. 14. Наварр Скотт Момадэй (кайова) со своей книгой «Путь к Горе Дождей».

Рис. 15. Обложка первой антологии современной поэзии американских индейцев «Голоса Ваконты», 1974.

Среди них ключевой фигурой выступает родоначальник современной индейской прозы и поэзии из племени кайова Наварр Скотт Момадэй (Navarre Scott Momaday) (Рис. 14). Он вступил в литературу в 1967 году краткой повестью-эссе «Странствие Тайме» (*The Journey of Tai-me*), которую за два года переработал и выпустил в свет под названием «Путь к Горе Дождей» (*The Way to Rainy Mountain*). В промежутке между этими датами в свет выходит его роман «Дом, из рассвета сотворённый» (*House Made of Dawn*) (1968), который приносит ему Пулитцеровскую премию и национальную, а затем и мировую литературную известность. Но именно «Путь к Горе Дождей» становится главным программным произведением этого писателя.

В этой краткой повести-размышлении мы видим, что автор подхватывает и по-своему развивает обе базовые идеи Остин из её «Американского ритма» – о необходимости и неизбежности творческого переживания писателем и поэтом родного пейзажа, а также определение внутренней сущности истинной поэзии как переживания изумления и восторга.

Обе эти группы молодых поэтов (из Института искусств американских индейцев и журнала «Обозрение Южной Дакоты») серьёзно заявили о себе в первом сборнике современных индейских поэтов «Голоса Ваконты» (*Voices from Wah'kon-tah*) [Voices, 1974], изданном в Нью-Йорке в 1974 году (Рис. 15.) и не раз переиздававшимся впоследствии. В название книги был вынесен термин Ваконта (Wakonda), который Остин первым перечисляла в ряду тех, которые выражали то, что составляет саму суть вещей в индейском мирозерцании: Ваконта, Оренда, Маниту, Святой Ветер (Wakonda, Orenda, Manitou, Holy Wind). Чрезвычайно интересно и то, что один из последующих сборников индейских поэтов получил название «Голоса радуги» (*Voices of the Rainbow*) [Voices, 1993], в котором лишь немного перефразируется первая антология Кронины и Остин «Путь по радуге» (*The Path on the Rainbow*).

Заключение. В нашем столетии исследования на поднятую Остин тему определяющего влияния пейзажа на национальную поэзию и литературу в целом стали одним из основных течений в американской филологии, причём уже не только в применении к США, но и ко многим другим странам мира. Библиография на эту тему заняла бы весьма внушительный объём, и новые публикации появляются с удивительным постоянством.

Таким образом, хотя вопрос о степени реального влияния идей и творческих достижений Остин на становление тех форм стихосложения, которые стали основой такого литературного явления, как современная американская поэзия и современная поэзия

американских индейцев в частности, остаётся до конца не прояснённым, но сам факт наличия самого серьёзного вклада с её стороны не подлежит сомнению. Причём его признание в мире поэзии и литературной критики состоялось уже в самом разгаре её творческой деятельности. И думается, что дальнейший поиск, анализ и сопоставление биографического и поэтического материала может помочь нам выявить ещё много интересных подробностей, дополнительно раскрывающих эту тему.

ЛИТЕРАТУРА

- Рерих Н.* Цветы Мории. Берлин: Слово, 1921. 128 с.
- Austin M.* The American Rhythm. New York, 1923.
- Austin M.* The American Rhythm. Boston: Houghton Mifflin, 1930.
- Austin M.* Earth Horizon. – New York: Houghton Mifflin, 1932.
- Austin M.* Christ in Italy. Being the Adventures of a Maverick Among Masterpieces. New York: Duffield & Co., 1912.
- The Cambridge History of American Literature // In Four Volumes. William Peterfield Trent, John Erskine, Stuart P. Sherman und Carl Van Doren. New York, 1921.
- Castro M.* Interpreting the Indian: Twentieth-Century Poets and the Native American. Albuquerque, New Mexico, 1983.
- Fishback M. & Chappell G.S.* Who's zoo. Anthropological verses // Vanity Fair. USA. March, 1933.
- The Gospel of the Redman. An Indian Bible / Compiled by Ernest Thompson Seton. London: Methuen & Co. Ltd, 1937.
- Indian Songs & Aboriginal Poetry // Poetry: A Magazine of Verse. Chicago, USA. Vol. 9, No. 5, Feb., 1917.
- Mary Austin's Southwest: An Anthology of Her Literary Criticism. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.
- McKnight Doyle H.* Mary Austin: Woman of Genius. New York: Gotham House, 1939. 302+16 pp.
- The Path on the Rainbow: an Anthology of Songs and Chants from the Indians of North America / Edited by G.W. Cronyn. Introduction by M.H. Austin. New York. 1918. Сборник до сих пор регулярно публикуется различными издательствами, в том числе под названием «American Indian Poetry: an Antology of Songs and Chants».
- Poets' Prize / Wikipedia. The Free Encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Poets'_Prize. Дата посещения: 06.04.20025.
- The Road to the Spring. Collected Poems of Mary Austin. Syracuse, New York, 2014.
- Roerich N.* Flame in Chalice / Translated by Mary Siegrist. New York: Roerich Museum Press, 1930.
- Schaefer H.* Mary Austin's Regionalism: Reflections on Gender, Genre, and Geography. Charlottesville: University of Virginia Press, 2004.
- Stineman E.L.* Mary Austin: Song of a Maverick. New Haven: Yale University Press, 1989.
- Tagore R.* Gitanjali (Song Offering). – London: Chiswick Press, 1912; New York: Maple Press, 1912.
- Van Doren C.* The American Rhythm. // Century. New York. November 1923.
- Van Doren M.* «The American Rhythm». Mary Austin: Discoverer and Prophet // Nation. New York. April 18, 1923.
- Voices from Wah'kon-tah: Contemporary Poetry of Native Americans / Edited by Dodge, Robert K. and Joseph B. McCullough / With a foreword by Vine Deloria, Jr. New York: International Publishers, 1974.
- Voices of the Rainbow: Contemporary Poetry by Native Americans / Edited by K. Rosen. Arcade Publishing, 1993.
- Untermeyer L.* The Indian as Poet // Dial. Boston. March, 1919.

Warren J.P. *A Modern Chisera // The Road to the Spring. Collected Poems of Mary Austin.* Syracuse, New York, 2014.

REFERENCES

- Roerich N. *Tsvety Morii.* Berlin: Slovo, 1921. 128 p. (In Russian).
- Austin M. *The American Rhythm.* New York, 1923. (In English)
- Austin M. *The American Rhythm.* Boston: Houghton Mifflin, 1930. (In English)
- Austin M. *Earth Horizon.* – New York: Houghton Mifflin, 1932. (In English)
- Austin M. *Christ in Italy. Being the Adventures of a Maverick among Masterpieces.* New York: Duffield & Co., 1912. (In English)
- The Cambridge History of American Literature // In Four Volumes.* William Peterfield Trent, John Erskine, Stuart P. Sherman und Carl Van Doren. New York, 1921. (In English)
- Castro M. *Interpreting the Indian: Twentieth-Century Poets and the Native American.* Albuquerque, New Mexico, 1983. (In English)
- Fishback M. & Chappell G.S. *Who's zoo. Anthropological verses // Vanity Fair.* USA. March, 1933. (In English)
- The Gospel of the Redman. An Indian Bible / Compiled by Ernest Thompson Seton.* London: Methuen & Co. Ltd, 1937. (In English)
- Indian Songs & Aboriginal Poetry // Poetry: A Magazine of Verse.* Chicago, USA. Vol. 9, No. 5, Feb., 1917. (In English)
- Mary Austin's *Southwest: An Anthology of Her Literary Criticism.* Salt Lake City: University of Utah Press, 2005. (In English)
- McKnight Doyle H. *Mary Austin: Woman of Genius.* New York: Gotham House, 1939. 302+16 pp. (In English)
- The Path on the Rainbow: an Anthology of Songs and Chants from the Indians of North America / Edited by G.W. Cronyn. Introduction by M.H. Austin.* New York. 1918. The collection is still regularly published by various publishers, including under the title «American Indian Poetry: an Antology of Songs and Chants» (In English)
- Poets' Prize / Wikipedia. The Free Encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Poets'_Prize. Date of visit: 06.04.20025. (In English)
- The Road to the spring. Collected Poems of Mary Austin.* Syracuse, New York, 2014. (In English)
- Roerich N. *Flame in Chalice / Translated by Mary Siegrist.* New York: Roerich Museum Press, 1930. (In English)
- Schaefer H. *Mary Austin's Regionalism: Reflections on Gender, Genre, and Geography.* Charlottesville: University of Virginia Press, 2004. (In English)
- Stineman E.L. *Mary Austin: Song of a Maverick.* New Haven: Yale University Press, 1989. (In English)
- Tagore R. *Gitanjali (Song Offering).* London: Chiswick Press, 1912; New York: Maple Press, 1912. (In English)
- Van Doren C. «The American Rhythm» // *Century.* New York. November 1923. (In English)
- Van Doren M. «The American Rhythm». *Mary Austin: Discoverer and Prophet // Nation.* New York. April 18, 1923. (In English)
- Voices from Wah'kon-tah: Contemporary Poetry of Nativie Americans / Edited by Dodge, Robert K. and Joseph B. McCullough / With a foreword by Vine Deloria, Jr.* New York: International Publishers, 1974. (In English)
- Voices of the Rainbow: Contemporary Poetry by Native Americans / Edited by K. Rosen.* Arcade Publishing, 1993. (In English)
- Untermeyer L. *The Indian as Poet // Dial.* Boston. March, 1919. (In English)
- Warren J.P. *A Modern Chisera // The Road to the Spring. Collected Poems of Mary Austin.* Syracuse, New York, 2014. (In English)

Сведения об авторе: Попов Дмитрий Николаевич – рериховед, исследователь культуры североамериканских индейцев. В 1993–2006 один из создателей и главный редактор издательства «Сфера» (Москва, РФ). В 2003–2014 старший научный сотрудник Музея Востока (Москва, РФ). С 2014 главный хранитель и зам. директора по научной работе Музея Николая Рериха (Нью-Йорк, США). E-mail: collection.manager@roerich.org

Автор туралы мәлімет: Попов Дмитрий Николаевич – рерихтанушы, Солтүстік Америка үндістерінің мәдениетін зерттеуші. 1993 жылдан 2006 жылға дейін «Сфера» (Мәскеу, Ресей Федерациясы) баспасының негізін қалаушылардың бірі және бас редакторы болды. 2003–2014 жылдары Шығыс мұражайының (Мәскеу, Ресей Федерациясы) аға ғылыми қызметкері. 2014 жылдан бас куратор және орынбасары. Николас Рерих мұражайының зерттеу директоры (Нью-Йорк, АҚШ). E-mail: collection.manager@roerich.org

Information about the author: Dmitry N. Popov – a Roerich scholar and researcher of the Native American literature and arts. In 1993–2006, he was one of the founders and editor-in-chief of the Sfera Publishing House (Moscow, RF). In 2003–2014, he was a senior researcher at the State Museum of Oriental Art (Moscow, RF). Since 2014, he has been the collection manager (curator) and deputy director for researching at the Nicholas Roerich Museum (New York, USA). E-mail: collection.manager@roerich.org

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.04.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.05.2025

МАЗМҰНЫ

Цао Гуаншэн

Шыңжаңдағы Пулад ақша сарайының ХІІІ ғасырдағы монеталарын зерттеу 5

Ә. Мұқтар, А. Жумабаев

Атырау облысындағы Алтын Орданың тарихи-мәдени мұралары, олардың зерттелуі 27

Ш.Н. Нағимов, Ж.Р. Байғалиев

Атырау қаласында білім мен ғылымның дамуы
(ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр) 37

Н.О. Асылбекова

Майданнан келген хаттар: тарихи дерек пен рухани мұра ретінде 47

Эльмира Гюль

Өзбектің «далалық» тоқымасы «Әлем жинақтарындағы Өзбекстанның мәдени мұрасы»
мультимедиялық жоба фокусында 58

А.Ж. Уркинбаева

Музей педагогикасының тарихы және даму болашағы 69

Г.Ш. Файзуллина

Музейде гастрономиялық мәдениетті таныстыру: тәжірибе және мүмкіндіктер 77

М.Б. Сулейменова

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы әнші
Әли Құрмановтың құжаттар коллекциясы 88

Қ.Қ. Аятов

Түркілердің әскери өнері..... 95

Б.Н. Құрбан

ХІ ғасырдағы түркі халықтарының тағамдары 104

Д.Н. Попов

Мери Хантер-Остин америкалық үнділердің поэзиялық дәстүрінің әншісі
және жаршысы ретінде. Қазіргі американдық өлең шығару өнерінің бастауында..... 110

СОДЕРЖАНИЕ

Цао Гуаншэн

Исследование монет XIII века из монетного двора Пулад в Синьцзяне5

А.К. Муктар, А.Ж. Жумабаев

Историко-культурное наследие Золотой Орды в Атырауской области, их изучение.....27

Ш.Н. Нагимов, Ж.Р. Байгалиев

Развитие образования и науки в городе Атырау (вторая половина XIX века и XX век) ...37

Н.О. Асылбекова

Письма с фронта: как исторический источник и духовное наследие47

Эльмира Гюль

Узбекский «степной» текстиль в фокусе мультимедийного проекта
«Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира»58

А.Ж. Уркинбаева

История и перспективы развития музейной педагогики69

Г.Ш. Файзуллина

Презентация гастрономической культуры в музее: опыт и возможности77

М.Б. Сулейменова

Коллекция документов о певце Али Курманове из фонда
Актюбинского областного историко - краеведческого музея88

К.К. Аятов

Военное искусство Тюрков95

Б.Н. Курбан

Блюда тюркских народов XI века104

Д.Н. Попов

Мэри Хантер-Остин как певец и глашатай поэтической традиции индейцев США.
У истоков современного американского стихосложения110

CONTENT

Cao Guangsheng A Study of 13th-century Coins From the Pulad Mint in Xinjiang.....	5
A.K. Muktar, A.Zh. Zhumabaev Study of historical and cultural heritage of the Golden horde in the Atyrau region.....	27
Sh.N. Nagimov, Zh.R. Baygaliev Development of education and science in the city of Atyrau (second half of the XIX century and XX century).....	37
N.O. Assylbekova Letters from the front: a historical source and spiritual heritage	47
Elmira Gyul Uzbek «steppe» textile in the focus of the multimedia project «Cultural legacy of Uzbekistan in the world collections»	58
A.Zh. Urkinbaeva History and Prospects of Museum Pedagogy	69
G.Sh. Faizullina Presentation of gastronomic culture in the museum: experience and opportunities.....	77
M.B. Suleimenova Collection of documents about singer Ali Kurmanov from the fund of the Aktobe Regional historical museum of local history	88
K.K. Ayatov The military art of the Turks	95
B.N. Kurban Dishes of the turkic peoples of the XI century	104
D.N. Popov Americal underdry poetry dusturinde Mary Hunter-Austin onshi women of the retende At the origins of modern American versification	110

БАС РЕДАКТОР:

Атығаев Нұрлан Әділбекұлы

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гюндогду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигі, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеуші (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Абай атындағы Қаз ҰПУ Тарих және құқық институтының директоры (Қазақстан).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жолт Биро Андраш, антрополог, профессор (Венгрия).

Жұматаев Ринат Серікұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райиымқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улутбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан).

Уәли Нұргелді Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің Туризм және қонақжайлылық жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан).

Харипова Рашида Ерiмқызы, педагогика ғылымдарының магистрі (Қазақстан).

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР:

Темиртон Галия

PhD докторы

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСІ:

Қыстаубаева Айгүл, Төрежанова Набира, Белтенов Жасұлан,
Мякишева Ольга, Жайнақов Ерсін, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гондугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиля Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор (Казахстан).

Кенжебаев Габит Капезович, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, директор Института истории и права Каз НПУ им. Абая (Казахстан).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жолт Андраш Биро, антрополог, профессор (Венгрия).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улутбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Высшей школы туризма и гостеприимства университета «Туран» (Казахстан).

Харипова Рашида Еримовна, магистр педагогических наук (Казахстан).

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР:

Темиртон Галия
PhD доктор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Кистаубаева Айгуль, Торежанова Набира, Белтенов Жасулан,
Мякишева Ольга, Жайнаков Ерсин, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

EDITOR-IN-CHIEF:

Nurlan A. Atygayev

Candidate of Historical Sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan).

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the Faculty of History and Law of Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

András Zsolt Biro – anthropologist, Professor (Hungary).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Higher School of Tourism and Hospitality of the Turan University (Kazakhstan).

Kharipova Rashida Erimqyzy, Master of Pedagogical Sciences (Kazakhstan).

SCIENTIFIC EDITOR:

Temirton Galiya

PhD

EXECUTIVE EDITORS:

Aigul Kystaubaeva, Nabira Torezhanova, Zhasulan Beltenov,
Olga Myakisheva, Ersin Zhainakov, Balayeva Araily, Zhulbarys Nurserik

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Самал-1 ықшам ауданы, 44
Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық музейі
«MUSEUM.KZ» журналының редакциясы
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, микрорайон Самал-1/44
Центральный государственный музей
Республики Казахстан
Редакция журнала «MUSEUM.KZ»
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, district Samal-1, 44
The Central State Museum of the
Republic of Kazakhstan
Editorial board of the journal «MUSEUM.KZ»
Tel.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru